

Az igazságosság labirintusaiban A társadalmi igazságosság normatív elveitől az igazságos elosztás gyakorlatáig, 1991–2008¹

Örkény Antal – Székelyi Mária

orkeny@tatk.elte.hu; szekelyi@caesanelte.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: Írásunk Magyarországnak a rendszerváltozás után megváltozott mentális térképét kívánja megrajzolni a társadalmi igazságosság optikájából az empirikus szociológia eszközeivel. Az elemzés háttérét négy keresztmetszeti empirikus kutatás eredményei szolgáltatják 1991-ből, 1996-ból, 2005-ből és 2008-ból. A kutatássorozat egyedülálló lehetőséget nyújt arra, hogy időben összehasonlítva rekonstruáljuk az emberek vélekedéseit és ezek változását az igazságossági ideológiák, a társadalmi egyenlőtlenségek, a jövedelemkülönbségek, az elosztási elvek, valamint az állami szerepvállalás terén. Lehetőségünk nyílik annak rekonstrukciójára is, hogy mit tartanak az emberek igazságosnak, illetve igazságtalannak, és milyen elveket választanak akkor, amikor egy igazságosabb világról kérdezzük őket. Elemzésünkben először a különféle igazságossági ideológiákat mutatjuk be, és azt vizsgáljuk, hogy ezek az ideológiai profilok mennyire jellemzik a társadalmi közgondolkodást, illetve, hogy a különféle ideológiák népszerűsége változott-e az elmúlt 20 év társadalmi átalakulása során. Ezt követően az egymással versengő, a munkajövedelmek elosztására vonatkozó igazságossági elvek népszerűségét vizsgáljuk meg, összehasonlítva a különféle igazságossági ideológiák támogatottságával. Megnézzük azt is, hogy miként látják az emberek a jövedelmi egyenlőtlenségeket, és milyen módon változtatnák meg a magas és alacsony státusú foglalkozások jövedelmeit egy igazságosabb elosztás nevében. Végül arra a kérdésre keressük a választ, hogy a társadalmi egyenlőtlenségekről alkotott köznapis kép összefügg-e azzal, amit az emberek a társadalmi igazságosságról gondolnak, illetve a jövedelemelosztás elveiről vallott nézetekkel és az igazságosnak tartott jövedelmek becslésével.

Bevezető

Az igazságosság fogalmának definiálása és a társadalmi igazságosság elvének érvényesítése a huszadik század talán legellentmondásosabb problémája. Ralph Dahrendorf 1995-ban egy interjúban erről ezt mondta: „Számomra a következő évtizedek – ne menjünk most messzebb – döntő kérdése az, hogy miként tudjuk összekapcsolni egymással a barátságatlan világpiacon való gazdasági versenyképességet és a társadalmi igazságosságot, illetve a társadalmi kohéziót és a politi-

kai szabadságot. Ez majdnem a kör négyyszögesítésével ér fel. Annyiban feltétlenül, hogy ezt sem lehet elérni, legfeljebb közelíteni lehet hozzá.”²

Az elmúlt fél évszázadban a társadalmi igazságosság kérdéséről zajló politikai és közéleti diskurzus különösen élesen világít rá arra, hogy egy az igazságosság eszményének elvén nyugvó társadalom működése, vagy legalábbis az igazságosság értékének érvényesítése a fontosabb társadalmi döntések meghozatalában olyan ellentmondásokat rejt magában, melyekben különféle elvek, etikai szabályok és értékek, politikai szándékok és érdekellentétek fogalmazódnak meg, miközben ezeket átszövik a hétköznapi tapasztalatok és a nagyon eltérő személyes érdekek és motivációk. Napjaink fejlett polgári társadalmi számára súlyos vitákat és nézeteltéréseket kiváltó paradoxonként merül fel, hogy miként egyeztethető össze az emberi sorsokkal szemben elvárt méltányos egyenlőség, a civilizatorikus normák, a társadalmi humanitás és szolidaritás az egyének szabad önmegvalósításával, az érdem elismerésével, a teljesítmény szabad kibontakoztatásával, valamint a társadalmi hatékonyság elvével (Kluegel és Miyano 1995). És talán nem meglepő, hogy a dolgok összeegyeztethetlensége legtöbbször az igazságosság és igazságtalanság dilemmáiban sűrűsödik össze.

A társadalmi igazságosság érvényesülése még ellentmondásosabban merül fel akkor, amikor arra a kérdésre akarunk válaszolni, vajon Magyarországon napjainkban milyen igazságossági elvek vezérlik az embereket, és milyennek képzelik el azt a társadalmat, amelyet igazságosnak és élhetőnek tartanak. Az 1989–90-es évek földcsuszamlásszerű politikai változásokat hoztak a volt államszocialista országokban, és a rendszerváltás egyik napról a másikra radikálisan megváltoztatta az emberek életét az egész régióban. A fordulatot azonban nem csupán a politikai és gazdasági rendszer átalakítása jelentette, de a fordulat mozgatórugója volt a változások keltette remény is, amely egy igazságtalannak tartott világgal szemben egy igazságosabb élet lehetőségét ígerte Kelet-Közép-Európa polgárai számára, és újraértelmezte a társadalmakat szervező és összetartó értékeket és erkölcsi normákat (Kluegel és Mason 2000).

Már az 1989-es fordulat céljai között is fontos kérdés volt a társadalmi igazságosság helyreállítása (az esélyek kiegyenlítése, kárpótlás, a bűnösök felelősségre vonása stb. – Bozóki 2004), de ekkor még alapvetően a politikai igazságosság helyreállítása állt a figyelem középpontjában. A gazdasági átmenet és az átalakulással járó társadalmi változások negatív következményei azonban az idő előrehaladtával egyre hangsúlyosabban vetették fel a társadalmi igazságosság fogalma szélesebb értelmezésének szükségességét. A központosított és államosított gazdaságokat a piacgazdaság rendszere váltotta fel, helyreállították a korábban sérült állampolgári szabadságjogokat, és létrejöttek azok az intézmények, amelyek biztosítják a népképviselői demokrácia, a hatalommegosztás és a közügyekben való részvétel kereteit. Ezek megszületése azonban szükségszerűen jelentős mértékben megváltoztatta a fennálló társadalmi viszonyokat is. Miközben egye-

¹ A szöveg alapjául szolgáló kutatás és elemzés *A köznapis igazságossági ítéletek és a generációk közötti igazságossági elvek Közép-Európában* OTKA kutatás (azonosító: K68443) keretén belül született.

² *Der Spiegel*, 1995. nov. 12.

sek számára a siker addig nem létező lehetőségei nyíltak meg, sokan nemhogy nem nyertek, de inkább vesztek a változásokkal. Sokak számára közvetlen tapasztalat lett a munkanélküliség, a szegénység és a társadalmi leszakadás, jelentős mértékben nőtt a társadalmi egyenlőtlenség, romlott a biztonságérzet, az emberek úgy érezték, hogy az életszínvonaluk rosszabb, mint korábban, és a társadalom jelentős részében egyfajta igazságtalanságélmény lett úrrá.

Miközben a változásokat sokan személyes igazságtalanságnak élték meg, és a sérelmek optikájából nézték az elmúlt 20 év történéseit és társadalmi átalakulását, kevesebb figyelem irányult arra, hogy vajon a létrejövő új gazdasági és politikai rendszer, illetve a változó társadalmi viszonyok milyen új elosztási elveket, állampolgári magatartásmintákat és társadalmi értékválasztásokat jelölnek ki a sikeres társadalmi integráció megvalósítására. Az emberek sem a személyes kapcsolatok világában, sem a nagy társadalmi intézményekkel szemben támasztott elvárásaikban nem néztek szembe azzal, hogy milyen morális és politikai szempontok jelölhetik ki egy igazságosabb társadalom kereteit. Hiányoztak ehhez azok a világosan megfogalmazott igazságossági ideológiák is, melyek nem csupán az elvek mentén rögzítették volna egy igazságosabb társadalmi elosztás módját, de amit a politika világosan felvállalt és képviselt volna. Elmaradt a társadalmi diskurzus és a konszenzus kialakítása is a témában. Persze mindez nem jelenti azt, hogy az emberek ne gondolkoznának az igazságosság mibenlétéről, és ne formálnának véleményt az igazságos elosztás módjairól. Ez azonban sokszor zavaros, ellentmondásos és tisztázatlan eredményre vezet. A szociológus számára azonban izgalmas kihívás, hogy megfejtse ezeknek a kavargó nézeteknek az értelmét, és megkísérelje az empirikus kutatás eszközeivel leírni, mi jellemzi az emberek nézeteit arról a kérdésről, hogy vajon mitől is válhatna létező világunk a mainál sokkal igazságosabbá.

A jelen írás Magyarország rendszerváltozás utáni átalakult mentális térképét kívánja megrajzolni az empirikus szociológia eszközeivel a társadalmi igazságosság optikájából. Az elemzés empirikus hátterét négy keresztmetszeti empirikus kutatás eredményei szolgáltatják.³ Az első felmérés, amelyre 1991-ben került sor, azt a célt tűzte maga elé, hogy az empirikus szociológia eszközeivel pillanatfelvételt készítsen arról, mit hisznek az emberek a társadalmi igazságosságról, és milyen igazságossági elveken képzelik el az ország jövőjét. Ezt követte a kutatás többi hulláma 1995-ben, majd 2003-ban és 2008-ban⁴ azzal a céllal, hogy a gazdasági és társadalmi változásokkal párhuzamosan mérje a vélemények alakulását.

A kutatássorozat egyedülálló lehetőséget nyújt arra, hogy időben összehasonlítva rekonstruáljuk az emberek vélekedéseit és ezek változását az igazsá-

gossági ideológiák, a társadalmi egyenlőtlenségek, a jövedelemkülönbségek, az elosztási elvek, valamint az állami szerepvállalás terén. Lehetőségünk nyílik annak rekonstrukciójára is, hogy mit tartanak az emberek igazságosnak, illetve igazságtalannak, és milyen elveket választanak akkor, amikor egy igazságosabb világról kérdezzük őket.

Elemzésünkben először a különféle igazságossági ideológiákat mutatjuk be, és azt vizsgáljuk, hogy ezek az ideológiai profilok mennyire jellemzik a társadalmi közgondolkodást, illetve, hogy a különféle ideológiák népszerűsége változott-e az elmúlt 20 év társadalmi átalakulása során. Ezt követően az egymással versengő, a munkajövedelmek elosztására vonatkozó igazságossági elvek népszerűségét vizsgáljuk meg, összehasonlítva a különféle igazságossági ideológiák támogatottságával. Megnézzük azt is, hogy miként látják az emberek a jövedelmi egyenlőtlenségeket, és milyen módon változtatnák meg a magas és alacsony státusú foglalkozások jövedelmeit egy igazságosabb elosztás nevében. Végül arra a kérdésre keressük a választ, hogy a társadalmi egyenlőtlenségekről alkotott köznap kép összefügg-e azzal, amit az emberek a társadalmi igazságosságról gondolnak, illetve a jövedelemelosztás elveiről vallott nézetekkel és az igazságosnak tartott jövedelmek becslésével.

Az igazságosságra vonatkozó ideológiák

Elemzésünkben a társadalmi igazságosság fogalmát és az ebből származtatott igazságossági ideológiákat úgy definiáljuk, mint egy olyan értékrendszert és politikai koncepciót, amelynek elsődleges célja széles értelemben a társadalmi viszonyokat, szűkebb értelemben az anyagi javak elosztásának a mechanizmusait és az ebben közreműködő intézmények működését szabályozó elvek normatív megalapozása (Örkény 1997). A politikát és a társadalmi intézményeket vezérlő igazságossági ideológiák és elvek egyrészt közvetlen hatással vannak az emberek és társadalmi csoportok életkörülményeire, a javak elosztásának szinte minden területére, a társadalmat működtető legkülönbözőbb rendszerek működésére, de ezen túl meghatározzák egy adott társadalom morális alapját és kulturális integritását. Napjainkra a társadalmi igazságosság szempontjának az érvényesítése olyan általánosan elfogadott követelménnyé vált a fejlett világban, ami nem pusztán a politika számára vált megkerülhetetlenné, de kodifikálódott, mint az alapvető emberi jogok érvényesülését meghatározó kiemelten fontos elv a modern liberális polgári társadalmak alkotmányaiban is.

A társadalmi viszonyok alakulásában megjelenő igazságosság szempontja egyrészt megköveteli, hogy a javakhoz és a szolgáltatásokhoz való hozzáférés egyenlő esélyeket biztosítson minden polgár számára. Másrészt egy alapvetően individualista világban, mint amilyen korunk, a társadalmi igazságosság szempontja jelenti a garanciát arra, hogy az egyének sikere és érvényesülése a társadalom közös érdekeit és hasznát is szolgálja, és aki sikeresebb, az kötelességének érezze, hogy hozzájáruljon mások anyagi körülményeinek, életfeltételei-

³ A vizsgálatok minden esetben országos reprezentatív mintán történtek. A mintanagyság 1000 és 1500 fő között mozgott. A kutatásokat a TÁRKI, a Kisebbségkutató Intézet, illetve a Szonda Ipsos végezte.

⁴ A négy adatfelvételtől három részét képezte egy szélesebb nemzetközi összehasonlító kutatássorozatnak: 1991-ben 12 ország vett részt a vizsgálatban Európa keleti és nyugati feléből, továbbá az Egyesült Államok és Japán, öt év elteltével pedig a volt szocialista országok körében ismételtük meg a vizsgálatot (Bulgária, Oroszország, Magyarország, Csehország és a volt Kelet-Németország részvételével). 2008-ban Németország mellett Csehország, Magyarország, Chile és Izrael vett részt a nemzetközi együttműködésben. A nemzetközi standard kérdőívlemzésünkben felhasznált itemjei mind a négy évben azonosak voltak. A nemzetközi kutatásról a további részleteket lásd: <http://www.bgss.hu-berlin.de/lehrebereiche/empisoz/forschung/isjp>, illetve <http://www.butler.edu/isjp/>

nek és elégedettségének javításához. Harmadrészt, az igazságosság eszméje és ideológiája alapozza meg, hogy a társadalmi intézmények úgy működjenek, hogy mindenki számára lehetőség nyíljon egy emberhez méltó élet megteremtésére (Westen 1985). Ha pedig aránytalanságok, hátrányok, méltánytalanságok jönnek létre, a társadalom és az erre delegált társadalmi intézmények képesek legyenek mérsékelni, illetve valamilyen módon kompenzálni ezeket.⁵

Az igazságosság eszméje tehát legfőképpen azt a társadalmi célt szolgálja, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek a méltányos keretek közé csökkenjenek, és a társadalom az embereknek olyan életkörülményeket biztosítson, ami megfelel a mindenkor érvényes és elfogadott normáknak. Az igazságosság ideológiája pedig egy olyan politikai eszme és eszköz, amely biztosítja, hogy az állam és a különféle társadalmi intézmények működésükben sikeresen hozzájáruljanak mindezeknek a céloknak a megvalósításához (Rawls 1997).

Természetesen az igazságosság nézetrendszere, miként az igazságosság ideológiája sem kizárólagos, megkérdőjelezhetetlen, univerzális és örök. A társadalmi viszonyok igazságosság elvén való felfogása és az ebből következő politikai elvárások mindig beágyazottak az éppen aktuális társadalmi viszonyokba, kulturálisan és szociálisan meghatározottak, és folyamatos konszenzuális megerősítést követelnek a társadalom tagjaitól. Valamifajta közmegegyezésnek kell születnie az igazságos társadalom fogalmáról, és azokról a politikai lépésekről, melyek elvezethetnek egy igazságosabb világ eléréséhez. Másfelől, az igazságosabb társadalmi berendezkedés eléréséhez vezető utak nagyon eltérő elvek és elvárások mentén írhatók le. A politika és az igazságosság elvén szervezett társadalmi viszonyokat megalapozó ideológiai felfogások biztosíthatják, hogy a javakhoz való hozzáférés vagy a közjavak elosztása során a társadalomban érvényesüljön a méltányos egyenlőség, azaz, hogy senki ne szenvedjen méltánytalanul hátrányt.

A társadalmi igazságosságra vonatkozó társadalomfilozófiai, politikaelméleti megközelítések mellett létezik a kérdés szociológiai megközelítése. Ez a nézőpont elsősorban az igazságossági ideológiák társadalmi támogatottságára és beágyazottságára helyezi a hangsúlyt, és azokat a mechanizmusokat kutatja, amelyek egyéni és kollektív szinten befolyásolják az emberek igazságosságra vonatkozó várakozásait és ítéleteit (Swift et al. 1995).

Az igazságossági ítéletek társadalmi meghatározottságáról ugyanakkor egymástól jelentősen eltérő elméletek születtek. Az elméleti megosztottság az igazságosság-felfogások tartalmi, illetve társadalmi beágyazottságbeli különbségeiben mutatkozik. Az igazságosságérzet mint értékirányultság tekintetében az egyik nézőpont szerint az igazságossági felfogások mögött olyan kollektív normatív értékek játszzák a döntő szerepet, amelyek mélyen beágyazottak a társadalmi viszonyokat szabályozó alapvető elvek rendszerébe, politikailag és kulturálisan rögzültek, egyfajta tradícióvá válnak, és ennek megfelelően csak lassan változnak.

Jellemzőjük a széles körű elfogadottság.⁶ Ebből is adódik, hogy az igazságosság koncepciója egyfajta értékkiegyenlítő és értékharmonizáló funkcióval bír. Ebben a felfogásban a társadalmi igazságosságra vonatkozó nézetek egyfajta morális irányítúként működnek, garanciáit jelentik a sikeres társadalmi integrációnak, a társadalmi identitás elmélyítésének, a stabil és kiszámítható társadalmi kapcsolatok megalapozásának, és biztosítják a társadalmi intézmények hatékony működését. Egy másik irányzat az igazságossági ideológiák instrumentális, érdekalapú jellemzőire helyezi a hangsúlyt. Ez az irányzat éppen a nézetek különbségét, az ideológiák versenyét emeli ki, annak függvényében, hogy az aktuális kihívásokra milyen válaszokat adnak (Wegener és Liebig 1995; Walster és Walster 1975). Az így felfogott igazságossági ideológiák időben változékonyabbak, és inkább a racionális, semmint a normatív megoldást keresik az egyenlőtlenségek kezelésére és a társadalmi javak elosztásának dilemmáira.

Az igazságosságérzet és ítéletalkotás társadalmi beágyazottsága tekintetében az egyik értelmezés szerint az ideológiák támogatottsága vagy elutasítása elsősorban külső, a társadalmi struktúra és a társadalmi hierarchiát szabályozó elvek rendszerében alakul ki. Az egyéni értékválasztások mögött tehát elsősorban a rendszert és a társadalmi csoportokat jellemző ideológiákat kell keresnünk, amelyek az egyéni döntésekben segítenek eligazodni (Wegener és Liebig 2000). Az igazságossági ideológiák így elsősorban kollektív előírásokat és rendszerszintű értékválasztásokat, nem pedig egyéni választásokat jelentenek, és nem foghatók fel úgy, mint az egyén racionális mérlegelésének a következményei. Ezzel szemben az individualista nézőpont éppen az egyénnek a lazább társadalmi kötöttségét, a személyes élethelyzetből következő érdekpreferenciáit hangsúlyozza, és annak jelentőségét emeli ki, hogy az egyén képes a saját és a kollektív szempontok között távolságot tartani, saját érdekeit újraértelmezni a társadalmi igazságosság szempontjának a fényében (Jasso és Wegener 1997).

Ha a tartalmi és a beágyazottságbeli különbségeket együtt nézzük, egy olyan elméleti tipológiát tudunk alkotni, amelyben az igazságossági ideológiák két dimenzió mentén négy típusba rendeződnek.

	Normatív	Instrumentális
Külső beágyazottság	Etatista egalitáriánus	Fatalista
Egyéni meghatározottság	Méltányos meritokratizmus	Individualista

Az első ideológiai típus az *etatista egalitáriánus igazságossági felfogás*. E nézőpont szerint akkor beszélhetünk társadalmi igazságosságról, ha az emberek közötti egyenlőtlenségek mérséklődnek, vagy akár teljes mértékben eltűnnek. Mivel az emberek helyzete természetűl fogva eredendően egyenlőtlen, és a modern társadalmakban a különféle társadalmi intézmények (piac, oktatás, társadalombiztosítás, egészségügy) ezt csak tovább erősítik, az igazságos társadalmi

5 A kiigazító igazságosság eszméje már Arisztotelész etikájának is fontos eleme, lásd Arisztotelész (1971).

6 A normatív és racionális típusú értékek megkülönböztetése Talcott Parsons elméletére nyúlik vissza, lásd Parsons (1937). Az empirikus megközelítések közül lásd Cohen (1987); Elster (1995); Mikula (1980).

berendezkedés forrása az állam, amely a javak és szolgáltatások újraelosztásával kizárólagos letéteményese az igazságosnak felfogott egyenlő állapot megteremtésének. Az igazságos társadalmi viszonyok megteremtésében így nem az egyén vagy az emberek különféle csoportjai játsszák a döntő szerepet, hanem egy olyan intézmény (az állam), amely ideológiai megfontolásokból kiindulva normatív szabályozójává válik a társadalmi elosztásnak. Az egyéni felelősséget felváltja a kollektív intézményi felelősség, az igazságosság mércéje pedig a normatív szempontok szerint működő intézmény hatékonysága. Ideológiai tartalmát tekintve ez a felfogás jellemzően egalitáriánus.

Ennek éppen az ellenkezője a második jellemző típus, a *fatalista igazságossági felfogás*. Ez az ideológia tagadja, hogy a társadalomban léteznének közös morális elvek, és abban sem hisz, hogy morális alapon érdemes a társadalmi viszonyokról és a javak elosztásáról érdemben gondolkodni. Ebből az is következik, hogy a társadalom az egyén számára nem kínál olyan lehetőségeket, amelyekben az emberek viselkedésükben morális szempontokat érvényesítenének, a társadalmi intézmények és köztük az állam pedig képtelen mérsékelni az emberek között kialakult komoly egyenlőtlenségeket. A fatalista ideológiai nézet tehát a világot, a rendszert és az államot okolja szerencsétlen helyzete miatt, nem hisz az igazságos világ víziójában, és passzívan elfogadja a meglévő feltételeket.⁷

A harmadik jellemző, az előző kettővel ellentétes ideológiai konstrukció az *individualista igazságossági felfogás*, amely szerint a javak elosztásának és a szolgáltatásokhoz való hozzáférésnek az egyetlen igazságos módja az, ha az emberek egyéni teljesítményük és személyesen meggarcolt sikereik és érdemeik szerint részesednek ezekből. Az egyének szabad versenyén alapuló rendszer a legigazságosabb, hiszen a társadalom mindenki számára egyforma esélyt kínál fel, mindenkinek adva van a lehetőség, és aki keményen megküzd a sikerért, aki kihasználja a lehetőségeit, aki többet áldoz célja elérésére, az több pénzt fog keresni, jobban fog élni, az többre viszi az életben. Az igazságosság alapköve tehát a rendszer, amely a semlegesség és az esélyegyenlőség elvén nyugszik, és az igazságos elosztási rendszer forrása az egyén teljesítménye. Ideológiai tartalmát tekintve ez a felfogás jellemzően meritokratikus.

Végül a negyedik jellemző ideológiai konstrukció a *méltányos meritokratikus felfogás*. Ez a nézet elfogadja, hogy a társadalomban az emberek helyzete egyenlőtlen, és úgy tekinti az egyenlőtlenséget, mint ami szükségszerű és legitim, hiszen a rendszer az emberek szabadságán, szabad versenyén és érvényesülésén, valamint érdemük és teljesítményük szerint való jutalmazásán alapszik. Ez az igazságos társadalom fontos alapköve. Az egyén szabadsága és szabad érvényesülése mellett azonban léteznek olyan közös morális elvek és társadalmi elvárások, amelyeket az emberek elfogadnak (ezáltal válnak a társadalmi közösség tagjaivá), amelyek elengedhetetlenek a társadalom hatékony integrációjához, és ezen túl egyben megalapozzák a társadalom morális alapját is. Ennyiben ez az ideológia

harmonizálni kívánja a szükségszerű és jogos társadalmi egyenlőtlenségeket az egyenlőtlenségek mérséklését célzó elvekkel és eljárásokkal. Az igazságosság jegyében felfogott társadalomban az egyének szabad érvényesülésének párosulnia kell a társadalomért érzett felelősséggel, és a személyes sikernek hozzá kell járulnia a társadalom egészének, és egyben minden tagjának gyarapodásához. Ehhez pedig olyan államra van szükség, amely képes mindkét cél érdekében határozottan fellépni, és ezen elvek szerint szabályozni az elosztás rendszerét s az egyenlőtlenségek igazságos mérséklését szolgáló újraelosztás mechanizmusát. Ideológiai tartalmát tekintve ez a felfogás eredendően meritokratikus, miközben egy méltányos egalitarianizmussal ötvöződik (Rawls 1997).

A négy ideológiai nézettípus elméleti alapon történő megkülönböztetése természetesen nem jelenti azt, hogy a mindennapi gondolkodásban is feltétlenül élesen elváljak egymástól a négy gondolkodási séma, vagy akár, hogy egymást kizáróan jellemezné az emberek attitűdjeit (Klugel és Smith 1986). Kutatásunk egyik fontos kérdése éppen az volt, hogy a magyar közgondolkodásban vajon ezek a típusok egyáltalán megkülönböztethetők-e az attitűdkutatás eszközével, és ha igen, milyen ezeknek a nézeteknek a kognitív és strukturális társadalmi beágyazottsága. A négy eltérő vizsgálati időpont pedig arra a kérdésre tud választ adni, hogy a rendszerváltást követő 20 év jelentős gazdasági és társadalmi változásai vajon nyomot hagytak-e az emberek igazságossági nézetein. Az első vizsgálati időpont a rendszerváltó ország gondolkodásának és várakozásainak a tükre lehet, a második a gazdasági-politikai átalakulás lezáródásának Magyarországot jellemezheti. A két utolsó vizsgálati hullám viszont az ezredfordulót követő gazdasági-politikai hanyatlás folyamatában mondhat nekünk valamit arról, hogy vajon a társadalmi értékek terén történtek-e radikális változások.

A kutatás során természetesen csak korlátozott eszközök álltak rendelkezésünkre az igencsak komplex ideológiai nézetek empirikus tesztelésére. A kérdőívből végül 9 olyan állítást tudtunk felhasználni, amelyek várakozásaink szerint jól operacionalizálták az előbbiekből bemutatott modellünket.

A négy ideológia közül az első az etatista egalitáriánus felfogás, amely az állam feladatául szabja, hogy mind a mértéktelen gazdagságot, mind a totális elszegényedést megakadályozza, illetve, hogy mindehhez munkalehetőséget biztosítson mindenki számára.⁸ Ebben a felfogásban – ha nem is expliciten – az egyenlőtlenségek mérséklésére irányuló szándék fogalmazódik meg. Ennek az egalitáriánus elképzelésnek a megvalósítását a központi akarattól várják. Nem véletlenül fogalmaztunk úgy, hogy az egyenlőtlenségek mérséklésére irányuló ideológiáról beszélhetünk, ugyanis mind a szükségletek kielégítését, mind az esélyegyenlőséget, sőt a javak egyenlő elosztását kívánó állításokkal is egyetértenek mindazok, akik az etatista álláspontot preferálják.⁹

⁸ „Az állam mindenkinek biztosítsa a létminimumot”; „Az állam maximálja a magas jövedelmeket”; „Az állam biztosítson mindenkinek munkalehetőséget”.

⁹ Kutatásunkban szerepeltek más, közvetlenül is a normatív egalitáriánus elveket mérő itemek (a javak egyenlő elosztása, esélyegyenlőség elve, az alapvető szükségletek kielégítése). Bár első látásra elméletileg ezek akár megfelelőbbnek tűntek az egalitáriánus ideológia rekonstrukciójára, az empirikus elemzés ezt végül nem igazolta. Illeszkedés helyett

⁷ E két elméleti dimenzió létezését más korábbi elemzés is kimutatta, lásd Wegener és Liebig (2000).

A második dimenzió egy olyan értékvilágot rajzol fel, amelynek egyik végpontján egy agnoszticista és fatalista nézet, a másik végpontján pedig ennek tagadása található.¹⁰ Ebben a dimenzióban már nem az elosztási elvek közötti választásról van szó, hanem arról, hogy hiszünk-e egyáltalán az igazságosság létezésében, és bízunk-e abban, hogy a társadalmak az igazságosság eszményét követve működhetnek.

A harmadik és a negyedik dimenzió a modern polgári társadalmak legfontosabb értékei mentén rajzolódik ki. Ennek megfelelően az elosztási elvek elismerik az egyéni teljesítmény fontosságát, és az érdem szerinti elosztást tekintik igazságosnak. A két dimenzió között azonban van egy fontos különbség: míg az individualista álláspont szerint (3. dimenzió) az elosztásban csak az egyéni teljesítmény számít, az érte járó javadalmat semmiképpen nem szabad korlátozni,¹¹ addig a negyedik dimenzióban az egyéni teljesítmény elismerése mellett megjelenik új szempontként a társadalmi kontextus.¹² Amíg az individualista álláspont egyének harcaként képzei el a társadalmi javakból való részesedés folyamatát, addig a rawlsi értelemben vett méltányos igazságosság és meritokratizmus elveit elfogadják az egyén teljesítményét elismerve hangsúlyozzák a köz iránt való elkötelezettség és szolidaritás fontosságát is.

Eredményeink igazolták az elméletileg megalkotott tipológiánk érvényességét. Az 1. táblázat tanúsága szerint a felhasznált kilenc állítás mögül négy latens dimenzió tűnik elő, amelyeket maximum likelihood faktorelemzés tárt fel.¹³ Az egyes dimenziók egymástól függetlenek, ami az egyes típusok önálló létezését bizonyítja.

A rendszerváltás utáni 20 év a lehetséges értékválasztásokban nem sok változást hozott. Az egész időszakra jellemző, hogy a legelfogadottabb igazságossági elvnek az individualista irányultságú ideológia bizonyult. Az egalitarianizmus kezdetektől fogva tartja erős pozícióit, és a fatalizmus ereje sem csökken. A méltányos meritokratizmus elvén alapuló igazságosság mindvégig a legkevésbé elfogadott ideológiának számít. Az időszak azonban kisebb változásokat is hozott az értékválasztásokban. Azt a rendszerváltáskori hitet, hogy az egyén önmagában mindenre képes, és hogy az egyéni érdekek maximális érvényesítése határozza meg az igazságos elosztás elvét, az idő valamelyest erodálta, és a méltányos meritokratizmus elve

is vesztett amúgy sem magas népszerűségéből. Tehát 2005-höz képest 2008-ra mind az individualizmus, mind a méltányos igazságosság elfogadottsága növekedett, az azonban kérdés, hogy a tendencia folytatódik-e a jövőben.

1. táblázat: Az igazságossági ideológiák latens struktúrába szerveződése (maximum likelihood faktorok)

	Faktor			
	Etatista egalitáriánus	Fatalista	Individualista	Méltányos meritokratizmus (Rawls)
Az állam mindenkinek biztosítsa a létminimumot	,552	,061	,089	,121
Az állam maximálja a magas jövedelmeket	,534	,209	-,154	,009
Az állam biztosítson mindenkinek munkalehetőséget	,632	,105	,108	-,105
Az embereknek joguk van megtartani, amit kerestek, még akkor is, ha így egyesek gazdagabbak lesznek, mint mások	-,083	,005	,660	,087
Akik keményen dolgoznak, megérdemlik, hogy többet is keressenek	,141	,070	,534	-,082
Csak az ösztönöz egyéni erőfeszítésre, ha elég nagyok a jövedelmi különbségek	,075	,045	-,001	,485
Jó, ha a gazdaság sikeres szereplői nagy haszonra tesznek szert, mert abból végül is mindenki részesül	-,061	-,092	-,001	,583
Semmi értelme társadalmi igazságosságról vitatkozni, hisz úgysem lehet megváltoztatni azt, ami van	,121	,680	-,016	-,008
Ahogy manapság a dolgok állnak, azt sem lehet tudni, mi igazságos és mi nem	,166	,643	,114	-,036

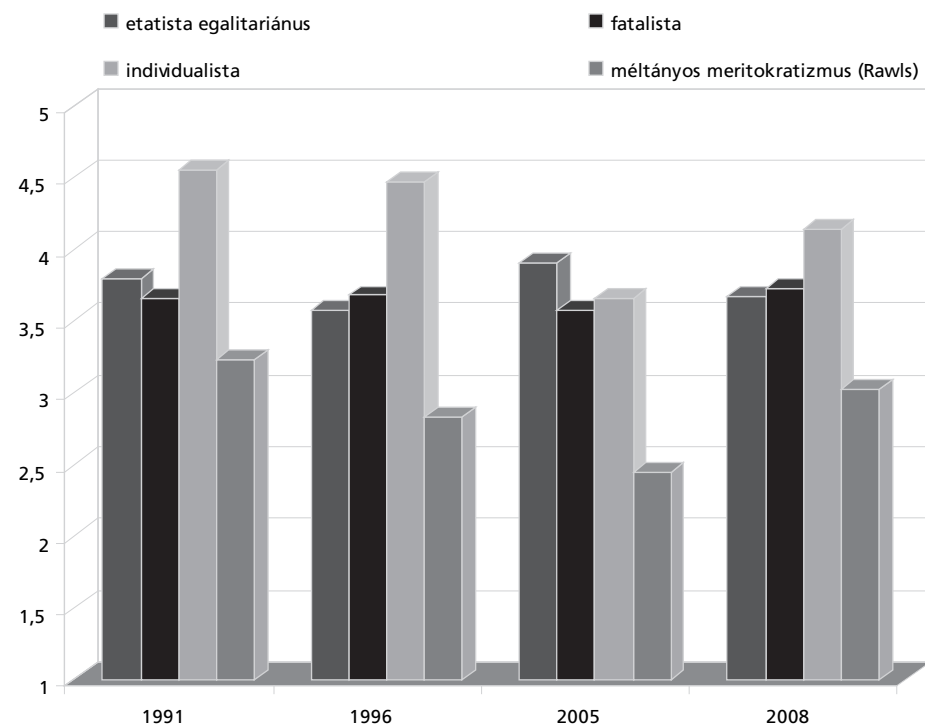
ezek az itemek csak megbontották a latens dimenzió szerkezetét: elrontják a struktúra illeszkedését. Ennek első sorban az az oka, hogy az egalitáriánus elvek nem csak az állami egyenlősítéssel, de a fatalista felfogással is szoros kapcsolatban vannak. Mindezek alapján azt feltételezzük, hogy míg az etatizmus és az egalitarianizmus között egy értékvezérelt összekapcsolódás van (az államtól elvárt három feladat éppen arra hivatott, hogy egyfajta egyenlőséget teremtsen, és hogy a minimális szükségletek kielégítését megvalósítsa), addig a fatalizmus és az egalitarianizmus közötti összefüggést egy kiszolgáltatottságérzet által vezérelt társadalom-lélektani mechanizmus működteti. Így végül csupán az állammal kapcsolatos itemeket használtuk fel az egalitarianizmus ideológiája operacionalizálásában.

10 „Semmi értelme társadalmi igazságosságról vitatkozni, hisz úgysem lehet megváltoztatni azt, ami van”; „Ahogy manapság a dolgok állnak, azt sem lehet tudni, mi igazságos és mi nem”.

11 „Az embereknek joguk van megtartani, amit kerestek, még akkor is, ha így egyesek gazdagabbak lesznek, mint”; „Akik keményen dolgoznak, megérdemlik, hogy többet is keressenek”.

12 „Jó, ha a gazdaság sikeres szereplői nagy haszonra tesznek szert, mert abból végül is mindenki részesül”; „Csak az ösztönöz egyéni erőfeszítésre, ha elég nagyok a jövedelmi különbségek”.

13 Az illeszkedő faktorstruktúra az itemek heterogenitásából 37 százalékat őriz meg. Ez mindenképpen alacsony érték, azonban az a tény, hogy az értékek világában tapasztalható konfuzitás ellenére sikerült empirikusan igazolnunk a fejezet elején ismertetett négy ideológiai felfogás létét, ellensúlyozza a létrejött faktorok viszonylag alacsony információtartalmát. Ha a maximum likelihood módszerrel kirajzolt latens struktúrát szeparált főkomponensekkel konstruáljuk meg, akkor igaz ugyan, hogy a főkomponensek sokkal több információt őriznek meg az eredeti változókból, de ez csak látszólagos haszon. A főkomponensek között lévő korreláció azt eredményezi, hogy az igazságossági ideológiákat megtestesítő főkomponens-együttes magyarázó ereje – később bemutatandó magyarázó modellekben – az „overlap” miatt nem különbözik szignifikánsan a maximum likelihood módszerrel létrehozott faktorokétól.

1. ábra: Az igazságossági ideológiák időben változó népszerűsége (indexátlag)¹⁴

Az igazságossági ideológiák közül az etatista egalitáriánus, valamint az individualista elosztási elvek esetében lehetőség nyílt arra is, hogy megvizsgáljuk, vajon ezen értékek a válaszadók szerint mennyire érvényesülnek Magyarországon a különböző vizsgálati időpontokban. Magyarországon a rendszerváltást követően mindvégig figyelemre méltó feszültség¹⁵ figyelhető meg az emberek értékpreferenciái és az általuk érzékelt, a gyakorlatban érvényesülő igazságossági elvek között. Ez a feszültség mind az etatista, mind az individualista ideológiát vallók esetében azonos mértékű. Az emberek akár az etatista egalitáriánus, akár az individualista elosztási elveket érzik magukhoz közelebb, úgy gondolják, hogy a magyarországi helyzet nem felel meg az általuk elvárt elvrendszernek. A feszültség mértékének hasonlósága a két ellentétes ideológia esetében azt valószínűsíti, hogy a magyarországi helyzet megítélése nem értékszempontok alapján történt, hanem legitimitációs hiányt jelez. Ezt bizonyítja az is, hogy a ténylegesen érvényesülő és a kívánatosnak tartott igazságossági elvek közötti eltérések –

most már tekintet nélkül arra, hogy az eltérés az etatista vagy az individualista értékmezőben tapasztalható – valóban erősítik a delegitimációs hajlandóságot.¹⁶ Vagyis mindazok, akik szerint a magyarországi helyzet az igazságossági elvek tekintetében messze elmarad a kívánatostól, hajlamosak azt gondolni, hogy a rendszerváltás nem valósította meg azokat a reményeket, amiket az emberek a demokratikus berendezkedéshez fűztek.¹⁷ Sőt az időben előrehaladva ez az összefüggés csak tovább erősödik, miközben az ideológiák választása terén csupán a fatalista igazságossági elveket vallók esetében mutatható ki tartós kapcsolat az új politikai rendszer elveinek elutasítása és az igazságossági ideológiák között (Örkény és Liebig 1999).

A méltányos igazságosság elvének elfogadása viszont mentes mind a delegitimációs potenciáltól, mind a makroszinten érvényesülő és kívánatosnak tartott elvek közötti feszültségtől. Ez azt jelzi, hogy a rendszerszinten megjelenő meritokratikus elkötelezettség bizonyos harmóniát feltételez, akár a makroszintű értékvilágról, akár a rendszerváltást követő társadalmi berendezkedés legitimitációjáról legyen is szó.

Társadalmi beágyazottságukat tekintve a különféle ideológiai profilok jelentős különbségeket mutatnak. Az etatista egalitáriánus ideológia támogatói között jelentősen felülreprezentáltak az alacsonyabb iskolai végzettséggel bíró, alacsonyabb státusú válaszadók, és magasabb a támogatók körében a nők és az idősebbek aránya. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a társadalmi meghatározottság ereje az idő előrehaladtával jelentősen veszít erejéből, és 2008-ra az iskolai végzettség, valamint az életkor szerepe el is tűnik a magyarázó térből.

A fatalista igazságossági felfogás jóval kevésbé függ a válaszadók társadalmi helyzetétől. Úgy tűnik, hogy sem az iskolázottság, sem a kérdezett neme nem játszik szerepet abban, hogy hisz-e valaki az igazságosság létezésében, és bízik-e az igazságosság eszményének megvalósulásában. Leginkább még az alacsonyabb társadalmi státusz az, ami összefügg a fatalista világnézettel, de ez is inkább a 90-es évekre jellemző. Az ezredforduló után ez a hatás eltűnni látszik.

Az elmúlt két évtized alatt az individualista ideológia tűnik társadalmilag a legszélesebb körben elfogadott igazságossági felfogásnak. Szinte minden társadalmi rétegben – függetlenül az iskolai végzettségtől és a társadalmi státustól – akadnak olyanok, akik az egyéni teljesítmény fontosságát és az érdem szerinti elosztást tekintik az igazságos társadalmi elosztás legfontosabb alapkövének. Ebben lényegében nincs különbség a 90-es évek és az ezredfordulót követő időszak között. Mindebből pedig az következik, hogy az individualista irányultságú ideológia tűnik olyannak, amely képes volt egy széles körű társadalmi konszen-

14 A könnyebb érthetőség kedvéért a maximum likelihood elemzéssel készült faktorszokórok helyett olyan mérőszámot használtunk, amelyet éppen úgy 1–5 skálára vetítettünk ki, mint ahogy az eredeti kérdések esetében is az 1 jelentette a teljes elutasítást és az 5 a teljes elfogadást.

15 Az index készítéséhez azokat a kérdéseket használtuk, amelyek azt mérték, hogy az emberek mennyire látják megvalósulni a gyakorlatban a különböző ideológiai elveket. A megvalósulás mértékét jelző pontszámokat összevetettük azokkal a pontszámokkal, amelyek azt mutatták, hogy az emberek az egyes ideológiák érvényesülését mennyire tartják kívánatosnak. A feszültségmutató az identikus pontszámpárok különbsége abszolút értékeinek összegzésével jött létre.

16 A delegitimációs potenciált egy index segítségével mértük. Az index a következő itemekkel való egyetértést kifejező pontszámok összegzése: „Az államapparátus hivatalnokai nem törődnek a magamfajta emberek véleményével”. „Magyarországon a parlamenti és önkormányzati választások igazi döntést jelentenek az emberek számára.” „Magyarországon anyagi helyzetétől függetlenül mindenkinek egyforma esélye van egy igazságos bírósági eljárásra.” „A politikai pártokat csak az emberek szavazata érdekli, nem pedig a véleményük.” Az egyes itemek összetartozását főkomponens-elemzéssel teszteltük, és természetesen az összegzés előtt egy irányba forgattuk az itemeket.

17 A delegitimáció hajlandóság mértéke meglepő módon az egész időszakban állandónak tűnik, és egy 5 fokú skálán, ahol a magas értékek mutatják a rendszer elutasítását, a közepesnél alig magasabb, 3,6–3,7-es értéket mutat.

zust teremteni abban a kérdésben, milyen elvek szerint tekintsük a társadalmi kapcsolatokat és az elosztás rendszerét igazságosan berendezettnek.

Végül legkevésbé a méltányos meritokratizmus ideológiai profilját tudjuk a társadalmi helyzet mentén megrajzolni. Az egyetlen – és nem túl erős – összefüggés abban mutatkozik, hogy az idősebb férfiak körében valamelyest erősebb ennek az ideológiának az elfogadottsága, szemben más demográfiai vagy társadalmi csoportokkal. Meglepő módon viszont sem az iskolai végzettség, sem a társadalmi státus nem magyarázza a méltányos meritokratizmus társadalmi beágyazottságát. Ez az igazságossági felfogás tehát, annak ellenére, hogy deklaráltan a társadalmi szereplők közötti együttműködésben és minden társadalmi szereplő közös és egyéni hasznában látja az igazságos társadalom lényegét, nem tud találkozni a társadalom különböző csoportjainak instrumentális érdekmotívumaival és haszonelvű elvárásaival. Az érdekmotívum ugyanis jelenleg Magyarországon az igazságos társadalom individualista és egalitáriánus felfogásában sűrűsödik össze.

A munkajövedelmekre vonatkozó elosztási elvek

Az igazságosság általános normatív ideológiai a társadalmi integráció általános értékalapú meghatározói, amelyek mind az intézmények, mind az egyének és csoportjaik helyét kijelölik a társadalom szövetében. Az igazságos elosztás megítélésének más dimenzióját jelenti az, amikor arról kérdezzük az embereket, hogy milyen elvek szerint kellene a munkajövedelmeket meghatározni, és mennyire tartják a jövedelmek jelenlegi elosztási rendszerét igazságosnak (Jasso 1978). A munkajövedelmek elosztási elvei jóval közelebb állnak a hétköznapi gyakorlatához, mint az igazságossági ideológiák. Míg az igazságossági ideológiák általánosságban jelölik ki a társadalom működésének elveit, addig a munkával kapcsolatos jövedelemelosztási elvek az elosztható, illetve elosztandó társadalmi javaknak csak egy szűkebb körére vonatkoznak. A jövedelemelosztás kérdésében bizonyos értelemben mindenki személyesen érintett. Amikor az emberek a fizetések igazságos voltán gondolkodnak, a különféle elosztási elvek fontosságát rangsorolják, súlyozzák, és alakítják ki a különféle szempontok legigazságosabb elegyét.

A szociológiai elmélet a jövedelemre úgy tekint, mint egy olyan komplex kategóriára, amely a társadalmi viszonyok számos elemét képes magába sűríteni és megjeleníteni. A jövedelem szolgálhat az elvégzett munka értékének a kifejezésére, a különböző munkák társadalmi hasznának a megjelenítésére, a társadalmi státus és különösen a fogyasztási javak megszerzésére, de egyben kifejezi a társadalomban megmutatkozó egyenlőtlenségek mértékét is (Atkinson 1970). Ez utóbbit jelzi, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek indikátorai (iskolai végzettség, foglalkozás, presztízs, fogyasztás, életmód) és a jövedelem nagysága kimutathatóan nagymértékben összefüggnek (Atkinson 1975). A jövedelmekben megmutatkozó különbség a társadalmi egyenlőtlenségek megkülönböztetett mérőszáma. Nem meglepő tehát, hogy a jövedelem, illetve a jövedelemelosztás

rendszere és a jövedelmek nagysága szükségképpen nagymértékben magába sűríti a társadalmi igazságosság dilemmáit is (Jasso és Wegener 1997). Utaljunk csak vissza arra a megállapításunkra, hogy a társadalmi igazságosság egyik kiemelt szempontja a társadalmi egyenlőtlenségek méltányos mérséklése. Ennek pedig egyik fontos reprezentációja a jövedelmekben megmutatkozó egyenlőtlenségek mértéke, illetve az ezek mérséklésére irányuló szándék. A jövedelem-egyenlőtlenségek megváltoztatásának, és általa a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének szándéka kétféle módon is megközelíthető: egyrészt azon elvek felől, amelyek meghatározzák a különböző foglalkozásokhoz és munkákhoz kapcsolódó jövedelmeket, illetve annak fényében, hogy milyen mértékű és irányú jövedelemátcsoportosítást tartanak igazságosnak az emberek. Vizsgáljuk meg először a jövedelemelosztás elveit abból a szempontból, hogy miként jellemzik ezeket az igazságossági megfontolások.

A munkajövedelmek elosztási elvei mögött két dimenzió létezését feltételeztük (Kluegel, Mason és Wegener 1995). Az egyik a meritokratikus elosztási elveket jelenti, amely szerint a kemény munkának, az egyéni felelősségnek, a képzettségnek és a kedvezőtlen munkafeltételeknek kell döntő szerepet játszaniuk a fizetések meghatározásában. A kompenzatorikus dimenzióhoz azok a normatív ítéletek tartoznak, amelyek az eltartott családnagyság figyelembevételével, illetve a nemek közötti diszkrimináció csökkentésével egyenlőbbé tennék a jövedelemelosztást. Előzetes elképzelésünk szerint a munkában eltöltött idő, azaz a szenioritás elve meritokratikus megfontolásokat hordozhat, hiszen a hosszú munkatapasztalat növeli a hatékonyabb munkavégzés és a termelékenység esélyét, és ennyiben igazságos, ha az idősebb, régóta a cégnél dolgozó munkatársak több pénzt keresnek, mint a fiatalabbak vagy a pályakezdők. Ugyanakkor a szenioritás mögött kompenzatorikus megfontolások is meghúzódhatnak, amennyiben valaki az öregségre és arra az esélytelenségre vagy hátrányra gondol, amivel egy idősebb ember munkája elvesztése esetén új munkahely keresésére indul. Ennek anyagi kompenzálása éppúgy igazságos lehet, mint a korábban említett meritokratikus igazságossági megfontolás alapján felfogott magasabb jövedelem.

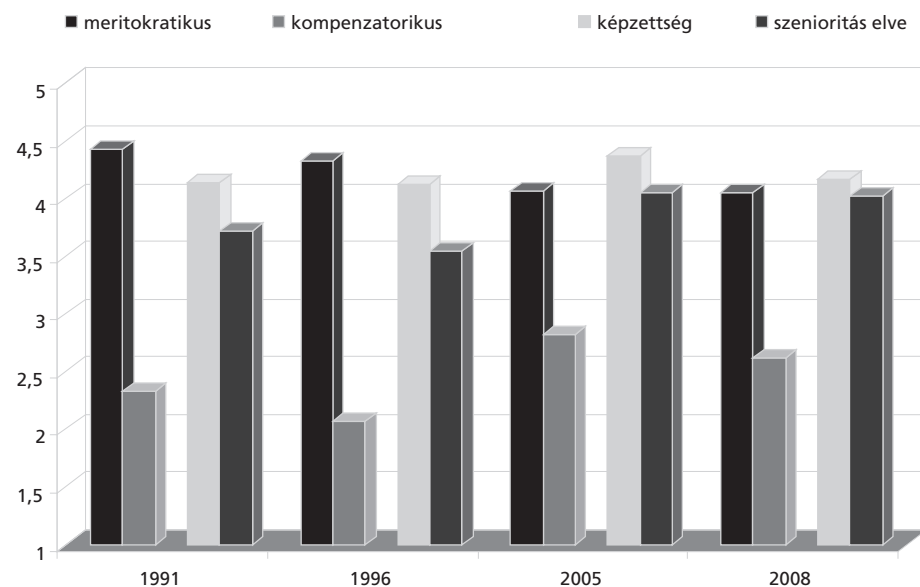
Nézzük meg, hogy a válaszadók is így gondolkodtak-e. A vizsgált időszak egészére jellemző, hogy egymástól elkülönülve kirajzolódik egy meritokratikus és egy kompenzatorikus igazságossági nézetrendszer. Ezekre logikusan szervülnek a fent felsorolt különféle jövedelemelosztási szempontok. Csak a képzettség jelent kivételt, ami egyik dimenzióra sem illeszkedik. Ezen azonban nem csodálkozhatunk, hiszen, bár a képzettség a jövedelemelosztás különféle szempontjainak előfeltétele lehet, közvetlenül nem játszik szerepet abban, hogy ki mennyi pénzt kapjon. Hatása azonban közvetetten minden bizonnyal érvényesül az elosztási mechanizmusokban.

A rendszerváltáskor a fizetések meghatározásánál a meritokratikus elosztási elvek érvényesülését látták kívánatosnak az emberek, és úgy gondolták, hogy a jövedelemegyenlőtlenségek csökkentését célzó elvek kevésbé fontosak. Ebben kétségtávol szerepet játszhatott az is, hogy ekkor még az emberek csak a piac-

gazdaság előnyeit vették számításba, és kevésbé tapasztalták meg a piacgazdaság nehézségeit a mindennapokban. Ennek megfelelően a kompenzatorikus elvek érvényesülését sokkal kevésbé látták kívánatosnak. Az ezredforduló után viszont a társadalmi szolidaritáson alapuló igazságossági szempontok felértékelődtek.

Elméletileg azt feltételezhetnénk, hogy miközben az általános igazságossági ideológiák szintjén a különböző elvek nem zárják ki egymást feltétlenül, hanem egymás mellett, akár konfuzításban is megférnek egymással, addig a jövedelemelosztás terén az elosztási igazságossági ítéletek egymással versengve kizárják egymást (Kluegel és Smith 1986). A fizetések elosztása ugyanis egy zéróösszegű játszmahoz közelít: ha az eltartandó családtagok száma szerint szabják meg az emberek fizetését, akkor szükségképpen kevésbé számít az egyének erőfeszítése, felelősségvállalása stb. Az eredmények azonban nem igazolják ezt a feltételezést. Feltehetően olyan magas az emberekben a magasabb jövedelmek iránti vágy, hogy úgy gondolják, az lenne igazságos, ha minden tényező számítana a jövedelmek meghatározásában, mert így mindenki jól járna, és mindenkinek magasabb lenne a fizetése. Ezért a teljesítményalapú és a kompenzatorikus elvek az idő előrehaladtával egyre jobban megférnek egymással.

2. ábra: Az igazságosnak tartott munkajövedelmek elosztási elveinek időbeni változása (indexátlagok)

A jövedelmekre vonatkozó elosztási igazságossági elvek társadalmi beágyazottságában felsejlenek markáns különbségek. Előzetes elvárásainknak megfelelően a meritokratikus elv az iskolázottabb, magasabb státusú, sikeresebb társadalmi csoportokban elfogadottabb, míg a kompenzatorikus elv főképp a kevésbé iskolázott, a társadalom alsóbb régióiban elhelyezkedő csoportok körében népszerűbb. Az viszont már meglepő, hogy a fiatalabbak inkább a kompenzatorikus,

míg az idősebbek inkább a meritokratikus elosztási elveket pártolják. A magyarázat minden bizonnyal abban rejlik, hogy a családnagyság hangsúlyozása, ami összefügg a gyerekek számával, főképp a fiatalabbak körében teszi népszerűvé a családtámogatások erősítésével jellemezhető kompenzatorikus elvet. Ez – miképpen a korábban említett társadalmi meghatározottságok is – a jövedelemelosztás racionális, érdekalapú, instrumentális igazságosság-felfogásának erejére mutat rá. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy miközben a fenti elvek által igazságosnak tartott jövedelemelosztási rendszer meghatározó szerepet játszik abban, hogy az emberek mennyi jövedelemre tehetnek szert, ehhez képest a társadalmi és demográfiai tényezők hatása igencsak visszafogott. Ez azt sejteti, hogy a jövedelemmaximalizáció és az ebből következő minden elvre kiterjedő elfogadáskényszer áthatja a társadalom legkülönbözőbb csoportjait.

A 2. ábrán külön szerepeltettük a képzettség és a szenioritás szerepének változását a jövedelemelosztásban. A képzettséget a vizsgált időszak egészében igen fontosnak tartották az emberek, és a meritokratikus szempontokkal közel azonos súllyal vették számításba az igazságosnak ítélt fizetések megállapításában. Ezt az összefüggést sem a válaszadók eltérő iskolai végzettsége, sem a státushelyzet különbsége nem törli meg. Úgy tűnik, széles társadalmi konszenzus övezi a képzettség szerepének magas elismerését a jövedelmek meghatározásában.

A szenioritás szerepét viszont az idők változásával eltérő szempontból ítélik meg az emberek. A rendszerváltást követő években a szenioritás a kompenzatorikus elvrendszerhez tartozott, míg az ezredfordulótól kezdve egyre szervesebben kapcsolódik a meritokratikus igazságossági elvekhez.¹⁸ A rendszerváltást követő években a szenioritás „jutalmazási szándéka” mögött mindenképpen szerepet játszhat egyfajta szolidaritáseffektus, ami kompenzálni kívánja az életkoruk és foglalkozási előtörténetük okán az új rendszerhez alkalmazkodni képtelen embereket. Az ezredforduló után viszont a szenioritás értékelése mögött kétfajta logika is működhet: egyfelől a hosszú munkatapasztalat már a szabadpiaci gazdasághoz való alkalmazkodási képességet feltételez, és ebben a felfogásban a munkatapasztalat joggal számít meritokratikus értéknek; másfelől továbbra is működik az előzőekben is említett szolidaritási effektus, ami természetes önvédelem és érdekérvényesítés egy idősödő társadalomban.

A szenioritást, mint jövedelmet befolyásoló tényezőt másként ítélik meg a különböző generációk. A nyugdíjkorhatár közelében lévők vagy már a nyugdíjas éveikben járók megítélése szerint a szenioritás szorosabban együtt jár a felelősségvállalással és a kemény munkával, míg a fiatalok ezt az együttjárást sokkal esetlegesebbnek látják.

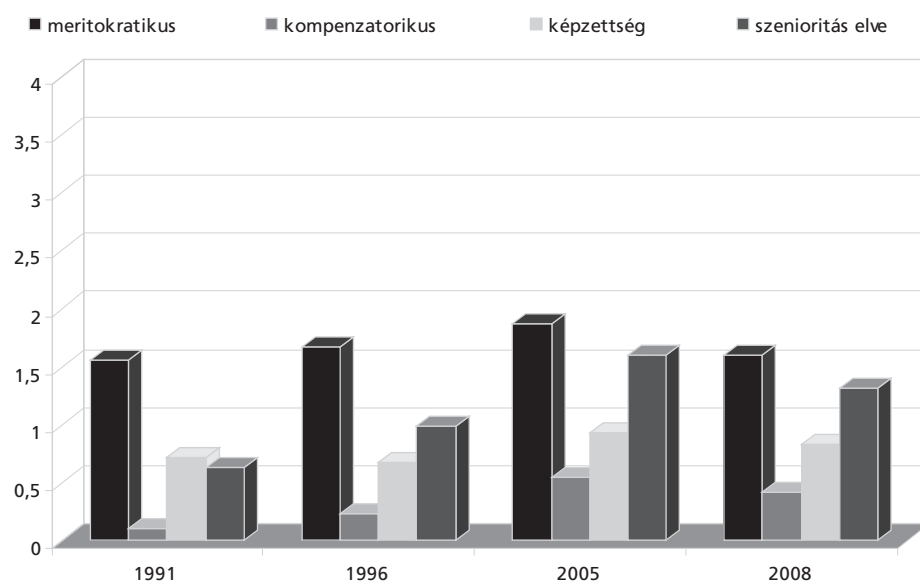
Mint ahogy azt már az igazságossági ideológiák kapcsán meg tapasztaltuk, az észlelt és a kívánatosnak ítélt jövedelemelosztási elvek sincsenek igazán össz-

¹⁸ Ez az oka, hogy a meritokratikus és kompenzatorikus dimenziók végleges mérőszámát az adott dimenzióhoz mindig odatartozó 2-2 itemből alkottuk meg. A mérőszám egyszerű index.

hangban. A legnagyobb feszültség¹⁹ a meritokratikus elvek terén tapasztalható, de a válaszadók szerint a szenioritás elve sem az elvártnak megfelelően érvényesül. A képzettség szerepét illetően viszont kisebb feszültség tapasztalható, míg a kompenzatorikus elvek az emberek szerint majdnem ideális mértékben valósulnak meg. Természetesen az is kimutatható, hogy az elvek mentén tapasztalható feszültségek különféle forrásokból táplálkozhatnak. Az eltérés abból adódhat, hogy a fizetések megállapításában egy-egy elv érvényesülését erőteljesebben, vagy a „tényleges” állapothoz képest gyengébben szeretnék-e érvényesíteni az emberek. A rendszerváltás óta folyamatosan érvényes, hogy az elvárthoz képest minden elosztási elvet kevésbé látnak megvalósulni. Jóllehet a legnagyobb „hiányt” az érdem szerinti elosztás érvényesülésében látják, de úgy gondolják, hogy a szenioritás, valamint a képzettség szempontja sem érvényesül kellőképpen. Az emberek legkevésbé a kompenzatorikus elvek érvényesülésének erősödését tartják kívánatosnak.

3. ábra: A munkajövedelmek elosztásában észlelt és a kívánatosnak tartott elvek közötti feszültség (0–4 skálaátlag)

Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy olyan erős az emberekben a jövedelemhiány, hogy szinte differenciálatlanul minden elosztási elv erőteljesebb érvényesülését tartják kívánatosnak, azt remélve, hogy valamelyik szempontba csak „beférnek” ők maguk is, és magasabb lesz a fizetésük, függetlenül attól, hogy milyen foglalkozást űznek és milyen a társadalmi háttérük. Mindezen túl azonban

¹⁹ A valóságként észlelt és a kívánatosnak tartott elosztási elvek közötti diszcrepanciát az identikus kérdésekre adott pontszámok közötti különbségek abszolút értékeinek összegzésével nyertük. A mutató azt méri, hogy mennyire nem felel meg egymásnak a „valóságos” és az ideálisnak tartott jövedelemelosztási rendszer. Az abszolút értékekkel való számolás eredményeként feszültségnek számít az is, ha valaki egy-egy elv érvényesülését túlságosan erősnek látja a kívánatoshoz képest, de az is, ha az adott elv az ideálisnál kevésbé érvényesül.

az is látható, hogy az emberek ma Magyarországon az érdem szerinti elosztási elveket látják a legkevésbé megvalósulni. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy általában a teljesítmény szerinti elosztás élharcosai lennének, inkább arról lehet szó, hogy a saját munkáját mindenki hajlamos felértékelni, és azt gondolni, hogy a saját munkájába fektetett erőfeszítések és a teljesítménye nem kapja meg a méltó elismerést. A későbbi fejezetekben látni fogjuk azt is, hogy az érdem, a teljesítmény megítélése mennyire szubjektív, és azt is, hogy a meritokratikus elosztási elvek érvényesítését az emberek nem akarják feltétlenül a társadalom egészére kiterjeszteni.

Korábban láttuk, hogy mind az igazságossági ideológiák, mind a jövedelem-elosztási elvek tekintetében egyfajta konfuzitás figyelhető meg. Az emberek hajlamosak egymásnak logikailag ellentmondó értékeket egyszerre fontosnak tartani, és ez nem csak az igazságossági és jövedelemelosztási elveken belül figyelhető meg, hanem a két szint összekapcsolása is súlyos feszültségeket és ellentmondásokat hordoz.

Elvileg azt várhatnánk, hogy az etatista egalitáriánus igazságossági ideológia szorosabban kapcsolódik a kompenzatorikus jövedelemelosztási elvekhez, illetve, hogy a méltányos igazságosság elvével az igazságosnak ítélt fizetések megállapításakor a meritokratikus és a kompenzatorikus megfontolások összeférnek egymással. Az individualista ideológia mögött valamennyi elosztási elv preferálása elképzelhető, hiszen ha az individualista elvet egyszerű önzésnek tekintjük, akkor mikroszinten ésszerű olyanfajta jövedelemmaximalizálásra törekedni, ahol minden lehetséges szempont számításba jöhet.

Nézzük meg ezek után, hogy az adatok mennyire erősítik meg ezeket az előfeltevételezéseket. Az etatista-egalitáriánus elv valóban szorosan kapcsolódik ahhoz az elképzeléshez, hogy a fizetésekbeli egyenlőtlenségeket a szociális szempontok figyelembevételével csökkenteni kell, és mindazok, akik ezen szempontok figyelembevételét az ideálshoz képest kevésbé látják érvényesülni (azaz feszültséget észlelnek), az ideológiák mezőjében is az etatista-egalitáriánus ideológia hívei. A méltányos meritokratikus igazságosság hívei viszont mikroszinten a szociális helyzet és az egyéni érdem szerepét is fontosnak tartják, ennyiben tehát az emberek számára mind a meritokratikus, mind a kompenzatorikus jövedelemelosztási elvek megférnek a rawlsi filozófia idevonatkozó tételeivel. Ugyanakkor egyfajta mikroszinten érvényesülő harmóniát is feltételez a meritokratikus megfontolásokat hordozó méltányos igazságosság elvének preferálása, hiszen az ilyen nézeteket vallók között a meritokratikus jövedelemelosztási elvek terén a kisebb feszültséget észlelők vannak relatív többségben.

Az individualisták viszonylag koherens nézetrendszere egyfajta meglepetést okozott. Előzetes elképzelésünkkel ellentétben nem tartják kívánatosnak a fizetések elosztásában a kompenzatorikus elvek érvényesülését, viszont az érdem szerinti elosztást annál inkább. (Ezzel kapcsolatban érdemes visszautalnunk az egyéni teljesítmény rendkívül szubjektív és részrehajló megítéléséről korábban tett megjegyzésünkre.) A jövedelemelosztásban a tényleges és kívánatosnak

tartott elvek közötti feszültség viszont nincs hatással arra, hogy valaki mennyire hajlik az individualista igazságossági elv elfogadására. Tehát az előfeltevésünknek az a komponense, hogy az individualista álláspont mögött egyfajta, mikorszinten kimutatható jövedeleméhség húzódik meg, egyáltalán nem igazolódott.

A jövedelemelosztás percepciója és a változtatás szándéka

Az eddigiekben az igazságosságra vonatkozó ideológiákat, majd a jövedelemelosztási elveket mutattuk be. Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy ezek az elvek megjelennek-e a társadalmi javak elosztásának kívánatos gyakorlatában. Ezt a problémát a kutatásban úgy közelítettük meg, hogy választ kerestünk arra, vajon az emberek mit gondolnak arról, hogy mekkora jövedelemmel rendelkezik egy segéd munkás és egy magas beosztású menedzser. E két foglalkozásról azt gondoljuk, hogy a jövedelmi hierarchia két szélső pontját jelenítik meg, és ennyiben a nekik tulajdonított jövedelem alkalmas arra, hogy megmutassa, mekkora jövedelmi egyenlőtlenséget észlelnek az emberek. Ezzel párhuzamosan azonban a kutatásban azt is megkérdeztük, hogy igazságos esetben mennyit kellene keresnie egy segéd munkásnak, illetve egy magas beosztású menedzsernek. Azt vártuk, hogy a válaszadók jövedelembecslései az egyes foglalkozások tényleges és igazságosnak tartott jutalmazásáról további információkkal szolgálnak az emberek elosztási viszonyokról vallott nézeteiről. Elméletileg azt feltételezzük, hogy oksági kapcsolatnak kell lennie az igazságossági ideológiák, a jövedelemelosztásra vonatkozó elvek és az aktuális jövedelembecslések között, de persze kérdés, hogy vajon ez tényleg kimutatható-e az emberek választásaiban (Örkény és Székelyi 2000).

A szakirodalom a kívánatosnak tartott jövedelmek nagyságára úgy tekint, mint a jövedelemelosztás igazságos voltára vonatkozó nézetekre (Jasso 1978). A szerzők az emberek munkájának jutalmazására vonatkozó köznap elképzelések mögött általános értékszempontokat vélnek felfedezni, ami egyaránt vonatkozhat az igazságosnak felfogott elosztás rendszerére, illetve a társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek megítélésére (Jasso és Wegener 1997). Persze a jövedelemelosztásra vonatkozó ítéletek mögött megjelennek más szempontok is, mint például a személyes jövedelmi helyzet, az emberek elégedettsége vagy éppen elégedetlensége, a munkák fontosságára és hasznosságára vonatkozó nézetek, az emberekben élő kép a befektetés és jutalmazás összefüggéséről, vagy éppen olyan társadalomlélektani szempontok, mint például az irigység vagy a relatív depriváció érzete. A jövedelembecsléseket egyaránt mozgathatják az elosztás egész rendszerére vonatkozó általános értékalapú megfontolások (*order related*), illetve a teljesítmény és a jutalmazás kapcsolatára vonatkozó racionális megfontolások (*reward related*) (Wegener és Liebig 20009).

Amikor persze az emberek jövedelembecsléseket végeznek vagy jövedelmeket osztanak szét, éppen hogy nem általános ideológiákról vagy elosztási elvekről nyilatkoznak, hanem a játékelmélet logikájában adnak és elvonnak, jutalmaznak és büntetnek. A jövedelembecslések módszere arra szolgálhat, hogy az absztrakt

értékválasztások helyett a mindennapi elosztási dilemmákban tesztelje, vajon különbséget tesznek-e az emberek egyes társadalmi kategóriák (foglalkozások) között, és hogyan változtatnák meg ezeket a különbségeket.

A jövedelembecslések kognitív hátterének empirikus feltárása a tényleges és igazságosnak tartott nominális jövedelembecslések összehasonlításán alapszik (Jasso 1978, 1999; Jasso és Wegener 1997). A jövedelmi rés (*income gap*) azt a különbséget fejezi ki, amely két nagyon eltérő, a foglalkozási hierarchia szélső pólusain elhelyezkedő kategória tekintetében az emberek jövedelemértékelésében megmutatkozik. Az igazságossági rés (*justice gap*) viszont az észlelt és az igazságosnak tartott jövedelembecslések távolságát jelzi. A különbségek kimutatása és értelmezése két irányban is történhet. Ha azt nézzük, hogy a két foglalkozási kategória (felső vezetők és segéd munkások) jövedelemben megmutatkozó távolsága mekkora, és megnézzük, hogy az igazságosság jegyében ezt hogyan korrigálnák a válaszadók, akkor az igazságossági rés a társadalmi egyenlőtlenségek mértékére, a jövedelemelosztás általános rendszerére vonatkozik.

(Felső vezető tényleges jövedelme)	/	(Segéd munkás tényleges jövedelme)
---------------------------------------	---	---------------------------------------

(Felső vezető igazságosnak tartott jövedelme)	/	(Segéd munkás igazságosnak tartott jövedelme)
--	---	--

Ha viszont az igazságossági rést az egyes foglalkozások esetében egymástól függetlenül nézzük, akkor nem az elosztási rendszer és az ebből fakadó társadalmi egyenlőtlenségek egészéről, hanem a rendszer szereplőinek megítéléséről, és a felső és alsó rétegek közötti igazságtéves erejéről nyújt információt az igazságossági rés.

(Felső vezető tényleges jövedelme)	/	(Felső vezető igazságosnak tartott jövedelme)
---------------------------------------	---	--

(Segéd munkás tényleges jövedelme)	/	(Segéd munkás igazságosnak tartott jövedelme)
---------------------------------------	---	--

Mindezek után nézzük meg, hogy miként vélekednek az emberek a jövedelmek nagyságáról, és milyen jövedelemelosztási gyakorlatot preferálnak. Már a két fenti modellünk is jelezte, hogy a négy jövedelemadat elemzése számos kérdés megválaszolására kínál lehetőséget a kutatónak. Vegyük sorra ezeket a lehetőségeket:

- mekkora jövedelemegyenlőtlenséget észlelnek az emberek
- a kérdezettek saját magukat hová helyezik a jövedelmi hierarchiában
- milyen jövedelemegyenlőtlenséget tartanának elfogadhatónak, igazságosnak

- az általuk javasolt jövedelemelosztás csökkentené-e az észlelt egyenlőtlenségeket
- az újraelosztás kivitelezése hogyan történik (jutalmazás – büntetés)
- a kérdezett saját pozíciója a jövedelmi hierarchiában hogyan befolyásolja a preferált újraelosztást
- felfedezhető-e elosztási elvek, illetve igazságossági ideológiák az újraelosztási gyakorlat mögött.

Mindenekelőtt nézzük meg, hogy nominális értékben a különböző években átlagosan milyen jövedelmeket észleltek az emberek a két foglalkozási kategóriában, mit tartanak igazságosnak, és mekkora saját jövedelemmel rendelkeznek, illetve mit tartanak a maguk számára igazságosnak.

2. táblázat: Észlelt és igazságosnak tartott jövedelmek az egyes vizsgálati években, (átlagok forintban)

	Kutatási időpontok			
	1991	1996	2005	2008
Saját jövedelem	9 500	29 800	82 700	86 100
Saját igazságosnak tartott jövedelem	16 400	58 500	153 800	144 600
Segéd munkás jövedelme	9 700	20 300	61 400	70 700
Segéd munkás igazságosnak tartott jövedelme	16 000	38 400	127 900	131 000
Menedzser jövedelme	72 000	330 000	1 754 400	1 850 900
Menedzser igazságosnak tartott jövedelme	47 500	181 000	801 700	743 000
A jövedelemegyenlőtlenség észlelt mértéke (a menedzser és a segéd munkás jövedelmének hányadosa)	7,4	16,3	28,6	26,2
A jövedelemegyenlőtlenség igazságosnak tartott mértéke (a menedzser és a segéd munkás igazságos jövedelmének hányadosa)	3,0	4,7	6,3	5,7

Értelemszerűen a táblázat csak az egyes vizsgálati éveken belüli elemzésre ad lehetőséget, mivel a 20 évet átfogó vizsgálati időszakra jellemző magas infláció az évek közötti összehasonlítást nem teszi lehetővé. A menedzserek és a segéd munkások jövedelme közötti jövedelemelő azonban lehetőséget ad az időbeli összehasonlításra is. Ez az adat látható a táblázat utolsó két sorában.

Közvetlenül a rendszerváltás után a válaszadóink átlagosan éppen akkora személyes jövedelemről számoltak be, mint amekkorát átlagosan a segéd munká-

soknak tulajdonítottak. Ahogy a segéd munkások esetében, úgy saját maguknál is tízezer forint körüli havi, személyes, adózás utáni átlagjövedelemről számolnak be. A menedzserek jövedelmét ehhez képest kétszer nagyobbak látták. Az, hogy 1991-ben az emberek a jövedelmek tekintetében a segéd munkásokkal azonos pozícióban látták magukat, minden bizonnyal összefügg azzal, hogy a rendszerváltás kezdetén milyenek látták a társadalom szerkezetét, a szegények és gazdagok arányát, illetve saját helyüket a társadalmi hierarchiában. Ennek a társadalomképnek és a jövedelemelosztási gyakorlatnak a viszonyát később tárgyaljuk, annyit azonban előre bocsáthatunk, hogy a piacgazdaság születésekor az emberek úgy látták, hogy a szegényeket és a gazdagokat még belátható távolság választja el egymástól. Ám az egyenlőtlenségek ilyen mértékét is túlságosan nagyra ítélték, hiszen igazságos esetben mindössze háromszoros jövedelemkülönbséget engednének a menedzser és a segéd munkás között.

Az egyenlőtlenségek csökkentése elvben kétféle módon is történhet: egyfelől az alacsony jövedelműek „felzárkóztatásával”, azaz az ő jövedelmük emelésével, másfelől a magas jövedelműek „büntetésével”, azaz jövedelmük csökkentésével. A rendszerváltás kezdetén az igazságosság helyreállítása egyértelműen a menedzserek büntetésével és a segéd munkások jövedelmének emelésével történik. A segéd munkások jövedelmét 1,6-szorosára növelnék, a menedzserek jövedelmét viszont kétharmadára csökkentenék. Ahogy önmaguk tényleges jövedelmét azonosnak vélik a segéd munkásokéval, úgy igazságos esetben is éppen akkora jövedelmet adnának a segéd munkásoknak, mint önmaguknak.²⁰

A rendszerváltástól időben távolodva azonban egyre nagyobb és nagyobb jövedelemegyenlőtlenségeket észlelnek az emberek. A hajdani hétszeres különbség napjainkra ugyancsak megnőtt: az emberek úgy látják, hogy ma egy menedzser huszonhatszor annyit keres, mint egy segéd munkás.²¹ A piacgazdaság azonban már 1996-ban megmutatta igazi arcát. Az emberek ugyanis már ekkor látták, hogy az alacsony és a magas jövedelmek közötti távolság drámaian megnőtt, s ez a növekedés azóta is tart. Az észlelt és egyre növekvő egyenlőtlenségek arra tanították az embereket, hogy nagyobb jövedelemegyenlőtlenségeket is elfogadhatónak, sőt akár igazságosnak tartanak. Ettől azonban még az igazságosnak tartott egyenlőtlenségek egyre messzebb kerülnek az észlelt jövedelemkülönbségektől. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az elmúlt húsz évben az emberek egyre radikálisabban szeretnék mérsékelni az egyenlőtlenségeket. A rendszerváltás kezdetén a jövedelmi olló durván felére zárná össze a válaszadók, napjainkban közel ötödére. És mindezt úgy, hogy ma már 1991-hez képest az alsó és felső jövedelemkategóriák között kétszer akkora különbséget is igazságosnak tartanak.

A jövedelemelosztás igazságtalanságait az egész periódusban hasonló módon állítanak helyre az emberek: emelnék az alacsony jövedelmeket, és csökkentenék a magasakat. A mértékek azonban időben nagyon is változóak, és a kérdezettek

²⁰ A saját és a segéd munkás jövedelme között statisztikai értelemben nincs különbség.

²¹ Amennyiben a nyilvánosságra került topmenedzser-jövedelmek és a magyar átlagjövedelmek közötti különbségekre gondolunk, ez akár még alulbecslésnek is tekinthető.

saját pozíciója is módosul a jövedelmi hierarchiában. Ennek egyik tünete, hogy az időben előrehaladva egyre radikálisabban büntetik a menedzsereket: a rendszerváltás idején még csak kétharmadára csökkentenék a jövedelmüket az igazságosság nevében, 1996-ban alig több mint felére, mára viszont már 40 százalékra. A másik általános trend, hogy a segéd munkások jövedelmét 2005-ig egyre erőteljesebben növelnék (ebben az évben már kétszeres az emelés mértéke), és csak a legutóbbi években van egy kis visszaesés a növelés mértékében. (Feltehető, hogy ez utóbbi a szakképzetlen fizikai munka napjainkban megfigyelhető leértékelődésével függ össze.)

Egy igazságosnak tartott jövedelemelosztási rendszer kialakítását azonban az is befolyásolja, hogy a válaszadók hol látják saját jövedelmi pozíciójukat a „tényleges” jövedelmi hierarchiában. Mielőtt ezt a hatást megvizsgálánk, érdemes végiggondolnunk, hogy hogyan keletkezik az a jövedelmi skála, amelynek két végpontját a segéd munkásoknak és a menedzsereknek tulajdonított jövedelmek képezik. A válaszadó egyetlen tényadat, a saját jövedelme ismeretében határozza meg, hogy mekkorának látja a segéd munkások és a menedzserek jövedelmét.²² A menedzserek jövedelmét nyilvánvalóan magasabbra becsüli a saját jövedelménél (ez a válaszadók 99,7 százalékára igaz). Az azonban, hogy mekkorára becsüli a segéd munkások jövedelmét, sok mindentől függ. Ebben a becslésben szerepet játszik az, hogy miként látja a válaszadó a saját társadalmi pozícióját, a középosztály tagjának tekinti-e magát, vagy munkásnak, esetleg alsó osztálybelinek. E becslés attól is függ, hogy milyen társadalomkép él az illetőben, mekkorának látja a szegények és gazdagok arányát, egy kettészakadt társadalmat észlel-e, vagy számosságában jelentős középosztály létét feltételezi. Mostani elemzésünkben csak arra leszünk figyelemmel, hogy a jövedelmi hierarchiában elfoglalt saját pozíció a segéd munkásokéval azonos-e, vagy annál magasabb,²³ s ez a pozíció hogyan befolyásolja az igazságos jövedelmek meghatározását. Mivel a menedzsereket büntető szándék egyetemleges, csak arra kell figyelni, hogy a segéd munkásokhoz képest valóságosnak észlelt saját pozíció hogyan módosul egy igazságos elosztási rendszerben.

Azt már láttuk, hogy a rendszerváltás kezdetén az emberek átlagosan a saját jövedelmüket a segéd munkásokéval azonosnak látták, és ezen igazságos esetben sem kívántak változtatni.²⁴ 1996-ban már úgy gondolták, hogy saját jövedelmük átlagosan másfélszerese a segéd munkásokénak, és ezt az előnyt az igazságos elosztási rendszerben sem kívánták elveszíteni: mind a saját, mind a segéd munkások jövedelmét közel kétszeresére növelték. Az ezredforduló után viszont mindvégig alacsonyabbra becsülték a segéd munkások jövedelmét a sajátjukénál, de ez a fölény valamelyest csökkent (2008-ban már csak 1,2-szeres). Az egyenlősítő törekvések

22 A segéd munkásokra vonatkozó jövedelmbecslést természetesen ismeretkérdésnek is tekinthetjük. Adataink azonban azt bizonyítják, hogy a becslést befolyásolja a saját jövedelem nagysága, valamint az is, hogy a válaszadó hol helyezi el magát egy hierarchikus osztálystruktúrában, és mennyire elégedett a pozíciójával. Minél inkább középosztálybelinek tekinti magát a válaszadó, minél magasabb a saját jövedelme, és minél elégedettebb a társadalmi helyzetével, annál alacsonyabb jövedelmet tulajdonít a segéd munkásnak. Ez az összefüggés azonban nem túlságosan erős.

23 Természetesen olyanok is vannak, nem is kevesen, akik úgy gondolják, hogy még egy segéd munkásnál is kevesebbet keresnek, de pillanatnyilag az átlagos jövedelmeket hasonlítjuk össze. A cizelláltabb elemzés később következik.

24 A táblázatban látható különbségek nem szignifikánsak.

viszont olyannyira erősödnek, hogy az emberek képesek mértéktartásra, amikor saját igazságosnak ítélt jövedelmüket meghatározzák: kisebb mértékben növelnék saját jövedelmüket, mint a segéd munkásokét. Tehát az ezredforduló után a szélsőségesen nagyra ítélt jövedelemegyenlőtlenségeket nem csak úgy mérsékelnék, hogy a menedzserek jövedelmét felére, majd 40 százalékra csökkentenék, hanem úgy is, hogy a legrosszabb helyzetben lévő segéd munkások jövedelmét jobban növelnék, mint a sajátjukat.

A fejezet elején ígért gondolatmenetet meg kell szakítanunk. Mielőtt megmutatnánk, hogy az igazságos jövedelemelosztási rendszer mögött milyen elosztási elvek és igazságossági ideológiák húzódnak meg, vizsgáljuk meg, hogy az eddig bemutatott, az átlagokkal jellemzett egyenlősítő törekvések valóban általánosak-e. Vajon nem találhatunk-e különböző újraelosztási stratégiákat, vajon tényleg általános-e a menedzsereket büntető szándék, vajon mindenkinen annyira erős-e az egyenlősítő szándék, hogy a rosszabb helyzetben lévőknek többet adna, mint saját magának? Ezekre a kérdésekre akkor tudunk válaszolni, ha megpróbálunk típusokat keresni. Ha ezek a típusok léteznek, akkor az általánosan érvényes képet árnyalhatjuk – ha a típusok kimutatása nem sikerül, akkor az eddig mondottakat általános érvényűnek kell tekintenünk.

A típusok keresése klaszterelemzéssel történik. A könnyebb érthetőség és a jövedelmek összevethetőségének kedvéért nem a forintban mért jövedelmeket, hanem az igazságos és tényleges jövedelmek arányát használjuk a típuskereséshez, és azt is figyelembe vesszük, hogy a válaszadó a saját jövedelméhez képest hogyan látja a segéd munkások jövedelmét.²⁵ Nem vettük figyelembe a menedzserjövedelmeket annak okán, hogy modellünkben a csökkentésükre irányuló szándék egységesnek bizonyult.²⁶

A típusok megerősítik azt a képet, amit a 2. táblázat alapján felvázoltunk. Az újraelosztás elképzelt igazságos rendszere valóban függ attól, hogy ki hogyan definiálja saját jövedelmi helyzetét a segéd munkásokéhoz képest (lásd Örkény–Liebig 1999). Az első típusba azok tartoznak, akik úgy gondolják, hogy jövedelmük alacsonyabb, mint egy szakképzetlen munkásé. Ők igazságos esetben saját jövedelmüket sokkal jobban növelnék, mint a segéd munkásokét. (A maguk jövedelmét több mint négyszeresére, a segéd munkásokét kétszeresére növelnék.) A második, legnépesebb csoport tagjai nem látnak különbséget a saját és a segéd munkások jövedelme között, és igazságos esetben a saját jövedelmüket éppen annyival növelnék, mint a segéd munkásokét. A növelés mértéke is sokkal visszafogottabb, mint az előző esetben, alig több mint 1,5-szörös. A harmadik típusban a saját jövedelmeket valamivel magasabbnak ítélik, mint a segéd munkásokét, és igazságos esetben a maguk jövedelmét kevésbé növelnék, mint a

25 A típusokat tehát 3 klaszterképző változó mentén képeztük: a saját igazságosnak tartott és tényleges jövedelem hányadosa, a segéd munkás igazságosnak tartott és tényleges jövedelmének hányadosa, illetve a saját és a segéd munkás tényleges jövedelmének hányadosa. Ennyiben a típusokat a saját jövedelmi pozíció és a saját jövedelem, illetve a segéd munkás-jövedelmek növelési szándéka mentén képeztük.

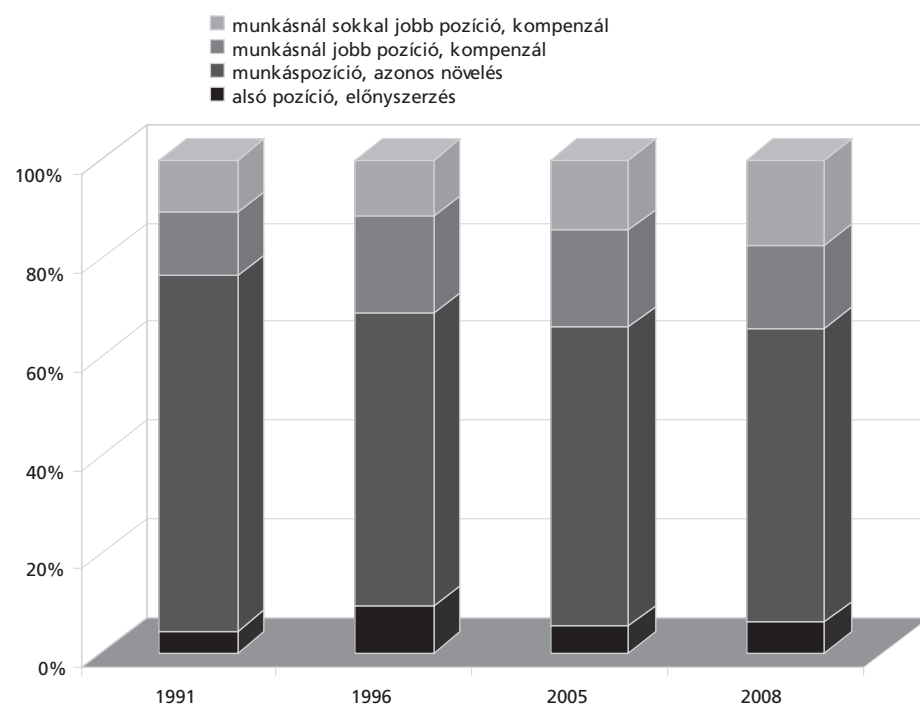
26 Ezen büntető szándék egyetemes voltát az is igazolja, hogy ha a típuskeresés során a klaszterelemzésbe a menedzserek igazságos és tényleges jövedelmének hányadosát is beépítjük, ez a változó nem mutat szignifikáns eltéréseket a klaszterek között.

segédmunkásokét. Ez a csoport emelné legradikálisabban a segédmunkások jövedelmét (háromszorosára), de a sajátját is kétszeresére növelné. Végül a negyedik csoport tagjai magas jövedelmi kategóriába tartoznak, hiszen bevallásuk szerint 2,5-ször annyit keresnek, mint a segédmunkások. Igazságos esetben ezt a viszonylag magas jövedelmet is megemelnék 1,4-szeresére, de a munkásokkal bőkezűbben bánnának (az ő jövedelmüket 1,8-szeresére emelnék).

Jóllehet, típusaink markánsan különböznek a saját relatív jövedelmi helyzet megítélésében, és abban is, hogy hogyan hoznának létre egy igazságos jövedelemelosztási rendszert, egy dolog azonban mindegyik típusra jellemző: az egyenlősítő szándék. Mindegyik típus csökkenteni akarja a menedzserjövedelmeket, tehát ennek nincs szerepe abban, hogy igazságos esetben hogyan alakítanák a saját, illetve a segédmunkások jövedelmét. Ezen túl az egyenlősítő szándék abban is megnyilvánul, hogy ha a munkások jövedelmét a magukénál alacsonyabbnak vélik, akkor hajlandók lennének nekik magasabb jövedelmet adni, mint saját maguknak.

4. ábra: A tényleges és igazságos munkás- és saját jövedelmek tipológiája (évek szerint, százalék)

A négy típus aránya az időben alig változik. Csökken a jövedelem tekintetében önmagukat munkáspozíciókban látók aránya, és növekszik azoké, akik úgy vélik, hogy a munkásoknál többet vagy sokkal többet keresnek. Úgy tűnik, hogy a rendszerváltás első húsz éve – eltekintve attól, hogy a menedzserjövedelmeket egyre erőteljesebben szeretnék csökkenteni – nem sok változást hozott a tekintet-

ben, hogy hogyan képzelnek el az emberek egy igazságosabb jövedelemelosztási rendszert: csökkenteni kívánják a jövedelmi egyenlőtlenségeket.

Hátravan még annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy felfedezhető-e elosztási elvek, illetve igazságossági ideológiák a bemutatott újraelosztási stratégiák mögött. Az előző fejezetekben már láttuk, hogy az igazságossági ideológiák és a jövedelemelosztási elvek között bizonyos konfuzitás figyelhető meg, és meglehetősen nehéz markáns és konzisztens gondolkodási struktúrákat kimutatni. Így semmiképp sincsenek felfokozott várakozásaink, amikor az újraelosztási típusok mögötti igazságossági elveket és ideológiákat keressük.

És valóban, a jövedelmek újraelosztó stratégiáinak mind a négy típusa szinte egyformán hajlik a meritokratikus és kompenzatorikus elvek elfogadására, és nincs közöttük különbség a tekintetben sem, hogy melyik igazságossági (az egalitáriánus, az individualista, illetve a méltányos meritokratikus) ideológiát preferálják. Mindebből arra is következtethetnénk, hogy az emberek, amikor – bár csak hipotetikusán – egy konkrét elosztási rendszert próbálnak igazságosabbá tenni, elszakadnak azoktól az általános elvektől és ideológiáktól, amelyeket amúgy magukénak vallanak.

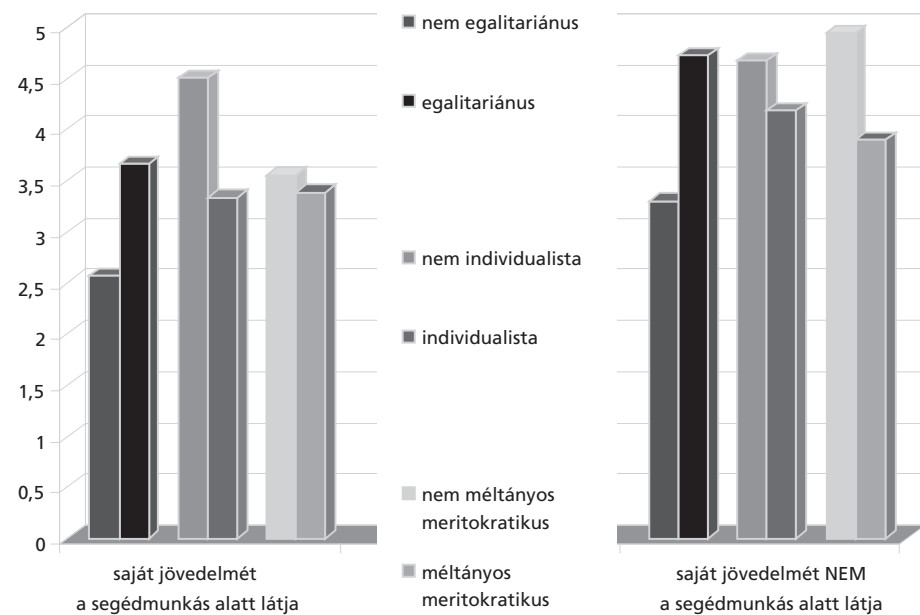
Ám mielőtt kijelentenénk, hogy az emberek cselekedetei nem értékvezéreltek, fontoljuk meg azt, hogy az elosztási típusok úgy jöttek létre, hogy nem egyszerűen a menedzser és a segédmunkás közötti jövedelmkülönbség szabályozásával kellett létrehozni egy igazságosabb elosztást, hanem az emberek a saját jövedelmi pozíciójukat is számításba vették az eljárás során. Ennyiben tehát a tipológiánk mögött nagyon fontos személyes érdekmotívumok is működtek. Azt feltételezzük, hogy azok a válaszadók, akik saját jövedelmi helyzetüket rosszabbnak látják a segédmunkásokénál, nem képesek összekapcsolni az „elosztási gyakorlatot” sem az elosztási elvekkel, sem az igazságossági ideológiákkal. Azok viszont, akik a saját jövedelmi helyzetüket kedvezőbbnek látják a segédmunkásokénál, valamennyire képesek elvekben és ideológiákban gondolkodni, és ezeket átültetni az elosztási gyakorlatba. Adataink azt mutatják, hogy a segédmunkásoknál is kedvezőtlenebb helyzetben lévők valóban úgy alakítják ki az igazságosnak vélt jövedelemelosztás rendszerét, hogy az semmiféle kapcsolatban nincs az általuk vallott igazságossági elvekkel és ideológiákkal. Ennek az önmagát rossz anyagi helyzetben látó csoportnak a tagjai nem képesek racionális döntést hozni, amikor az igazságos jövedelemelosztási rendszer két szélső pontját kell kijelölniük. Mondhatjuk, hogy ennek az „irracionális” viselkedésnek kézenfekvő a magyarázata: a csoport többsége nem részese a munkaerőpiacnak, részben mert nyugdíjas, vagy mert munkanélküli. Ennyiben tehát sokkal ködösebb kép élhet bennük akár a tényleges, akár az igazságos jövedelmi egyenlőtlenségekről.

Az önmagát rossz anyagi helyzetben látó csoport *aktív* tagjai viszont már értékvezérelten alakítják ki az igazságosnak tartott jövedelemelosztás rendszerét, éppen úgy, mint azok, akik anyagi helyzetüket kedvezőbbnek látják. Úgy tűnik tehát, hogy amikor az igazságossági elvek és az „elosztási gyakorlat” kapcsolatát keressük, nem csak arra kell tekintettel lennünk, hogy az emberek hogyan látják saját

relatív jövedelmi helyzetüket, hanem arra is, hogy részvevői-e a munkaerőpiacnak. A munkaerőpiac résztvevői közül azok, akik az etatista-egalitáriánus ideológia hívei, erőteljesen csökkentenék a jövedelmi egyenlőtlenségeket, a menedzserjövedelmek radikális csökkentésével és a munkásjövedelmek növelésével zárják a jövedelemollót. Erre az egyenlőtlenségcsökkentésre annál kevésbé hajlanak az emberek, minél inkább vallják az egyéni teljesítmény fontosságát (individualista álláspont). A méltányos meritokratizmus híveiben is kisebb az egyenlősítő törekvés.

Az egyes igazságossági ideológiák elfogadása-elutasítása különböző mértékben hat a jövedelemelosztás gyakorlatára, és annak is fontos szerepe van, hogy a válaszadók milyennek látják saját jövedelmi helyzetüket a segéd munkásokéhoz képest. Az 5. ábrán láthatjuk az egyes ideológiai profilok és a saját jövedelmi helyzet értékelésének hatását az egyenlősítő törekvésekre.²⁷

5. ábra: Mekkora csökkentenék az emberek igazságos esetben a jövedelmi ollót attól függően, hogy milyen igazságossági ideológiát vallanak magukénak?²⁸

Az 5. ábrán látjuk, hogy az etatista egalitáriánus ideológia az egyenlőtlenségek radikális csökkentésére, az individualizmus és a méltányos meritokratizmus pedig kisebb mértékű egyenlősítésre sarkall. Másrészt az is kitűnik, hogy a kedvezőbbnek ítélt saját jövedelmi helyzet fokozottabb egyenlősítési törekvésekkel

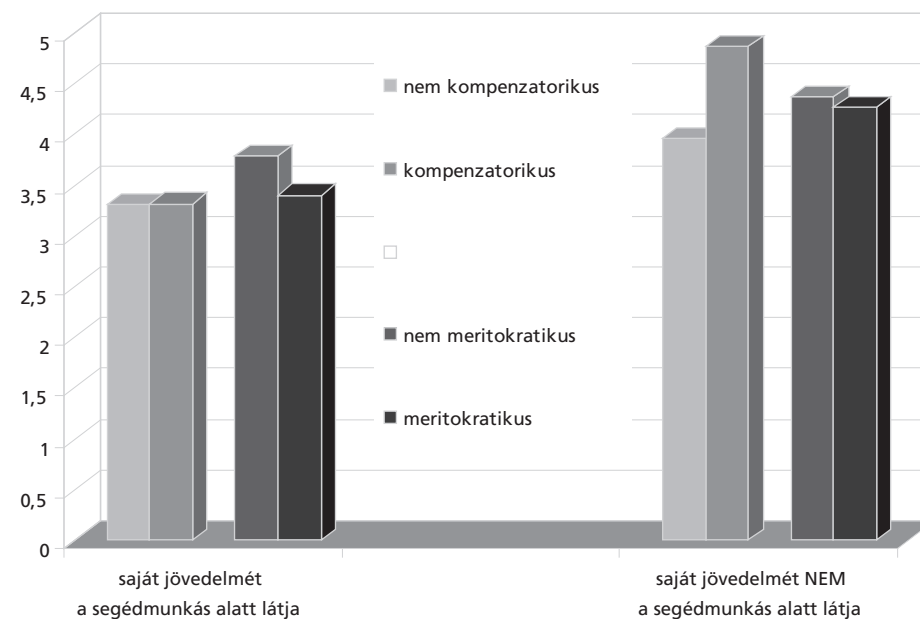
27 Azoknak az aránya, akik a ténylegesnél nagyobb jövedelmi egyenlőtlenségeket tartanak igazságosnak, 2 százalék alatt van.

28 Az adatok csak az aktív keresőkre vonatkoznak. Az ábra függőleges tengelye egy olyan mérőszám, amely az észlelt jövedelmi egyenlőtlenségek (a menedzser- és segéd munkás-jövedelmek hányadosa) és az igazságosnak ítélt jövedelmi egyenlőtlenségek hányadosa. Minél nagyobb ez a mérőszám, annál radikálisabb egyenlőtlenségcsökkentést fejez ki.

jár együtt. Itt azonban nem az egalitarianizmus fokozottabb jelenlétéről van szó, hanem arról, hogy a kedvezőbb jövedelmi helyzetben lévők adakozóbbak – vagy másképpen fogalmazva, megtehetik, hogy adakozóbbak legyenek – és szolidárisabbak a rossz helyzetben lévő segéd munkásokkal, és az ő érdekükben zárják erőteljesebben a jövedelmi ollót.

Még hátravan a jövedelemelosztási elvek és a „gyakorlat” összevetése. Feltételezhetnénk, hogy az igazságos jövedelemelosztási elvek az ideológiákhoz képest inkább összefüggnek azzal, hogy hogyan osztanak el igazságos esetben a munkás- és menedzserjövedelmeket. Másfelől, érdemes emlékeztetnünkbe idézni a jövedelemelosztási elvekben megmutatkozó konfuzitást, amelyet azzal a jövedelemhességgel magyaráztunk, ami oda vezet, hogy az emberek mind a kompenzatorikus, mind a meritokratikus szempontokat képesek preferálni annak érdekében, hogy több jövedelemhez jussanak. A 6. ábra azt mutatja, hogy ez a konfuzitás alaposan legyengíti az igazságossági elvek hatását a jövedelemelosztási gyakorlatra.

6. ábra: Mekkora csökkentenék az emberek igazságos esetben a jövedelmi ollót attól függően, hogy milyen jövedelemelosztási elveket preferálnak?²⁹

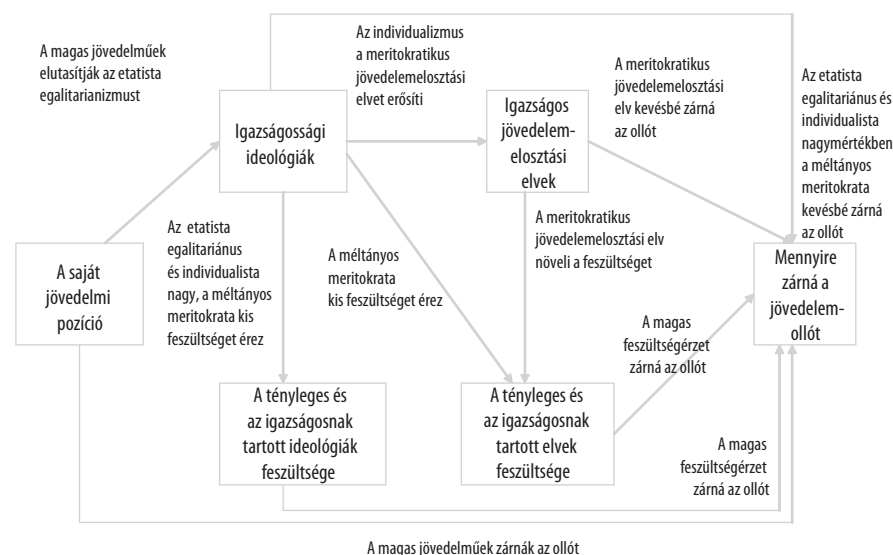
Az alacsony saját jövedelemmel rendelkezők esetében az elosztási elveknek semmiféle hatásuk nincs arra, hogy igazságos esetben mekkora jövedelmet adnának a menedzsereknek, illetve a segéd munkásoknak. Sőt ezek az alacsony jövedelműek éppen akkor jövedelemollót tartanak igazságosnak akkor is, ha

29 Az adatok csak az aktív keresőkre vonatkoznak. Az ábra függőleges tengelye egy olyan mérőszám, amely az észlelt jövedelmi egyenlőtlenségek (a menedzser- és segéd munkás-jövedelmek hányadosa) és az igazságosnak ítélt jövedelmi egyenlőtlenségek hányadosa. Minél nagyobb ez a mérőszám, annál radikálisabb egyenlőtlenségcsökkentést fejez ki.

a kompenzatorikus elveket preferálják, és akkor is, ha a meritokratikus elosztási elveket részesítik előnyben.³⁰ A (segédmunkásokénál) magasabb saját jövedelen csak a kompenzatorikus elvek elfogadása-elutasítása mentén produkál különbségeket az igazságosnak tartott jövedelmi olló tekintetében. Azok, akik a jövedelemelosztásban hajlanak a kompenzatorikus elvek elfogadására, inkább zárnák a jövedelmi ollót, mint azok, akik nem fogadják el ezeket az elveket. A teljesítményalapú elosztást elfogadók és elutasítók között nincs különbség: mindkét csoport ugyanolyan mértékben csökkentené a jövedelemkülönbségeket.

A 7. ábra összességében az igazságossági ideológiák és a jövedelemelosztási elvek, illetve a jövedelemelosztási gyakorlat kapcsolatát mutatja be.³¹ A modellben nemcsak a saját jövedelmi pozíció, az igazságossági ideológiák és a jövedelemelosztási elvek, valamint a jövedelemolló csökkentésére irányuló szándék erőssége szerepel, hanem az a fajta feszültség is, amit a ténylegesen érvényesülő, valamint a kívánatosnak tartott ideológiák és elvek között éreznek az emberek.

7. ábra: Az ideológiák, a jövedelemelosztási elvek és a gyakorlat kapcsolata

A relatíve kedvező jövedelmi helyzet az egyenlősítő ideológiák elutasításával jár együtt, de ezenközben nem veszik el a szegények iránti szolidaritás. A jövedelmkülönbségeket úgy kívánja csökkenteni, hogy a legalacsonyabb jövedelmeket felemelné (miközben természetesen ez a csoport is büntetné a menedzsereket). Az egyéni érdem jutalmazásán alapuló ideológiák és jövedelemelosztási elvek a jövedelmi olló mérsékeltebb zárását valósítanák meg. Ha viszont ezeket az attitűdöket áthatja egyfajta feszültség, akkor sokkal inkább csökkentenék a jövedelmi

30 Az ábrán látható különbségek nem szignifikánsak.

31 Fontos megjegyezni azonban, hogy modellünk az aktív keresőkre szűkül, a valamennyi válaszadót tartalmazó modell konfuzitása olyan mértékű, hogy belőle értelmezhető összefüggések nem olvashatók ki.

egyenlőtlenségeket, azaz zárják az ollót. A modellből az is leolvasható, hogy a méltányos meritokratikus álláspont hívei sokkal harmonikusabban látják az elosztási viszonyokat: nem érznek nagy feszültségeket a valóságban érvényesülő és a kívánatosnak tartott ideológiák és elosztási elvek között.

Társadalomkép és igazságossági ítéletek

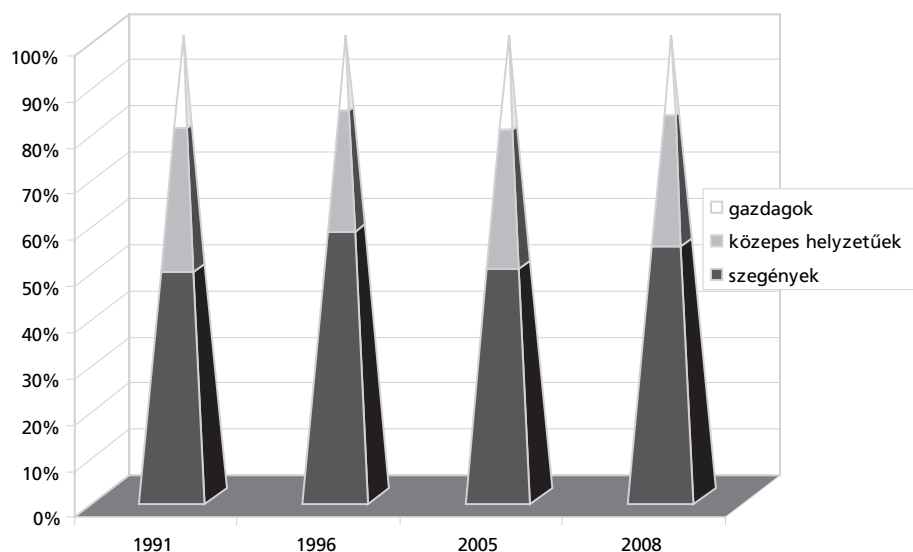
Az előző fejezet egyértelműen bizonyította, hogy Magyarországon a rendszerváltás után az emberek egyre nagyobb mértékben vágynak arra, hogy az egyenlőtlenségek csökkenjenek. Ám miközben egyre erőteljesebben kívánták csökkenteni a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmek közötti különbségeket, valamelyest hozzá is szoktak a fennálló jövedelmi egyenlőtlenségekhez. Mindezek figyelembevételével logikusnak tűnik a kérdés, hogy milyennek látják Magyarországon az emberek a társadalmi egyenlőtlenségeket, pontosabban fogalmazva: milyen társadalomkép él az emberekben, amikor a szegények, a középosztálybeliek és a gazdagok arányáról formálnak véleményt? (Örkény és Székelyi 1999). Vajon az időben egyre növekvő egyenlőtlenségek elfogadása és az ezen egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló szándék módosítja-e a társadalmi hierarchiáról való elképzeléseket, és mindez milyen hatással van a társadalmi igazságosságról vallott elképzelésekre? A kérdés megválaszolásához érdemes rekonstruálnunk az emberek fejében élő társadalomképet.

Amikor az emberek a gazdagság vagy szegénység mértékéről formálnak véleményyt, becsléseik mögött akaratlanul is megjelenik egy markáns társadalomkép. Bár az említett fogalmak elég bizonytalan jelentéssel bírnak, és joggal kritizálható, amikor a szociológus erről kérdezi az embereket, a fogalmak mögött mégis felsejlik egy kép arról, hogy mennyire tartják az emberek a társadalmat polarizálnak vagy éppen homogénnek, mekkora társadalmi különbségeket vélelmeznek a különböző társadalmi csoportok között, és milyen kép él bennük a társadalom tagoltságáról. A köznapi tapasztalat is igazolhatja, hogy vannak, akikben egyfajta elitista kép él a világról, egy szűk kisebbséggel a társadalmi hierarchia csúcsán. Mások éppen a leszakadt széles tömegekkel látják jól leírhatónak társadalmukat. Napjainkban pedig egyre elfogadottabb egy középén kiterjedt középosztályi társadalom víziója. A 90-es évek elején az e témában zajló kutatások arra a megállapításra jutottak, hogy régebben, amikor komoly társadalmi szakadék választotta el a különböző csoportokat egymástól, főképp egy elitista társadalomkép dominálta a közgondolkodást. A közelmúlt viszont jelentős mértékben átirta ezt a képet, és a felerősödő középosztályosodással, valamint ezzel összefüggésben a társadalmi távolságok csökkenésével egy sokkal egalitáriánusabb vízió vált elfogadottá (Evans és Jonathan és Kolosi 1992).

Magyarországon az emberek szerint a rendszerváltás óta általánosságban egy piramist idéző társadalomkép a jellemző. A közvélemény úgy látja, hogy a társadalomnak több mint a fele szegénynek mondható, 16–20 százalék tekinthető gazdagnak, és ennek megfelelően egy sovány, egynegyed rész körüli a közép-

osztály. Ennek a képnek megfelelően rendkívül nagy mértékű egyenlőtlenségeket láttak az emberek már a rendszerváltás elején, és ez nem változott napjainkra sem. A statisztikai adatok azonban azt bizonyítják, hogy Magyarországon a szegények aránya jóval kisebb, hiszen még az erre vonatkozó kutatások legpesszimistább becslései (Szívós-Tóth 2008) is – és ez a vizsgált időszak egészére érvényes – legfeljebb 30 százalékra teszik a szegények arányát. A 8. ábrán látható társadalomkép kapcsán két kérdés is megválaszolásra vár. Az egyik az, hogy az emberek vajon miért becsülik felül ilyen szisztematikusan a szegények arányát, a másik pedig az, hogy az elmúlt két évtizedben lezajlott jelentős társadalmi változások miatt nem hagytak nyomot az egyenlőtlenségek percepcióján.

8. ábra: A háromosztatú társadalomkép megítélése a különböző vizsgálati időpontokban (százalék)

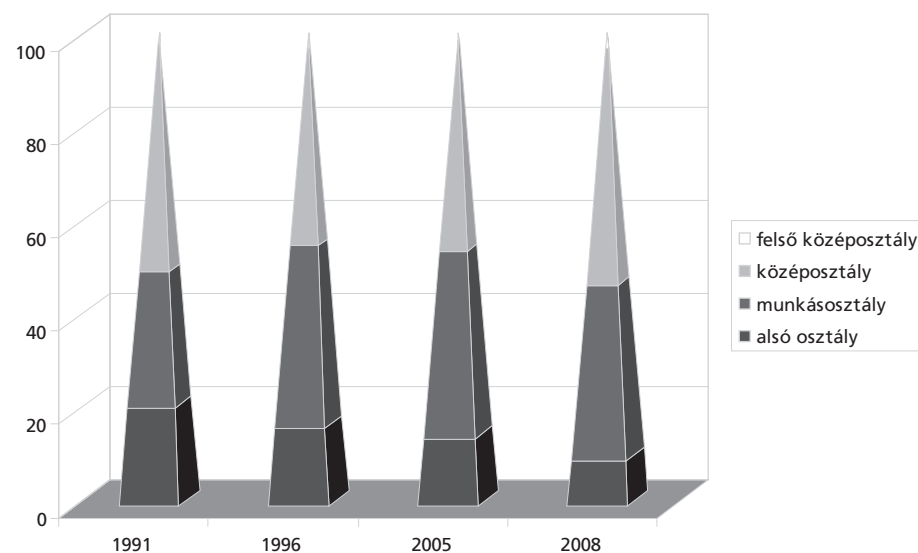
Az első kérdés megválaszolása empirikus kutatásunk keretein belül igencsak nehéz. Tudnunk kell, hogy az a tény, hogy az emberek a négy vizsgálati időpontban átlagosan a társadalom 50 százalékát látják szegénynek, elfedi a becslések különbségeit. Az emberek nagyon is különböznek abban, hogy kevés vagy sok szegényt tételeznek, és így lehetőség is nyílik arra, hogy megpróbáljuk megmagyarázni az eltérő szegénységbecslések okait. Ez a magyarázat azonban még korántsem tesz képessé bennünket arra, hogy az eredetileg feltett kérdésre válaszoljunk, nevezetesen, hogy miért nem változott a társadalomkép az elmúlt húsz évben.

Segít bennünket viszont a válasz megtalálásában, ha megvizsgáljuk, hogy az emberek saját magukat hová helyezik el egy képzeletbeli társadalmi hierarchiában. A 9. ábra ugyan egy négyosztatú társadalomképet³² tükröz, az azonban jól

³² A szubjektív státust a nemzetközi összehasonlító kutatás egységes kérdőívében úgy kérdezték, hogy segítségével nem hozható létre olyan háromosztatú társadalomkép, mint amilyenre a szegénység és gazdagság kérdése esetében lehetőségünk volt.

látszik, hogy az időben előrehaladva az emberek egyre kisebb hányada tekinti magát alacsony osztálybelinek, viszont 2005-ig egyre többen és többen a munkásosztályhoz tartozónak vallják magukat, majd a legutóbbi időben egyre többen sorolják magukat a középosztályba. E szubjektív osztályhelyzet alapján kirajzolódó társadalomkép egyértelműen azt mutatja, hogy az időben előrehaladva az emberek csökkenő szegénységet és „kövéredő” középosztályt vélelmeznek. Ha ezt a tényt is figyelembe vesszük, amikor a társadalomképnek a 8. ábrán bemutatott változatlanágát akarjuk megfejteni, arra kell gyanakodnunk, hogy az emberek patternekben gondolkodnak, amikor a szegénység vagy a gazdagság mértékéről tesznek becsléseket. Húsz éven át mást sem hallottunk, mint hogy a rendszerváltás óriási mértékű szegénységet szült, és a hétköznapiakban magunk is megtapasztalhattuk, hogy a szegénység láthatóvá vált. Feltételezésünk szerint ez nem egyszerűen arra indítja az embereket, hogy szisztematikusan felülbecsüljék a szegények arányát, hanem arra is, hogy időben változatlanul ugyanolyan felülbecslést adjanak a szegények arányára.³³

9. ábra: A szubjektív négyosztatú társadalmi helyzet változása a vizsgálati időpontokban (százalék)

Könnyebb helyzetben vagyunk akkor, amikor arra keressük a választ, hogy mitől függ, mekkorára becsülik az emberek a szegények arányát. A 90-es években az emberek (háromosztatú) társadalomképét nem a jövedelemelosztásban tapasztalt egyenlőtlenségek határozták meg, hanem az, hogy ki hová helyezte magát a társadalmi hierarchiában (négyosztatú osztálystruktúrában, lásd 9. ábra). Míg a rendszerváltás

³³ Már más vizsgálatainkban is tapasztaltunk hasonló jelenséget. Például a Kárpát-medencében folytatott kutatásunkban figyeltük meg, hogy a határon túli magyarok etnocentrizmusa vagy kompetencia-főlényezete egyáltalán nem függött tényleges társadalmi pozíciójuktól. Ezekben a kérdésekben a válaszadók rögzült beállítódásaiknak, attitűdjeiknek adtak hangot, ami sem a szociodemográfiai, sem az anyagi státusuktól nem függött, de még a különböző identitásmintázatokkal sem mutatott kapcsolódást. (Lásd Csepeli, Örkény és Székelyi 2002.)

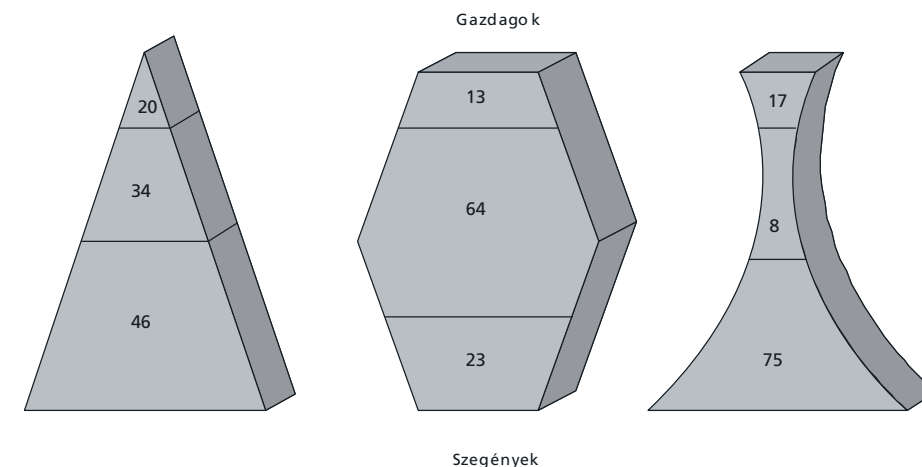

utáni első évtizedben az volt jellemző, hogy minél alacsonyabb státusúnak ítélték saját magukat, annál hajlamosabbak voltak arra, hogy a társadalom nagy részét szegénynek minősítsék. Az ezredforduló után viszont a szubjektív osztályhelyzet mellett még egy tényező befolyásolta az emberek szegénységpercepcióját, és ez a tényező a saját jövedelem volt. Minél alacsonyabb volt az emberek keresete, annál magasabbra tették a szegények arányát. Azonban azt is látnunk kell, hogy a saját jövedelem közvetetten már a 90-es években is hatással volt az emberek társadalomképére. Azok, akik úgy gondolták, hogy a társadalomban elfoglalt relatív pozíciójukat (osztálypozíció) a keresetük határozza meg, alacsony kereset esetén alsó osztályba sorolták magukat, és magasra becsülték a szegények arányát. Ebben az időszakban azonban az emberek jó része szubjektív helyzetét nem csak a saját jövedelme alapján határozta meg, hanem egy sor más tényező alapján, amelybe minden bizonnyal beletartozott a felhalmozásuk mértéke, a lakásuk minősége vagy perspektívatudatuk. Ez a nézet az ezredforduló után megváltozott – azt is mondhatnánk, hogy az emberek szemlélete egyre anyagiasabbá vált, egyre inkább pénzben mérték a társadalmi helyzetet, és ennek alapján vizionálták a társadalmi szerkezetet. Az ezredfordulótól tehát az alacsony kereset már önmagában is hajlamossá tette az embereket, hogy sok szegényt lássanak maguk körül, és ezt csak tovább fokozta, ha úgy gondolták, hogy alacsony keresetük a társadalmi hierarchia aljára szorítja őket.

Ezt a társadalomképet nem csak az emberek saját jövedelmi pozíciója, de különféle értékválasztásaik is befolyásolták. Az etatista egalitáriánus ideológia hívei több, a méltányos meritokratikus nézeteket vallók viszont kevesebb szegényt látnak. Növeli a felülbecslést az a fajta feszültség is, amit az elvárt és a ténylegesnek hitt ideológiák és elvek terén tapasztalnak. Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy az elszegényedett és nagy egyenlőtlenségektől szabdalt társadalomkép azok fejében él, akik a társadalmi hierarchia alján érzik magukat, alacsony a jövedelmük, úgy vélik, hogy a társadalmi igazságosságot az egyenlőségre törekvéssel lehet megvalósítani, valamint, hogy nem a létező világok legjobbjában élnek. Ez azonban azt is jelenti, hogy létezniük kell ennél barátságosabb társadalomképeknek is. És valóban, ha a nagy állandóságot mutató, a 8. ábrán bemutatott háromosztatú társadalomkép mögött típusokat³⁴ keresünk, három különböző rajzolat is megmutatkozik. Láthatjuk egyrészt azt a típust, amiről eddig volt szó, azaz, amit egy kettészakadt társadalom víziója jellemez, és amelyben sok szegényt és kevés gazdagot egy nagyon sovány középosztály köt össze. De megmutatkozik egyrészt egy piramis alakú társadalomkép is, ahol egy robusztus alsó osztály mellett egy kisebb, de mégis jelentős középosztály és egy kicsi felső osztály található. Másrészt kitűnik egy hagymásodó alakzat is, viszonylag kevés szegénnyel és gazdaggal, és egy jelentős középréteggel.

34 A típusokat klaszterelemzés segítségével alakítottuk ki két változó, a szegények és a gazdagok becsült arányának segítségével.

10. ábra: A társadalomkép alakzatai, szegények, középosztálybeliek és gazdagok aránya (százalék)

Az igazságossági ideológiák és a jövedelemelosztási elvek, ha nem is erőteljesen, de hatást gyakorolnak³⁵ a társadalomkép típusának percepciójára. Annak esélye, hogy valaki a legszegregáltabb társadalomkép helyett egy piramis alakzatot vizionáljon, akkor nő meg, ha az illető nem fogadja el az egalitáriánus elosztási ideológiát, és ha nem érez feszültséget a valóságban érvényesülő igazságossági elvek és az ideáltípusnak látottak között.

A szegregált társadalom víziójától a hagymásodó kép felé való elmozdulást az segíti, ha valaki kedvező jövedelmi helyzetben érzi magát, ha nem híve az etatista egalitáriánus elosztási ideológiának, és ha úgy látja, hogy a vágyott és az észlelt elosztási ideológiák és a jövedelemelosztási elvek harmóniában vannak egymással. Úgy tűnik tehát, hogy az erős középosztály észleléséhez nem elegendő az egalitáriánus ideológia elutasítása és a harmóniaérzet, mert ezek csupán a piramis alakú társadalomképig vezetnek el. A hagyma alakú (azaz erős középosztályi) társadalomkép víziójához az is szükséges, hogy valaki jövedelmi helyzetét tekintve már a munkások fölé helyezze magát.

A társadalomkép percepciója természetesen az igazságos jövedelemelosztás gyakorlatára is hatással van. A teljesen polarizált, szegregált társadalomképben gondolkodók magától értetődő módon nagyon radikálisan csökkentenék a jövedelemkülönbségeket, és ők azok, akik mindezt a menedzserjövedelmek radikális megnyirbálásával érnék el. Azok, akik hagyma alakúnak (erős középosztályúnak) látják a magyar társadalom szerkezetét, sokkal visszafogottabban csökkentenék a meglévő jövedelemkülönbségeket, és így bennük a menedzsereket büntető szándék is halványabb. A piramist idéző társadalomképhez tartozó elosztási stratégiák pedig az előbbi két típus között helyezkednek el.

35 A társadalomkép magyarázó modelljét multinomiális logisztikus regresszió segítségével építettük fel. A referencia-csoport a kettészakadt társadalomkép típusa volt.

Összefoglalás

Tanulmányunk gondolatmenete az igazságossági ideológiáktól – mint a társadalmi viszonyokat szabályozó elvek normatív megalapozásától – vezetett a jövedelemelosztási elvek hétköznapi világán keresztül az igazságos elosztás „gyakorlatához”. Elméletileg feltételeztük, hogy az igazságossági ideológiákat nemcsak értékorientációjuk mentén érdemes megkülönböztetni, hanem társadalmi beágyazottságuk mentén is. A tanulmány legnagyobb érdemének azt tartjuk, hogy e két dimenzió mentén megalkotott tipológiát az empirikus adatok is visszaigazolták. Az egész vizsgálati korszakban világosan kirajzolódott az individualista ideológia domináns szerepe és az etatista egalitáriánus ideológia fontossága, de figyelemre méltó a kiszolgáltatottságot tükröző fatalista nézet jelenléte is. Az egyéni érdekek és a társadalmi felelősség nehezen megvalósítható szintézisét, vagyis a méltányos meritokratizmus ideológiáját vallják a legkevésbé magukénak az emberek, jóllehet napjainkra valamelyest erősödött ezen ideológia népszerűsége is.

Feltételeztük, hogy amint a meglehetősen elvont igazságossági ideológiáktól közelítünk a konkrétabb jövedelemelosztási elvekhez, illetve az igazságosnak vélt jövedelemelosztás gyakorlatához, úgy válik egyre fontosabbá az érdekmotívum, szemben az értékvezérelt megfontolásokkal. Ez a feltételezésünk azonban legfeljebb részben igazolódott. Úgy gondoljuk, hogy a kíváncsnak tartott jövedelemelosztási elvek tartalmukra való tekintet nélküli általános elfogadottsága a kifejezetten érdekalapú jövedeleméhséggel magyarázható. Az érdekevezérelt döntések a jövedelemelosztási gyakorlatban is tetten érhetők, amennyiben a nagyon alacsony jövedelműek sokkal radikálisabb jövedelememelést tartanak igazságosnak a maguk számára, mint a náluk kedvezőbb helyzetben lévő segédmunkások számára. A kedvezőbb jövedelmi helyzetben lévők viszont kisebb mértékben növelnék saját jövedelmüket, mint a segédmunkásokét, amiből úgy tűnik, hogy a jövedelemelosztási gyakorlatban az emberek jövedelmi pozíciója szabja meg, hogy az érdekeik vagy az értékeik nevében szabnak át a jövedelemelosztási rendszert. Érdekevezéreltnek tűnhet az az egyetemlegesen érvényesülő büntető szándék is, ami a menedzsereket megfosztaná jövedelmük akár 60 százalékától is. A menedzserek megbüntetése azonban valójában „öncél”, hiszen a tőlük elvont jövedelem csupán egy részét osztanák el az emberek a segédmunkások között.³⁶ A jövedelemelosztás igazságosabbá tétele mögött ennyiben az érdek és az érdekmotívum is kimutatható, hiszen egyszerre munkál mögötte a gazdagok iránti irigység mint érdek, és a szegények iránti szolidaritás mint érték.

Az ideológiák, az elvek és a gyakorlat nehezen foglalható konzisztens gondolkodási rendszerbe. Kimutattuk azonban, hogy a konfuzitás elsősorban a munkaerőpiacról már kilépett vagy kiszorult emberek véleményének tudható be.

A munkaerőpiac aktív résztvevői esetében viszont az igazságossági ideológiák befolyásolják, hogy vajon a meritokratikus vagy a kompenzatorikus jövedelemelosztási elveket preferálja valaki. Az ideológiák közvetlenül és az elosztási elveken keresztül is hatnak az igazságos jövedelemelosztás „gyakorlatára”. Azt is megmutattuk, hogy a meritokratikus ideológiák, akár egyéni meghatározottság (individualizmus), akár külső beágyazottság (méltányos meritokratizmus) jellemző rájuk, harmonikusabb világképet eredményeznek akkor is, ha a ténylegesen érvényesülő és a kíváncsnak tartott ideológiák és elosztási elvek közötti kisebb feszültségre gondolunk, és akkor is, ha a fennálló jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentésének a mértékét tekintjük. És ez az ideológia az, ami egy lakhatóbb társadalomképet eredményez, amelyben nem éles szakadék választja el egymástól a társadalmi hierarchia szélső pontjain élőket, hanem egy nagy számosságú középosztály léte ígéri a felemelkedés lehetőségét.

ABSTRACT: Our paper aims to draw a mental map of Hungary from the perspective of how people think about social justice after the regime change in 1989. The empirical background of the analysis is a cross-sectional survey series called ISJP. Identical questionnaire based on empirical researches were carried out four times, in 1991, 1996, 2005 and 2008. This comparative survey provides a unique opportunity to reconstruct how people think about justice ideologies and social inequalities, about income distribution, and about public engagement in redistributing public goods. Our paper aims to reconstruct what people consider fair or unfair in Hungary, what justice principles organize their opinions, and whether they believe or not in a just word. The analysis first deals with the different justice ideologies, and examines how these profiles characterize public thinking, and how the different ideological profiles have changed over the past 20 years. Thereafter, we investigate the role of competing justice principles in the distribution of labor income and also we analyze, how people would like to change income inequalities, and what people consider as just income to the high and low-status occupations aiming to restore social justice. Finally, we deal with the question of extent to which peoples' view on social inequalities and the image of society are interconnected with the supported justice norms and the views on fair income distribution and just earnings.

Irodalom

- Arisztotelész (1971): *Nikomakhoszi etika*. Budapest: Magyar Helikon.
- Atkinson, A. B. (1970): „On the measurement of inequality”. *Journal of Economic Theory*, 2: 244–263.
- Atkinson, A. B. (1975): *The Economics of Inequality*. Oxford, London.
- Bozóki A. (2004): „A rendszerváltás tartalma és a demokrácia feladatai.” *Mozgó Világ*, 29. évfolyam, 1.
- Cohen, R. L. (1987). „Distributive Justice: Theory and Research”. *Social Justice Research*, 1: 19–40.
- Csepeli Gy., Örkény A. és Székelyi M. (2002): *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest: Balassi Kiadó.

³⁶ Amikor az emberek újraosztják a jövedelmeket a segédmunkások és a menedzserek között, nem zéróösszegű játszmát játszanak. A menedzserektől elvont pénz egy részét ugyanis „veszni hagyják”, és nem osztják szét. Az emberek közel kétharmada a menedzserektől elvont pénz kevesebb mint felét adná oda a szakmunkásoknak, és a többit veszni hagyná. Az emberek mindössze egynegyed része hasznosítaná maradéktalanul a menedzserek büntetéséből származó pénzt, szétosztva az alacsony jövedelműek között.

- Elster, J. (1995): The Empirical Study of Justice. In Miller, D., and Walzer, M. (eds.). *Pluralism, Justice, and Equality*. 81–98. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, M. D. R., Jonathan K. és Kolosi, T. (1992): „Images of Class: Public Perceptions in Hungary and Australia.” *American Sociological Review*, 57 (augusztus), 461–482.
- Gál R. I. (2008): „A nyugdíjrendszer politikai kitettsége”. *Társadalmi Riport 2008*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 290–303. Budapest: TÁRKI.
- Gál R. I. és Gábos A. (2004): „Az intergenerációs közjavak termékenységi hatásai: magyarországi eredmények”. *Társadalmi Riport 2004*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 165–175. Budapest: TÁRKI.
- Gál R. I., Janky B., Simonovits A. és Tarcali G. (2002): „Újraelosztás teljes életpályák között a nyugdíjrendszerben”. *Társadalmi Riport 2002*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 303–308. Budapest: TÁRKI.
- Gál R. I., Simonovits A., Szabó M. és Tarcali G. (2000): „Korosztályi számlák”. *Társadalmi Riport 2000*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 433–459. Budapest: TÁRKI.
- Gál R. I., Törzsök Á., Medgyesi M. és Révész T. (2006): „Korosztályi elszámolás, 1992–2001”. *Társadalmi Riport 2006*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 229–237. Budapest: TÁRKI.
- Harcza I. és Tarján G. (2006): „A nemzedéki átöröklés hatása az életpályaesélyekre”. *Társadalmi Riport 2006*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 238–249. Budapest: TÁRKI.
- Jasso, G. (1978): „On the justice of earnings. A new specification of the justice evaluation function”. *American Journal of Sociology*, 83: 1398–1419.
- Jasso, G. (1999): „How much injustice is there in the world? Two new justice indexes”. *American Sociological Review*, 64: 133–168.
- Jasso, G. és Wegener, B. (1997): „Methods for empirical justice analysis. Part 1: Frameworks, models, and quantities”. *Social Justice Research*, 10: 393–430.
- Kluegel, J. R. és Mason, J. (2000) *Market Justice in Transition, in Marketing Democracy: Changing Opinion About Inequality and Politics in East Central Europe*. (Szerk. David S. Mason és mások). Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Kluegel, J. R. és Miyano, M. (1995): „Justice Beliefs and Support for the Welfare State in Advanced Capitalism”. In *Social Justice and Political Change* (szerk. James Kluegel és mások.) New York: Aldine de Gruyter.
- Kluegel, J. R. és Smith, E. R. (1986): *Beliefs About Inequality. American Views About What Is and What Ought to Be*. New York: Aldine.
- Kluegel, J. R., Mason, D. és Wegener, B. (eds.) (1995): *Social Justice and Political Change: Public Opinion in Capitalist and Post-Communist States*. New York: Aldine de Gruyter.
- Medgyesi M. (2002): „Nemzedékek közötti családi transzferek”. *Társadalmi Riport 2002*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 325–335. Budapest: TÁRKI.
- Mikula, G. (1980): *Justice and Social Interaction*. Bern: Huber.
- Örkény A. és Székelyi M. (1999): „Igazságosság és társadalomkép”. *Századvég*, tél, 87–113.

- Örkény, A. és Székelyi, M. (2000): „Views on Social Inequality and the Role of the State: Posttransformation Trends in Eastern and Central Europe”. *Social Justice Research*, Vol. 13, No. 2, 199–218.
- Örkény A. és Liebig S. (1999): „Normatív legitimitáció és igazságosság”. *Szociológiai Figyelő*, (1–2): 129–140.
- Örkény A. (1997): *Hétköznapi igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Parsons, T. (1937): *The Structure of Social Action*. New York: McGraw Hill.
- Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Sen, A. (2000): Social Justice and the Distribution of Income. In *Handbook of Income Distribution*. Volume 1. (Szerk. A. B. Atkinson és E. Bourguignon). 59–85. UK, Cambridge: University of Cambridge.
- Swift, A., Marshall, G., Burgoyne, B. és Routh, D. (1995): „Distributive Justice: Does it Matter What the People Think?” In *Social Justice and Political Change*. (Szerk. James Kluegel és mások.) New York: Aldine de Gruyter.
- Szívós P. és Tóth I. Gy. (szerk.) (2008): *Köz, teher, elosztás*. Budapest: TÁRKI.
- Walster, E. és Walster, G. W. (1975): „Equity and Social Justice”. *Journal of Social Issues*, 31: 21–43.
- Wegener, B. és Liebig, S. (1995): „Hierarchical and social closure conceptions of distributive social justice: A comparison of East and West Germany.” In *Social Justice and Political Change: Public Opinion in Capitalist and Post-Communist States*. (Szerk. Kluegel, J. R. and Mason, D. and S., Wegener, B.). 263–284. New York: de Gruyter.
- Wegener, B. és Liebig, S. (2000): „Is the 'Inner Wall' Here to Stay? Justice Ideologies in Unified Germany.” *Social Justice Research*, Vol. 13, No. 2, 177–197.
- Westen P. (1985): „The concept of equal opportunity”. *Ethics*, Vol. 95, No. 4, 837–850.

Magyarországi értéktérkép: normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás és öngondoskodás elfogadottsága a magyar társadalomban

Keller Tamás

keller@tarki.hu

ÖSSZEGZÉS: A tanulmányban a normakövetéssel, az egyéni teljesítménnyel, a szolidaritással és az öngondoskodással kapcsolatos értékek elterjedtségét vizsgáljuk a magyar társadalomban. Elemzésünk során a négy vizsgált érték strukturálódásából adódó mintázatokat vizsgáltuk, valamint elemeztük ezeknek az értéktípusoknak nevezett értékegyüttállásoknak a társadalmi csoportokon belüli elterjedtségét. Vizsgálatunk során az értékek mérésének és az értéktípológiák kialakításának módszertani problémáit is érintjük.

KULCSSZAVAK: értéktípusok, normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás, öngondoskodás

Bevezetés

Az utóbbi időben a Tárki Gazdasági kultúra kutatási programja kapcsán a napi sajtóban is megjelent az az előbb külföldi (Inglehart 1997: 336), majd hazai szakértők körében már régóta ismert tény, hogy a magyarok általában zárt gondolkodásúak, vagyis passzívak a közügyekben, kevésbé öngondoskodóak, s nem igazán vállalják az egyéni felelősséget. Ennek a kutatásnak a kapcsán egy korábbi munkánkban (Keller 2009a) magunk is ráirányítottuk a figyelmet arra, hogy Magyarország – attól a nyugati kultúrától eltérően, amelyhez történelme és földrajzi pozíciója alapján egyébként tartozik – a zárt gondolkodás jegyeit mutatja. Ezek megfigyelhetőek abban, hogy kevésbé tartjuk fontosnak a civil és politikai szabadságjogokat, kisebb mértékű a mindennapi aktív politikai szerepvállalásunk, kevésbé toleráljuk a másságot, érték-szerkezetünkben kisebb szerepet játszanak az önmegvalósítási értékek, és végül kevésbé bízunk másokban. A magyarországi zárt gondolkodás értelmezése kapcsán Tóth (2009) a bizalmatlanságra, normazavarokra és paternalizmusra hívja fel a figyelmet. A nemzetközi összehasonlító elemzések eredményei kétségtelenül lehangolóak és csüggesztőek. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezen kutatások során az elemzés egységei országok voltak, és mint ahogy éppen annak az Inglehart-féle elemzési keretnek – amelynek alapján az említett következtetés is tehető – a kritikája során Haller (2002) megjegyzi, az összefüggések nem feltétlenül igazak egyéni szinten.

Ebben a tanulmányban azzal foglalkozunk, hogy egy bizonyos értékconstelláció (normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás, öngondoskodás) mennyire elterjedt a magyar társadalomban. Ez az értékegyüttesség egyébként – ha nem is egy az egyben, de közvetetten mindenképpen – kapcsolatba hozható az Inglehart-féle (Inglehart és Baker 2000: 24) nyitott gondolkodással. Tanulmányunkban amellet fogunk érvelni, hogy az említett értékconstelláció rendelkezik – ha nem is igazán széles – társadalmi támogatottsággal. A nemzetközi összehasonlításokból származó adatok mellé tehát mindenképpen fontos adalékkal szolgál ez a részletesebb mikroelemzés, akkor is, ha az elemzett kérdések csak áttételesen kapcsolódnak. Elemzésünk tehát kifejezetten Magyarországra fókuszál, ezért szükséges összefoglalni a magyar értékrendet elemző eddigi legfontosabb értékvizsgálatok eredményeit.

A magyar empirikus értékszociológia kezdete az 1970-es évek végére és a 80-as évek elejére nyúlik vissza. A Hankiss Elemér nevével fémjelvezhető értékszociológiai műhely a Rokeach-teszt adaptációja és elemzése segítségével vizsgálta a magyar értékrendet. Az 1980-as évek elejének legfőbb eredménye, hogy Magyarországon a szekularizációval és individualizációval kapcsolatos értékek széles társadalmi támogatottsága mellett a posztmodern értékek alig jelennek meg. A szerzők az amerikai társadalomhoz képesti eltérések alapján a magyar értékrend és az ezzel összefüggő társadalmi berendezkedés kényszerpályán való mozgását állapítják meg (Hankiss, Manchin, Füstös és Szokolczai 1982). Közel egy évtizeddel később Róbert Péter az 1993-as Magyar Háztartás Panel vizsgálatból sajnálatos módon még mindig a posztmaterális értékek materiális értékektől való elmaradását regisztrálja Inglehart értéktesztjének felhasználásával (Róbert 1996: 63). Ebben a tekintetben a legfrissebb vizsgálatok (Keller 2009a) sem hoznak újdonságot.

Mivel az ingleharti (1997) értelemben használt posztmodern értékek egyfajta nyitott gondolkodást jelentenek, amely jelentkezik a mások iránti bizalom, a tolerancia, a kockázatvállalás értékeinek támogatásában, nem meglepő, hogy Magyarországon egyfajta zártság és befelé fordulás a jellemzőbb. Füstös és Szokolczai (1999) kutatásai igazolják, hogy Magyarországon a közvélemény 1978 és 1998 között változatlanul a béke és biztonság értékeit tartotta a legfontosabbnak. Úgy tűnik egyébként, hogy legalábbis a célértékek fontossági sorrendjében a generációk között nincs jelentős különbség (Ágoston et al. 2009). Hofstede kulturális értékei alapján egy 2006-os kutatás a magyarokra nemzetközi viszonylatban is jellemző bizonytalanságkerülés és rövid távú gondolkodás jellemzőit állapítja meg (Neuman és Bódi et al. 2008). Magyarország a nemzetközi mezőnyben (a Schwartz- [2005] értékteszt alapján) is listavezető a *biztonság*, és sereghajtó a *kihívások* értékelésében (Szabados 2002). A vállalkozó szemlélet/szellem, kockázatvállalás ugyan megtalálható a társadalom speciális csoportjaiban (Varga 1974, 2003), társadalmi szinten azonban nincs általános támogatottságuk ezeknek az értékeknek.

Végül a magyar értékrendszer több szakértő egybehangzó véleménye alapján megállapítható következő jellegzetessége, hogy a bizonyos szempontból tradicionális értékrendszere csak *elvi* szinten találkozik a szabályok és társadalmi normák betartásának gyakorlatával. Bár Magyarország a nemzetközi mezőnyben

az élen jár akkor, ha a szabályok általános értelmű betartásáról van szó (Szabados 2002), illetve a gazdasági erkölcsösséget szabályozó normák tekintetében is megállapítható a magyarok kifejezett morális érzékenysége (Böhm 2008), ez az általános értelemben vett szabálykövetés ugyanakkor az ellenkezőjére fordul át, ha ellentétes az önérdekkel (Keller 2009b).

Az értékek kapcsán mindenképpen említeni érdemes azt a lehetséges (ebben a tanulmányban nem követett) kutatási irányt, amely szerint az értékek a gazdasági fejlődés motorjai vagy gátjai is lehetnek. Az elmúlt időben egyre nagyobb jelentőséggel bír az empirikus társadalomkutatásban is az a kutatási irány, amely a Marx-féle alap-felépítmény modellt megfordítva kulturális és értékrendszerbeli okokat keres a gazdasági fejlődés hátterében. A téma egyik első empirikus úttörője (Banfield 1958) szerint olyan erkölcsi és gyakorlati szabályok, amelyek korábban előnyösnek bizonyultak egy közösség életében, később kulturális hátrányt okozhatnak, megakadályozva a gazdasági felemelkedést. A szerző szerint ugyanis a szegénység és elmaradottság oka abban van, hogy bizonyos közösségek vagy társadalmak nem tudják kialakítani a szervezett együttműködés és együttélés szabályait. Banfield egyúttal tévesnek tartja azt a magyarázatot, hogy a társadalmi szervezettség a közösség anyagi gyarapodásának hatására alakul ki. A témában jóval később publikált – ökonometriailag is nagyon következetes – tanulmány Tabellini (2005) nevéhez fűződik. A szerző érvelése szerint egy ország kultúrája (bizalom, mások tisztelete, önállóság) pozitívan befolyásolja az ország gazdasági fejlettségét, az endogenitási probléma miatt azonban instrumentális változók bevezetése szükséges, amelyek ebben az esetben két-háromszáz évvel korábbi iskolázottsági, valamint a politikai intézményekre vonatkozó adatok voltak. Az ilyen módon exogénként tett kultúra jól magyarázza a gazdasági növekedést. Az eredmények ebből a szempontból megerősítik Phelps (2006) állítását, miszerint bizonyos értékek meggátolhatják a magasabb teljesítményt, mások pedig ösztönözhetnek rá. Felfogása szerint az emberi értékek közvetlenül – és a társadalmi intézményrendszer működésén keresztül is – befolyásolják a munkaerő-piaci folyamatokat, ami pedig meghatározza a termelékenységet.

Az alapfogalmak definiálása

Értékvizsgálatunk során¹ a normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás és öngondoskodás értékeinek elfogadottságát mértük a magyar társadalomban.² Az aktuálisan vizsgált értéket a kutatás olyan adottságaként kell kezelni, amely nem tartozott bele saját kutatói döntési körünkbe. A négy kiválasztott értéktípus a kutatás megrendelőjének választása volt, a bevezetőben részletezett szempontok

alapján – főként a zárt/nyitott gondolkodással összefüggésben – azonban a négy érték kitüntetett jelentőséggel bír, s ezzel némiképp – a kutatás eredeti szándékán túl – a tudományos érdeklődés számára is lényeges.

Az értékvizsgálat módszertanát azonban már lehetőségünk volt saját megfontolásaink szerint alakítani. A társadalomtudományokban az 1970-es évek óta, miután az empirikus értékkutatások megkezdődtek, rengeteg értékdefiníció született. Ezek megfogalmazása különböző ugyan, az azonban közös bennük, hogy az értékeket olyan irányelvekként definiálják, amelyek bizonyos cselekvések esetében vezérelveként működnek (Rohan 2000: 257). Az értékek egyrészt szubjektív ítéletek egy jövőbeli állapotról, másrészt objektív ítéletek a jelen helyzetről. Vagyis egyaránt érték az, amivel nem rendelkezünk, pedig szeretnénk; illetve az, amit valami miatt önmagáért fontosnak tartunk (vö.: Rokeach 1973). Mivel maguk az értékek közvetlenül nehezen mérhetők, három különböző típusú kérdéssel próbáltunk közelebb jutni vizsgálatunk tárgyához. Tudjuk ugyanis, hogy az általános értékek csak részben magyarázzák meg azt, hogy az emberek bizonyos szituációkról miként vélekednek (Rokeach 1969), illetve az értékek és a cselekvés között is bizonyos diszkrepancia húzódik (Bardi et al. 2003). Kutatásunk során ezért előbb egy sztenderd értékeszt (Schwartz 1992, 2005) segítségével dolgoztunk, majd a megkérdezettek véleményének vizsgálatára került sor az adott területen, végül pedig hipotetikus szituációk segítségével vizsgáltuk meg, hogy az értékek miként jelentkeznek a cselekvés szintjén.

Az *általános értékeket* a Schwartz-értékesztéssel mértük. A Schwartz-teszt (Schwartz 2001) az emberi értékek mérésére kifejlesztett kérdéssor. Maguk a kérdések különféle emberekről szóló jellemzések. A válaszadó egy hatfokozatú skála segítségével határozhatja meg, hogy a kérdésben jellemzett ember mennyire hasonlít őrá. A Schwartz-teszt az általános értékek terét 10 alapértékkel fedi le, amelyek két egymásra merőleges tengely mentén négy csoportba – magasabb rendű értékek csoportjába – rendezhetők el. Az első tengely a változásra való nyitottság és a konzerválás értékeit állítja szembe egymással. A változásra való nyitottság magasabb rendű értékét az önállóság és stimuláció (ösztönzés) értékeinek csoportja alkotja, míg a konzerválás magasabb rendű értékét a biztonság, tradíció és konformitás értékei jellemzik (Schwartz 2005: 3). A második az önmegvalósítástól az én-átalakulásig tartó tengely, amelynek önmegvalósításhoz közelebbi végén a teljesítmény és hatalom értékei találhatók, míg az én-átalakuláshoz az univerzalitás és jóindulat értékei „tartoznak” (Schwartz 2005: 3). A hedonizmus értéke bizonyos szempontból a két tengely között helyezkedik el. A teszt előnye, hogy segítségével az értékek egymáshoz képesti elrendeződése is vizsgálható. Az elemzésben a *normakövetés* általános értékét a konformitás és tradíció értékeivel, az *egyéni teljesítmény* általános értékét a teljesítmény és hatalom alapértékeivel, a *szolidaritás* általános értékét a jóindulat és univerzalitás alapértékeivel, míg az *öngondoskodást* az önállóság alapértékével definiáltuk.³

3 A Schwartz-értékesztet eredetileg önkitöltős kérdőívvel vettük fel. Mivel a kutatás során az adatokat személyes megkeresés során rögzítettük, a kutatásban használt kérdés megfogalmazása némileg eltért a sztenderdizált kérdéstől.

1 A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség megrendelésére a TÁRKI a 2008. januári és februári omnibuszfelmérés keretében vizsgálatot végzett arról, hogy négy kiválasztott értékegyüttes (normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás és öngondoskodás) mennyire elterjedt a magyar társadalomban, és milyen társadalmi csoportokra jellemző az egyik vagy másik érték dominanciája. A januári minta nagysága 1029, a februárié pedig 1031 fő volt. A statisztikai elemzés az összevont – 2060 megkérdezett tartalmazó – adatállományon történt. A kvantitatív elemzési technika mellett a kutatás során kvalitatív technikát is alkalmaztunk: a fókuszcsoporthoz vizsgálat módszerét. Budapesten vállalkozókat és inaktívakat, míg Debrecenben alkalmazottakat és fiatal diplomásokat kérdeztünk meg. A fókuszcsoporthoz beszélgetések anyagának feldolgozásában köszönet illeti *Páthy-Dencső Blankát*.

2 A kutatás során felhasznált kérdések a tanulmány végén, a mellékletben találhatók.

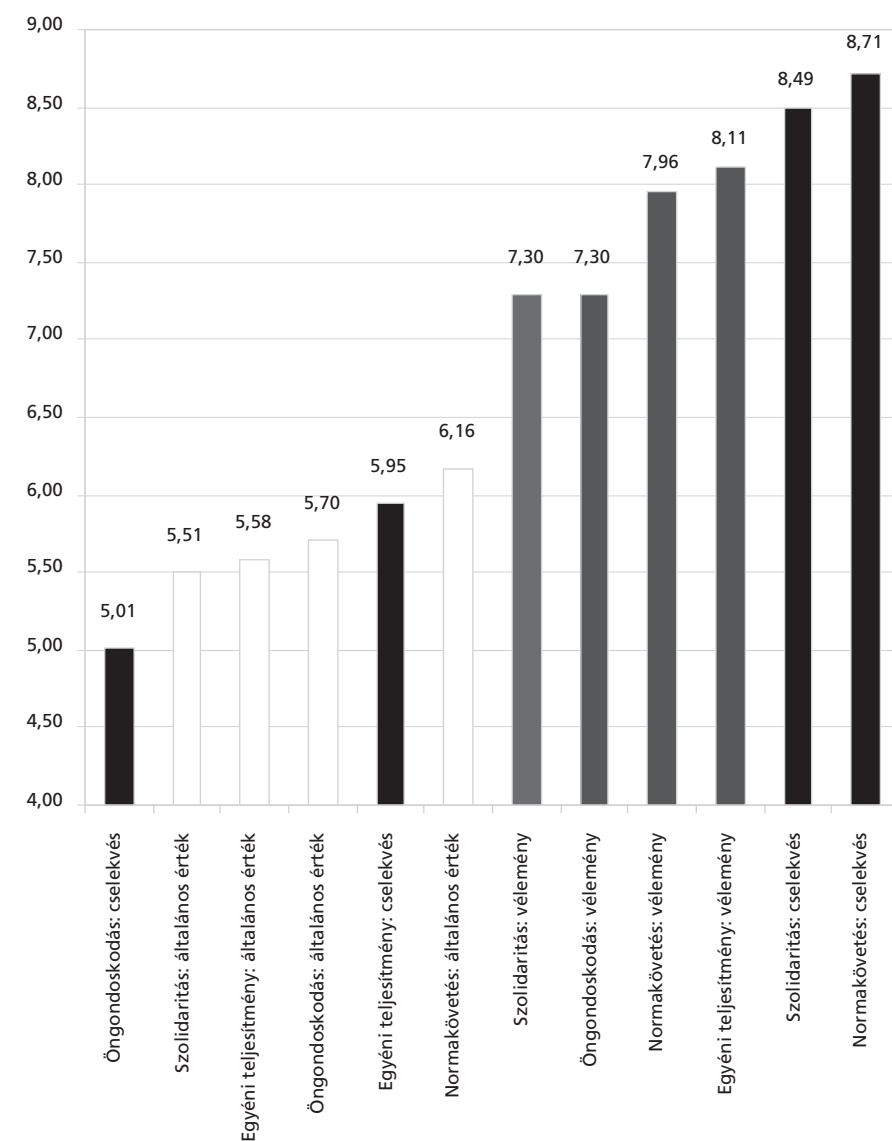
Az általános értékek mellett azonban az emberi értékek más aspektusaira is kíváncsiak voltunk. A 'vélemény' kifejezést az értékszociológiában használatos 'attitűd' értelemben használjuk. Rokeach az emberi cselekvés megértésében megkülönbözteti egymástól az érték és attitűd fogalmát (Rokeach 1973). Az attitűd különféle tartós vélekedések összessége egy bizonyos tárgy vonatkozásában (Rokeach 1969: 550). Ezzel szemben az értékek olyan tartós vélekedések, amelyek egyénileg vagy társadalmilag kívánatosnak tartott konkrét viselkedésmódokra, illetve végállapotokra vonatkoznak (Rokeach 1969: 550). Az értékek és az attitűdök, mint ahogyan azt Rokeach néhány sorral később megjegyzi, három lényeges ponton különböznek egymástól. Egyrészt az attitűdök konkrét tárgyakra vonatkoznak, míg az értékek túlmutatnak a konkrét tárgyra való vonatkozáson. Másrészt az értékek az attitűdökkel szemben olyan mértékek, amelyek nemcsak az attitűdöket irányítják, hanem a cselekvéseket is. Harmadrészt az értékek elsősorban preferenciák, amelyek meghatározott viselkedési módokra és végállapotokra vonatkoznak (Rokeach 1969: 550–1)⁴.

Egy másik kérdés, hogy az értékek és a tényleges cselekvés között milyen a kapcsolat. Bizonyos szempontból az, hogy ki milyen irányelvek szerint vezeti az életét, a legkonkrétabban a ténylegesen megtörtént cselekvések oldaláról érthető meg. A problémát ebből a szempontból az okozza, ha egy cselekvés mögött több – egymással adott esetben ellentétes – érték húzódik meg (Bardi et al. 2003: 1209). Az irodalomból egyébként látható, hogy a Schwartz-féle értékterületek és a hozzájuk tartozó cselekvési területek közötti korreláció 0,3 és 0,7 közötti (Bardi et al. 2003: 1212). Mivel közvetlenül a cselekvést nem lehetett mérni, ezért a cselekvés helyett a *cselekvési szándékot* vizsgáltuk (hasonlóan a korábbi kutatásokhoz). Ezek lényegében olyan hipotetikus szituációk, amelyekben a válaszolónak két alternatíva közül kellett eldöntenie azt, hogy az esetek többségében ő miként cselekedne.

Tanulmányunkban értékterületeknek nevezzük a négy vizsgált területet: normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás és öngondoskodás. Mivel mind a négy értékterületet három különböző típusú kérdéssel mértük, összesen 12 darab indexet készítettünk, amelyek értelmezési tartománya egységesen 1–10-ig terjedt.⁵ Az 1. ábrán az értékindexek átlagait mutatjuk be. Az értékek területeiről elmondható, hogy a *normakövetés* és *szolidaritás* értékterületekkel az emberek a cselekvés szintjén azonosulnak a leginkább. Az *egyéni teljesítmény* és az *öngondoskodás* értékeit ugyan-

akkor a vélemények szintjén támogatják inkább. Megállapítható továbbá, hogy a cselekvési szándékot mutató öngondoskodás indexértéke a legalacsonyabb, és a legmagasabb a cselekvési szándékot mérő normakövetés, tehát a cselekvési szándék szintjén vannak a legnagyobb különbségek értékterületenként. A véleményindexek és az általános értékeket mérő indexek jobbra egy csoportot alkotnak.

1. ábra: Az értékindexek átlagai

A *normakövető* viselkedés nagyon magas támogatottságánál érdemes megjegyezni, hogy a kérdőív lekérdezése tipikusan olyan szituáció, amikor a kérde-

4 Az értékek definíció szerint viselkedésmódokra, illetve végállapotra vonatkoznak, ezért logikus, hogy Rokeach tovább bontja az értékek elméleti kategóriáit instrumentális – viselkedésmódokat meghatározó – és terminális – a világ végső állapotára vonatkozó – értékekre. A sok ezer, konkrét tárgyra vonatkozó attitűd visszavezethető jóval kevesebb számú instrumentális értékre, az instrumentális értékek pedig még kevesebb számú terminális értékre (Rokeach 1969: 552).

5 Az indexek kialakítása során először megvizsgáltuk azt, hogy a kérdőívben szereplő kérdések miképpen függenek össze egymással. Mindez elengedhetetlen volt annak érdekében, hogy a későbbiekben pontosan tudjuk kialakítani az indexeket. Azt a szabályt alkalmaztuk, hogy minden egyes értékterület vizsgálására feltett kérdésnek különböznie kell minden más értékterületétől. A kérdések közötti összefüggést korrelációelemzéssel és többdimenziós skálázással végeztük el. A két módszer között abban van különbség, ahogyan a változók közötti távolságot definiálják. Teszteltük az indexképzéshez felhasznált változók megbízhatóságát is, amit a Cronbach-féle alfa-val mértünk. Ez egy olyan arányszám, amelynek értéke 0 és 1 között van, és minél nagyobb, annál megbízhatóbb az index. Egyik index esetében sem kaptunk 0,7-nél kisebb együtthatót. Schwartz ajánlása szerint – mivel a válaszok erősen függenek attól, hogy a megkérdezett mennyire szigorúan használja a véleménye kifejezésére rendelkezésre álló skálát – kizárólag az általános értékeket mérő indexeket viszonyítottuk a megkérdezett összes (általános érték kérdésre adott) válaszához. Lényegében tehát az adattábla sorai szerinti átlagolást végeztük el.

zett meg akar felelni a kérdező elvárásainak. Okkal feltételezhető tehát, hogy a tényleges normakövető viselkedés a valóságban alacsonyabb. A fókuszcsoportos beszélgetés során a normakövetés vizsgálatakor egy olyan szituációt vázoltunk a résztvevőknek, amikor valakinek választania kellett, hogy fizetését zsebbe kapja, vagy adózik utána. Az adózás nélküli változat esetében magasabb fizetésről volt szó. A fókuszcsoporton részt vevők 80%-a szerint a hozzájuk hasonló emberek fizetésük egy részét „zsebbe” kapják, adózás nélkül. További információ a fókuszcsoportos beszélgetések alapján, hogy az *egyéni teljesítményt* és *öngondoskodást* a válaszadók a társadalmi körülményekre adott egyéni reakcióknak tartották. Az egyéni teljesítmény ezért az áldozatvállalással és befektetéssel, míg az öngondoskodás egyfajta saját ügyeskedéssel lett egyenértékű. A jogilag nem tiszta munkavégzést így egyfajta öngondoskodásnak tartotta a fókuszcsoportban részt vevők többsége.

Értékek és társadalmi jellemzők

Ebben az elemzési részben azt vizsgáltuk, hogy társadalmi csoportok szerint vannak-e különbségek az értékekben. Hat jellemző szerint csoportosítottuk válaszadóinkat: nem, életkor, településtípus, iskolai végzettség, gazdasági aktivitás és jövedelem⁶.

A két nem között viszonylag kicsi különbségek figyelhetők meg, bár maguk a különbségek statisztikai értelemben szignifikánsak. A *normakövetés* területén a nők minden szinten valamivel normakövetőbbek, mint a férfiak. A *szolidaritás* esetében szintén mind a három szinten szignifikánsan szolidárisabbak a nők a férfiaknál. Az *egyéni teljesítmény* szempontjából csak az általános értékek és vélemények esetében vannak különbségek a két nem között: a férfiak magasabbra értékelik a teljesítményt, mint a nők. Az *öngondoskodás* esetében csak az általános értékek területén mutathatók ki szignifikáns különbségek: a férfiakra inkább jellemző az öngondoskodás, mint a nőkre.

Életkor szerint négy csoportot alakítottunk ki: 18–25 évesek, 26–40 évesek, 41–55 évesek és 56 év felettiek. A *normakövetés* területén egyértelműen kimutatható, hogy az életkor emelkedésével együtt növekszik a normakövetésre való hajlam. Statisztikai értelemben minden egyes életkori kategória között szignifikáns különbségek mutathatók ki. Az *egyéni teljesítmény* esetében az általános értékek és a cselekvés szintjén az életkor növekedésével csökken az egyéni teljesítmény fontossága. Az általános értékek esetében minden egyes életkori csoport szignifikánsan különbözik az összes többitől. A vélemények esetében statisztikai értelemben nem beszélhetünk különbségekről. A cselekvési szándék területén az 56 év felettiek, illetve a 41 és 55 év közöttiek minden más életkori kategóriától különböznek, a két fiatalabb életkori kategória azonban statisztikai szempontból homogénnek tekinthető. A *szolidaritás* értéke esetében egyik elemzési szinten

(általános értékek, vélemények, cselekvés) sem mutathatók ki különbségek az életkor alapján. Az *öngondoskodás* területén az általános értékek esetében minden más csoporttól különböznek az 56 év felettiek, mivel rájuk jellemző legkevésbé az öngondoskodás. A vélemények tekintetében azonban már az 56 év felettiek és a 26–40 év közöttiek tekinthetők a legkevésbé öngondoskodónak. Ez a két csoport markánsan különbözik a többi életkori csoporttól. A cselekvési szándék szintjén – és ezt a regresszioelemzés eredményei is megerősítették – nem pusztán lineáris az összefüggés, hanem egy enyhe, negatív előjelű, négyzetes komponenssel is számolnunk kell. Az életkor emelkedésével tehát egy ideig nő, majd pedig csökkenni kezd az öngondoskodás.

A település típusa szerint három csoportba soroltuk az embereket: községben élők, városokban élők, Budapesten élők. *Normakövetés* területén a vélemények és a cselekvési szándék szintjén a Budapesten élők markánsan különböznek a vidéken élőkől. A budapesti lakosok ugyanis kevésbé normakövetők, mint a községben vagy városokban élők. Az általános értékek szintjén nem rajzolódott ki a többitől elkülönülő, homogén csoport. Az *egyéni teljesítmény* fontossága kapcsán az általános értékek és a cselekvési szándék szintjén a budapestiek különböznek a többi csoporttól, a fővárosban élők ugyanis inkább fontosnak tartják az egyéni teljesítményt. A vélemények szintjén a városban élők különböznek markánsan a budapestiektől és a községben élőkől, mivel ők tartják legfontosabbnak az egyéni teljesítményt. A *szolidaritás* területén az általános értékek esetében a Budapesten élők különböznek jelentősen a vidékiektől, ők ugyanis kevésbé szolidárisak a másik két csoporthoz képest. Cselekvési szándék szintjén minden egyes települési kategória különbözik egymástól, a település méretének növekedésével csökken a szolidaritás mértéke. A vélemények szintjén azonban nem lehetett kimutatni különbségeket. Az *öngondoskodás* esetében az általános értékek szintjén a községben élők kevésbé öngondoskodóak, ha őket a másik két települési kategóriához viszonyítjuk. A vélemények tekintetében a leginkább a városban élők öngondoskodóak, míg a cselekvési szándék szintjén a budapesti lakosok gondoskodnak leginkább önmagukról.

Iskolai végzettség szerint négy kategóriát használtunk: legfeljebb 8 általánost végzetek, szakmunkás végzettségűek, érettségizettek, felsőfokú végzettségűek. *Normakövetés* területén csak az általános értékek tekintetében vannak különbségek az egyes csoportok között, a vélemények és a cselekvési szándék szintjén nincsenek. Az általános értékek esetében elmondható, hogy az alacsony végzettségűek a leginkább normakövetők. *Egyéni teljesítmény* esetében az *általános értékek* szintjén nincsenek egymástól jól elkülöníthető csoportok. A vélemények szintjén az érettségi a határ: a 8 általánost és a szakmunkásképzőt végzetek alkotnak egy csoportot, és markánsan elkülönülnek az érettségizettektől és a felsőfokú végzettséggel rendelkezőktől. E két utóbbi csoport egymástól is különbözik. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők támogatják véleményükkel leginkább az egyéni teljesítményt. A cselekvési szándék szintjén mind a négy iskolai végzettségi kategória különbözik egymástól. Az iskolai végzettség növekedésével növekszik az egyéni

6 Az utolsó havi nettó, adózás utáni összes jövedelemmel mérve.

teljesítmény fontossága. A *szolidaritás* esetében csak a vélemények szintjén mutatható ki összefüggés az iskolai végzettséggel. Érdekes módon a szakmunkás és felsőfokú végzettséggel rendelkezők a leginkább szolidárisak. Az *öngondoskodás* területén az általános értékek esetében nincsenek egyértelműen homogén csoportok. A vélemények szintjén a legfeljebb általános iskolát végzettek markánsan elkülönülnek az összes többi csoporttól, mivel ők kevésbé öngondoskodóak. A cselekvési szándék esetében minden egyes iskolai kategória jól elkülönül a többitől. Külön kiemelendő, hogy a felsőfokú végzettségűek majdnem kétszer öngondoskodóbbak, mint a legfeljebb általános iskolát végzettek.

A gazdasági aktivitás szerint öt csoport kialakítása tűnt ésszerűnek. Alkalmazottak (olyan rendszeres munkatevékenységet végző emberek, akik vagy valamilyen vállalat alkalmazásában állnak, vagy önálló vállalkozók), aktív korú inaktívak (ilyenek például a szülési szabadságon lévő vagy a háztartási alkalmazottak), munkanélküliek, nyugdíjasok és tanulók. A tanulók a legkevésbé, a nyugdíjasok a leginkább *normakövetők*, míg az alkalmazottak, az aktív korú inaktívak és a munkanélküliek a két véglet között helyezkednek el. Ez utóbbi három csoport azonban nem különül el egymástól normakövetés tekintetében. Az *egyéni teljesítmény* területén a vélemények szintjén a tanulók emelhetők ki az alapján, hogy az összes többi csoportnál magasabbra értékelik az egyéni teljesítményt. A cselekvési szándék szintjén ugyanakkor már a tanulók és az alkalmazottak alkotnak együtt egy olyan csoportot, amely markánsan magasabbra értékeli az egyéni teljesítményt. Az általános értékek területén nem rajzolódott ki homogén csoportok. A *szolidaritás* tekintetében nem volt olyan csoport, amely számottevően különbözött volna a többitől sem az általános értékek, sem a vélemények, sem pedig a cselekvés szintjén. Az *öngondoskodás*nál a cselekvési szándék esetében lehetett kimutatni azt, hogy az alkalmazottak a többi csoporthoz viszonyítva öngondoskodóak.

Jövedelem szerint négy csoportot alakítottunk ki az adózás utáni havi nettó jövedelem alapján, mégpedig úgy, hogy sorba rendeztük az embereket a jövedelmük nagysága szerint, és a sorrendben a középső ember (medián) jövedelme (75 000 Ft) képezte a viszonyítási alapot. A jövedelmi csoportok annak alapján lettek meghatározva, hogy a megkérdezettek a „középső” emberhez viszonyítva hányszoros jövedelemmel rendelkeztek. Ilyen módon a következő csoportokat definiáltuk: 50%-nál kevesebb, 50–80%, 80–120%, 120–200%, 200% felett. A *normakövetés* területén mind a három szinten vannak lineáris különbségek a csoportok között: a jövedelem növekedésével csökken a normakövetés. Az *egyéni teljesítmény* esetében szinte ugyanaz mondható el, mint a normakövetésnél, csak fordított előjellel. A jövedelem emelkedésével növekszik az egyéni teljesítmény fontossága. A normakövetés és egyéni teljesítmény esetében a medián jövedelem a vízvonal: efelett ugyanis a kevésbé normakövető és teljesítményelvű, alatta pedig a normakövető, de kevésbé teljesítménymotivált emberek találhatók. A *szolidaritás* esetében az látszik, hogy a jövedelem növekedésével csökken a szolidaritás mértéke. A legmarkánsabban a vélemények szintjén különböznek a medián 50%-a alatt élők az összes többi csoporttól. *Öngondoskodás* esetében a jövedelem növekedésével növekszik az

öngondoskodás mértéke. A legélesebb különbségek a cselekvési szándék szintjén figyelhetők meg. Ebben az esetben a két legalsó jövedelmi kategória alkot egy csoportot, ezen kívül azonban minden jövedelmi csoport statisztikai értelemben homogénnek tekinthető, és különbözik egymástól.⁷

A fókuszcsoportos beszélgetés során kitűnt, hogy a vidéken élőkre egyáltalán nem jellemző, hogy az államot tartanak felelősnek a normaszegő lakossági attitűd kialakulásáért, míg a budapesti csoportok szerint a normaszegés elsődleges okozója az állam. A vidéken élők egyúttal jobban tartanak a „lebukás” veszélyétől, mint a fővárosiak. Az egyes fókuszcsoportok nagyon eltérően vélekedtek az öngondoskodás kérdéséről. Az *inaktív*ak körében erősen él a gondoskodó állam képe – ez a *vállalkozók*ban megrendült ugyan, az állami támogatásokat azonban ők is elvárják. Az *alkalmazottak* esetében az állami szerepvállalás sem pozitív, sem negatív kontextusban nem került szóba. Náluk azonban feltételezhetően nem csak a korábbi csoportoktól eltérő munkaerő-piaci státusz differenciálhat ilyen mértékben, hanem a településtípus is, mivel mentalitásbeli különbség tapasztalható a vidéki és a fővárosi lakosok között. A *diplomás fiatalok* körében a rövid távú tervek vannak egyelőre napirenden. Céljaik között az alapfeltételek megteremtése dominál, amely során nem számítanak állami gondoskodásra.

Értéktípusok és társadalmi jellemzők

Az előző elemzési részekben az értékeket külön-külön vizsgáltuk. Az értékek ugyanakkor egymáshoz is kapcsolódnak, s így értéktípusokat alkotnak. Az Inglehart (1997) által alkalmazott értéktengelyek lényegében értelmezhetőek folytonos változókkal mért értéktípusokként. Az értékek csoportosításánál a cél a kevés számú, egymástól jól elkülönülő, jól értelmezhető értéktípus kialakítása volt. A csoportosítást egy olyan klaszterelemző eljárással végeztük el, amely egymástól – a felhasznált változók mentén – szignifikánsan különböző csoportokat alakít ki.⁸

Több tipológiát megvizsgálva végül egy négy csoportból álló struktúrát fogadtunk el. A négy csoportba két-két egymással ellentétes értéktípus tartozik (lásd 1. táblázat). Az első csoportba egy olyan kétpólusú típust soroltunk, amelynek pozitív pólusán a normakövetés és a szolidaritás értékei találhatók, a negatívon pedig az egyéni teljesítmény és az öngondoskodás. Ezt az értéktípust *alkalmazkodó* értékszerkezetnek neveztük, mivel a társadalmi normákhoz és a más emberekhez való igazodás pozitív irányú, és ezzel párhuzamosan az egyén

⁷ Ez az elemzés nem az értékek mérésének módszertanát tűzte ki célul, ezért nem került részletesebb megvizsgálásra az sem, hogy értékterületenként mekkora a hasonlóság (korreláció) a különböző típusú kérdések felhasználásával kialakított indexek között. Általánosságban megállapítható, hogy értékterületenként a három korrelációs együttható 0,2 és 0,4 között van. Az *egyéni teljesítmény* esetében a véleményindex és az általános értékindex között, illetve az *öngondoskodás* esetében a cselekvési szándék és a véleményindex között nincs szignifikáns kapcsolat.

⁸ A klaszterelemzés egy olyan dimenziócsökkentő eljárás, ahol a dimenziókat azok a változók (jelen esetben a 12 értékindex) képezik, amelyek mentén csoportosítani szeretnénk a megfigyeléseket. Az eljárás célja olyan csoportok (klaszterek) létrehozása, amelyekben a megfigyelések minden változó mentén közel vannak egymáshoz, és szignifikánsan különböznek az összes többi kialakított csoporttól. A csoportok elnevezése a klaszterek „tipikus”, középső egyede alapján lehetséges. Mielőtt csoportosítottunk volna a változókat, standardizáltuk azokat, hogy azonos szórású és átlagú változókkal dolgozhassunk. A csoportosításnál a változók közötti távolságot euklideszi távolságban mértük, és az SPSS programcsomag *Quick Cluster* programját használtuk.

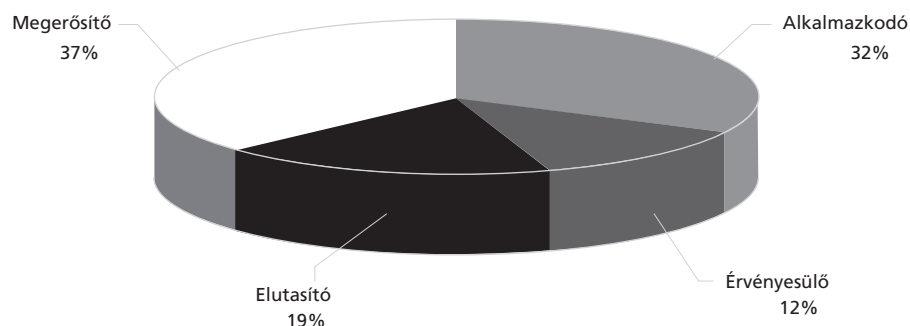
saját érdekeinek érvényesítése (teljesítmény, öngondoskodás) negatív előjelű. Az alkalmazkodó értéktípus ellentéte az *érvényesülő*, amely szintén kétpólusú, de pozitív oldalán az öngondoskodás és egyéni teljesítmény értékei, a negatívon pedig a normakövetés és szolidaritás értékei vannak. A harmadik és negyedik értékconstellációban közös, hogy egypólusúak. Az *elutasító* értéktípus az értékek nagy többségével átlag fölötti *negatív* kapcsolatban van, míg a *megerősítő* esetében átlag fölötti *pozitív* kapcsolatot találunk az értékek jelentős részével (2. ábra).

1. táblázat: A különböző értéktípusok középpontjának koordinátái

	Alkalmazkodó	Érvényesülő	Elutasító	Megerősítő
Normakövetés: általános érték	0,66	-1,15	0,22	-0,31
Normakövetés: vélemény	0,44	-1,44	-0,40	0,29
Normakövetés: cselekvés	0,44	-1,09	-0,84	0,42
Szolidaritás: általános érték	0,67	-0,41	-0,51	-0,20
Szolidaritás: vélemény	0,50	-0,48	-0,87	0,16
Szolidaritás: cselekvés	0,40	-0,77	-1,10	0,45
Egyéni teljesítmény: általános érték	-0,92	0,97	0,32	0,33
Egyéni teljesítmény: vélemény	0,04	0,08	-0,96	0,42
Teljesítmény: cselekvés	-0,50	0,30	-0,58	0,63
Öngondoskodás: általános érték	-0,37	0,71	-0,23	0,21
Öngondoskodás: vélemény	-0,22	0,36	-0,64	0,39
Öngondoskodás: cselekvés	-0,47	0,22	-0,10	0,38

Mivel a klaszterképzés előtt minden elemi változót standardizáltunk (nulla várható érték, 1 szórás), a +/- 0,3 feletti középpontokat tartottuk jelentősen átlag (nulla) felettinek. Ezeket a cellákat szürkével jelöltük a táblázatban. A táblázatban dőlt betűtípussal jelöltük a normakövetés és szolidaritás értékterületekre vonatkozó indexeket.

2. ábra: Az értéktípusok megoszlása a mintában

N = 2059

Az egyes értékterületek nemcsak statisztikailag, hanem a megkérdezettek gondolkodásában is összekapcsolódtak. A *normakövetés* az *öngondoskodás* ér-

tékével alkotott ellentétpárt, míg az *egyéni teljesítmény* a *szolidaritás* ellenpólusaként jelent meg a fókuszcsoportos beszélgetések során. Mindez azt jelenti, hogy az emberek vagy betartanak különböző törvényeket (normakövetés), vagy megszegik azokat, és ezáltal önmagukról gondoskodnak, illetve vagy önmagukra koncentrálnak, és mintegy küzdenek a túlélésért (egyéni teljesítmény), vagy segítik a körülöttük lévő embereket (szolidaritás).

Az 2. táblázatban azt vizsgáltuk meg, hogy a négy értéktípus mely társadalmi csoportokban gyakoribb (a különböző társadalmi csoportok különböznek-e értéktípusok szerint). A különbségeket az értéktípusok mintabeli átlagához viszonyítottuk, és csak a (+/-) 5 százalékpontnál nagyobb eltérésekkel foglalkoztunk.

2. táblázat: Értéktípusok társadalmi jellemzők szerint

Értéktípusok	Össz.	Nemek szerint		Életkor szerint				Településtípus szerint		
		Férfi	Nő	18–25	26–40	41–55	56–	Bp.	Város	Község
Alkalmazkodó	32,5%	–	+	–	–	0	++	–	0	0
Érvényesülő	12,1%	0	0	+	0	0	–	+	0	0
Elutasító	18,6%	0	0	–	0	0	0	0	0	0
Megerősítő	36,8%	0	0	+	0	0	–	0	0	0
Értéktípusok	Össz.	Iskolai végzettség szerint			Jövedelem szerint					
		8 általános	Szakmunkás	Érettségi	Felsőfokú	<50%	50–80%	80–120%	120–200%	>200%
Alkalmazkodó	32,5%	++	0	–	–	++	++	0	–	–
Érvényesülő	12,1%	0	0	0	0	0	–	0	0	0
Elutasító	18,6%	0	0	0	–	0	0	0	0	–
Megerősítő	36,8%	–	0	+	+	–	–	0	+	++
Értéktípusok	Össz.	Gazdasági aktivitás szerint								
		Alkalmazkodó	Aktív munkavégző	Munkanélküli	Tanuló	Nyugdíjas				
Alkalmazkodó	32,5%	–	0	0	–	++				
Érvényesülő	12,1%	0	–	0	++	–				
Elutasító	18,6%	0	0	0	–	0				
Megerősítő	36,8%	+	0	0	+	–				

A táblázatban oszlopszázalékok vannak ábrázolva.

(-/+) az adott értéktípus mintabeli átlagához képest legalább 5–10 százalékpontos eltérés;

(- /++) az adott értéktípus mintabeli átlagához képest legalább 10–15 százalékpontos eltérés;

(-- /+++) az adott értéktípus mintabeli átlagához képest 15 százalékpont feletti eltérés.

A 2. táblázat alapján megállapítható, hogy nemek szerint a négy értéktípus közül háromban nem találunk jelentős különbséget, azt viszont el lehet mondani, hogy a férfiakra kevésbé jellemző az *alkalmazkodó* értéktípus, mint a nőkre.

A vizsgált értékconstellációk életkor szerint a legfiatalabb és legidősebb korosztály esetében szinte teljesen ellentétesek egymással. A 18–25 éves korosztály

a kevésbé *alkalmazkodó* és inkább *értékesülő* értéktípusba tartozik, ugyanakkor inkább *megeősítő*, semmint *elutasító* értékeket vall. Az 56 év feletti emberek általában jobban alkalmazkodók, mint értékesülők, és kevésbé jellemző rájuk a megeősítő értéktípus.

A településtípus alapján a Budapesten élőket lehet az átlagtól eltérően jellemezni. A fővárosban élők ugyanis kevésbé az *alkalmazkodó*, és inkább az *értékesülő* értékeket vallják.

Iskolai végzettség szempontjából az éles törés a legfeljebb 8 általánost végzettek és a legalább érettségivel rendelkezők között van. Érettségi felett az emberek kevésbé *alkalmazkodók*, míg átlag felett jellemző rájuk a *megeősítő* értéktípus. A legfeljebb 8 általánost végzettek ugyanakkor inkább *alkalmazkodó* értékekkel jellemezhetők, és kevésbé tartoznak a *megeősítő* értéktípusba.

Jövedelem szerint gyakorlatilag a medián jövedelem képezi a választóvonalat. A medián jövedelem alatt élők inkább *alkalmazkodó* és kevésbé *megeősítő*, míg medián jövedelem felett az emberek kevésbé *alkalmazkodó* és inkább *megeősítő* értékeket vallanak. Minél gazdagabb valaki, annál inkább jellemző rá a *megeősítő* értéktípus, és annál kevésbé valószínű, hogy az *alkalmazkodó* értéktípusba tartozik. Fontos észrevenni, hogy az iskolázottság és a jövedelem növekedése (mivel ez a két tényező erős kapcsolatban van egymással) ugyanolyan hatással van a vizsgált értékkonstellációk gyakoriságára.

Gazdasági aktivitás szerint a tanulókra az *értékesülő* és *megeősítő* értéktípus jellemző, és kevésbé vallják az *elutasító* és *alkalmazkodó* értékeket. A nyugdíjasokról elmondható, hogy nagyon *alkalmazkodóak*, és kevésbé jellemző rájuk a *megeősítő* értékegyüttállás, s valamennyire az *értékesülő* értéktípus hiánya is észrevehető esetükben. Az alkalmazottak kevésbé jellemezhetők az *alkalmazkodó* értékekkel, ugyanakkor esetükben átlag feletti a *megeősítő* értékkonstelláció elterjedtsége.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy bizonyos társadalmi csoportok különböznek egymástól értéktípusok szerint. Az adatbázis által biztosított lehetőségekhez alkalmazkodva megnéztük azt is, hogy a kialakított értéktípusok más jellemzőkre is hatással vannak-e. Az *alkalmazkodó* értéktípusba tartozás például szignifikánsan növeli az istentiszteletré járás gyakoriságát. A jövőbe vetett bizalmat fokozza a *megeősítő* és *értékesülő* értékkonstelláció, és ez a hatás bizonyos társadalmi tényezők (jövedelem, iskolai végzettség) kontroll alatt tartása mellett is jelentős.

A kereszttábla-elemzés különböző társadalmi csoportokban mutatta meg a négy értéktípus megoszlását. Fordított irányú logikát követel meg annak kimutatása, hogy az egyes értékcsoporthoz tartozást milyen társadalmi tényezők határozzák meg (az értéktípusok különböznek-e társadalmi jellemzők szerint). Ennek vizsgálatára multinomiális logit modellt használtunk, és a marginális hatásokat elemeztük. Marginális hatáson azt értjük, hogy az adott magyarázó változó kategóriájában történt változás hány százalékponttal növeli a függő változó meghatározott kategóriájába tartozás esélyét (Bartus 2003, 2005), vagyis az egyes társadalmi jellemzők miképpen növelik annak esélyét, hogy a megkérdezett adott értéktípusba tartozik.

3. táblázat: Az értéktípusok magyarázó modellje (multinomiális logit)

	Alkalmazkodó	Értékesülő	Elutasító	Megeősítő
Férfi	-0,057*	0,002	0,03	0,026
Budapest	-0,088*	0,019	0,087*	-0,018
Város	0,012	-0,017	-0,004	0,009
18–25 év	-0,162**	0,144**	-0,061	0,079
26–40 év	-0,095*	0,063*	0,004	0,027
41–55 év	-0,038	0,026	-0,005	0,018
Szaktudás	-0,053	-0,019	-0,019	0,091**
Érettségi	-0,077*	-0,024	-0,031	0,131**
Felsőfokú	-0,027	-0,003	-0,094**	0,123**
Med. jöv. 50–80%	-0,096	0,015	0,039	0,042
Med. jöv. 80–120%	-0,124*	0,064	-0,018	0,079
Med. jöv. 120–200%	-0,219**	0,114	0,025	0,08
Med. jöv. 200+	-0,33**	0,104	-0,032	0,258**
Aktív	-0,071*	0,009	-0,021	0,082
Inaktív	-0,196*	-0,034	0,018	0,212*
Munkanélküli	-0,128*	0,05	0,007	0,071
Tanuló	-0,044	0,133	-0,14*	0,05

Referenciakategóriák: nő, község, 56 év feletti, 8 általános, a medián jövedelem 50%-a alatt élő, nyugdíjas.

N = 1765, Log pseudo-likelihood = -2127,05; Prob chi² = 0; Pseudo R² = 0,0635.

Jelölés: (**) legalább 1%-os; (*) legalább 5%-os szinten szignifikáns együttható.

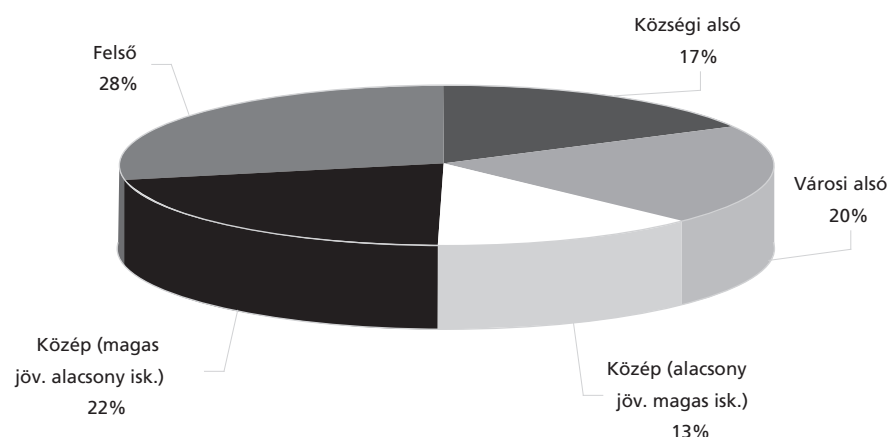
A regresszióelemzés eredményei alapján megállapítható, hogy az *alkalmazkodó* értéktípus esélyét növeli, ha valaki nő, illetve az életkor, valamint az, hogy a jövedelem emelkedésével csökken az ebbe a kategóriába tartozás esélye. Ceteris paribus a legmagasabb jövedelmi kategóriába tartozás befolyásolja a legerősebben az *alkalmazkodó* típus előfordulásának esélyét. A többi változó hatását kontroll alatt tartva, önmagában az, hogy valaki a medián jövedelem kétszeresével rendelkezik, 33 százalékponttal csökkenti az *alkalmazkodó* értékszerkezetbe tartozás esélyét azokhoz képest, akiknek a keresete kevesebb, mint a medián jövedelem fele. Az *értékesülő* értéktípust befolyásoló tényezők közül elsősorban életkori hatásokat sikerült kimutatni. A többi változóra kontrollálva csupán az, ha valaki 18–25 év közötti, 14 százalékponttal növeli az *értékesülő* értékkonstelláció esélyét (amennyiben a referenciakategória az 56 év feletti csoportja). Minden egyéb hatást kontroll alatt tartva az *elutasító* értéktípus esélyét növeli a budapesti lakhely (ha a budapestiek a vidéken élőkhez hasonlítjuk). A felsőfokú végzettség a 8 általános iskolai végzettséghez képest csökkenti az elutasító értékszerkezet esélyét. Önmagában az, ha valaki tanuló, 14 százalékponttal csökkenti annak az esélyét, hogy ebbe az értékcsoporthoz tartozik (ha a viszonyítási alapot a nyugdíjasok képezik). A *megeősítő* értékszerkezet elsősorban az iskolázottságra vezethető vissza. A legfeljebb 8 általánost végzettekhez képest minden iskolai végzettség megszerzése növeli a *megeősítő* értékkonstelláció

valószínűségét. A humántőke-beruházáson kívül – várakozásaink szerint – a magas jövedelem is növeli ennek az értéktípusnak a valószínűségét. Meglepő, hogy a gazdasági inaktivitás is ceteris paribus növeli ennek a típusnak az esélyét.

Értéktípusok és társadalmi csoportok

Mint ahogyan az egyes értékek sem egymástól elszigetelve, hanem értéktípusokba rendeződve fordulnak elő, a társadalmi jellemzők is egymáshoz kapcsolódva – strukturálódva – jelentkeznek. Korábbi hasonló témájú kutatások (Kohn 1989: 12–3) a Hollingshead-féle indexet (Hollingshead és Redlich 1958) használták, amely az iskolázottság és foglalkozási kategóriák kombinációjából adódik, de természetesen más foglalkozásalapú csoportosítások is használhatóak lennének (Kohn és Schooler 1969: 660). Mivel ebben az értékkutatásban nem csak a munkaerőpiacon jelen lévőket vizsgáltuk, a foglalkozásalapú osztályozás helyett más megoldást kerestünk. A társadalmi csoportok létrehozásakor olyan csoportstruktúra kialakítására törekedtünk, amely alapján az értékek jól elkülönülnek. Az embereket jövedelmük és iskolázottságuk szerint csoportosítottuk. Azok, akik jövedelmük és iskolai végzettségük alapján is átlag alattiak voltak, az *alsó* csoportba kerültek. Itt a település szerinti differenciálás is szükségesnek látszott, így két alsó csoportot kaptunk: városi és községi alsó csoportok. A *felső* csoportba azok kerültek, akik jövedelmük és iskolázottságuk szerint is átlag felettiak. Kaptunk két olyan csoportot, amelyekben nem felelt meg egymásnak az iskolázottság és a jövedelem, mivel a magas jövedelemhez alacsony iskolai végzettség társult, az alacsony jövedelem pedig magas iskolai végzettséggel kapcsolódott össze. A 3. ábrán a kialakított társadalmi csoportok mintabeli nagyságát ábrázoltuk.

3. ábra: A társadalmi csoportok megoszlása a mintában

N = 1758

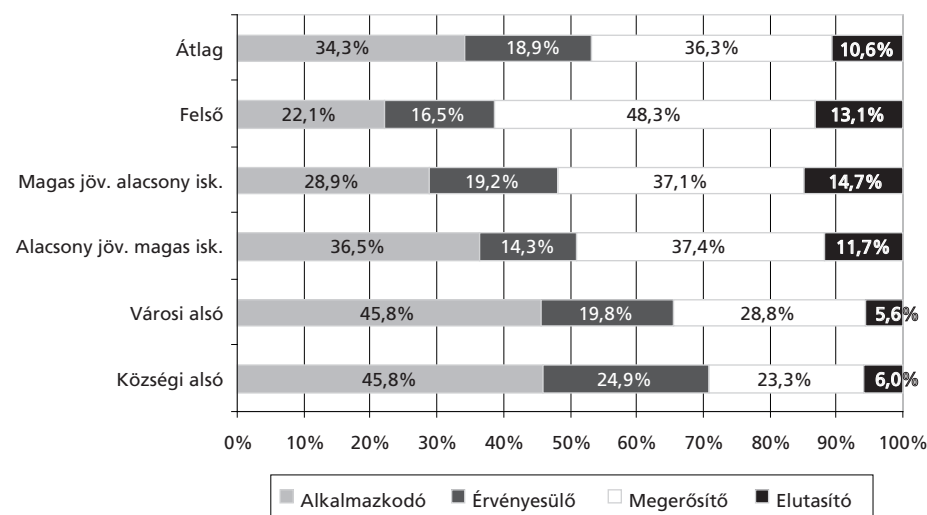
A társadalmi csoportok kialakítása után megvizsgáltuk, hogy azokra milyen értéktípusok jellemzőek (4. ábra, lásd következő oldal). A viszonyítás alapját ebben az esetben is az átlag képezte.⁹ A *felső* társadalmi csoportba tartozó magas iskolázottságú, magas jövedelmű emberekre az átlagosnál jobban jellemző a *megerősítő* értéktípus, ugyanakkor az *alkalmazkodó* értékkonstelláció elterjedtsége az átlagosnál alacsonyabb. A másik két értéktípus esetében lényegében átlagos értékeket figyeltünk meg (azok ugyanis viszonylag közel esnek az értéktípusok mintabeli átlagához). A *felső* társadalmi csoportban az átlaghoz képest felül vannak reprezentálva a budapesti lakosok, valamint a 26–40, illetve 41–55 évesek. Gazdasági aktivitás szerint 79%-uk alkalmazott, 20%-uk pedig nyugdíjas. Foglalkozásuk szerint többségében szellemi munkát végeznek. Az összes felső vezető több mint fele, az alsó és középszervezők pedig több mint 80%-a a *felső* társadalmi csoportba tartozik. A csoport tagjai között az átlaghoz képest a vállalkozók is felül vannak reprezentálva.

A két alsó társadalmi csoportban (*községi alsó*, *városi alsó*) közös az, hogy az *alkalmazkodó* értékszerkezet elterjedtsége átlag feletti, a *megerősítő* és az *elutasító* értéktípusok pedig az átlaghoz képest alulreprezentáltak. A csoportok között különbség az *értvényesülő* értékmintázat esetében van, az ugyanis az átlagosnál gyakoribb a községi alsó réteg esetében, míg a városi alsó csoportnál átlagosnak mondható. Gazdasági aktivitás szerint a két alsó társadalmi csoportba tartozik az összes aktív korú inaktív háromnegyede, az alkalmazottak ugyanakkor lényegesen alulreprezentáltak. A községi alsó csoportban az átlaghoz képest kétszer akkora az elterjedtsége a munkanélkülieknek, de a városi alsó réteg esetében is magasán átlag feletti ennek a csoportnak az aránya. Mindkét társadalmi csoportban az átlagosnál gyakoribb a nyugdíjasok előfordulása. Ha az *alsó* társadalmi csoportok foglalkozását vizsgáljuk, kiderül, hogy túlnyomó többségük betanított vagy segédmunkás. Az összes mezőgazdaságban dolgozó közel 60%-a a községi alsó rétegbe tartozik. A két társadalmi csoportban együttvéve egyetlen felső vezetőt sem találunk.

A *magas jövedelmű*, *alacsony iskolázottságúak* között átlag alatti az *alkalmazkodó* értéktípus elterjedtsége, ugyanakkor az *elutasító* értékek támogatottsága valamivel átlag feletti. Az ebbe a csoportba tartozók 65%-a férfi. Körükben jelentősen felül vannak reprezentálva az alkalmazottak, azon belül is a betanított vagy segédmunkások. Az *alacsony jövedelmű*, *de magas iskolázottságúak* között értékmintázat szempontjából figyelemre méltó az *értvényesülő* értékszerkezet alulreprezentáltsága. Ebben a társadalmi csoportban közel 80% a nők aránya. Életkor szerint felül vannak reprezentálva a 18 és 25 év közöttiek, míg az 56 év felettiak száma átlag alattinak mondható. Az átlaghoz képest a munkanélküliek és a tanulók előfordulása gyakoribb a csoport tagjai között. A csoport tagjainak közel fele szellemi foglalkozású, és nem találunk közöttük olyat, aki a mezőgazdaságban dolgozik.

⁹ Az értéktípusok átlagai a 4. ábrán mások, mint a 2. ábrán. Ennek oka, hogy a két ábra esetében más volt a vonatkoztatási csoport. A 4. ábrán csak azok szerepelnek, akik érvényes jövedelemadattal rendelkeztek. A jövedelem esetében a nettó jövedelmet vettük figyelembe, amibe beleszámítottuk a munkahelyi nettó keresetet, a nyugdíjat, valamint a szociális segélyeket is.

4. ábra: Az értéktípusok elterjedtsége a társadalmi csoportokban

Vita

Tanulmányunkban az értékek definiálásakor az általános értékek mérésén túl az attitűdökre és a cselekvési szándékokra is érzékenyek voltunk. Korábbi kutatások az értékek méréséhez főként az általános értékeket (Schwartz 1992; Rokeach 1973) vagy attitűdöket (Inglehart 1997) vették figyelembe, az értékek konkrét cselekvések vagy cselekvési szándék felől történő visszabontása azonban nem került a tudományos vizsgálatok fókuszába. Eredményeink szerint a négy vizsgált értékterület méréséhez használt három különböző megközelítés ugyan befolyásolja az egyes értékterületek szintjét (leginkább elvi, legkevésbé gyakorlati szinten támogatja a magyar lakosság a vizsgált értékeket), a különböző módon mért értékterületek ugyanakkor társadalmi-demográfiai értelemben nagyon hasonló háttérrel rendelkeznek, illetve a többi értékterülethez képest nagyon hasonlóan strukturálódnak. Mindez azt jelenti, hogy bár vizsgálatunk során a négy értékterületet a korábbi kutatásokhoz képest nagyobb érzékenységgel mértük, az értékek mérése esetében nem indokoltan az általunk használt három mérési szint közül csak egyre koncentrálni. Eredményeink ugyanakkor megerősítik egy olyan lehetséges kutatási irány szükségességét, amely az egy értékterület különböző mérési szintjei közötti egyezéseket és különbségeket vizsgálja. Adott értékterületre vonatkozóan ugyanis általános érték, vélemény és cselekvés között viszonylag gyenge összefüggést találtunk (4. táblázat). Ismereteink szerint egyébként az említett Bardi és Schwartz (2003) -kutatást leszámítva ez a kutatási irány elkerülte a tudományos érdeklődés figyelmét.

4. táblázat: Korrelációs együtthatók az egyes értékterületeket mérő különböző típusú kérdések között

	Általános érték × Vélemény	Általános érték × Cselekvés	Vélemény × Cselekvés
Normakövetés	0,263*	0,254*	0,376*
Egyéni teljesítmény	0,009	0,275*	0,197*
Szolidaritás	0,343*	0,270*	0,406*
Öngondoskodás	0,277*	0,010	0,125*

Az együttható 1%-os szignifikanciaszinten különbözik a nullától.

Kutatásunk során az értékeket nem önmagukban, hanem egymáshoz való viszonyuk szerint vizsgáltuk, és ez alapján beszélünk értékegyüttállásokról. A kapott négy értéktípus természetesen a vizsgált (adott) értékterületek következménye, és ebből a szempontból speciális. Az értékmintázatok robusztusságát azonban a fókuszcsoportos beszélgetések is alátámasztják. Mivel az *alkalmazkodó* értéktípus esetében bizonyos szempontból a normakövetés és az egyéni teljesítmény értékei állnak szemben egymással, valószínűleg a tradicionális/racionális értéktengely (Inglehart 1997) tradicionális pólusához áll közelebb ez az értéktípus, míg az *érvényesülő* értéktípus esetében a racionális pólus sejtethető. Feltételezésünket megerősíti, hogy általában az alsóbb társadalmi csoportokra jellemző az *alkalmazkodó* értéktípus, ugyanakkor meglepő, hogy az *érvényesülő* típus lényegében csupán a városi alsó rétegben tekinthető az átlagosnál gyakoribbnak. Nehéz ugyanakkor megtalálni a közvetlen kapcsolatot az Inglehart-féle modell önkifejezési értékei és az általunk talált értéktípusok között, illetve az általunk talált típusokat elhelyezni a tradicionális/racionális, illetve túlélés/önkifejezés tengelyek által határolt négyosztatú térben.

A társadalmi csoportok és értékek kapcsolatát elemző korábbi munkák közül eredményeink bizonyos mértékig Kohn és Schooler (1969), valamint Kohn (1989) eredményeit erősítik meg, aki a felsőbb társadalmi rétegekben inkább az önállóság, míg az alsóbb rétegekben az alkalmazkodás értékeinek átlag feletti elterjedtségét találta. Kohn egyébként az értékek és társadalmi csoportok kapcsolatát általánosnak, és a kelet-európai országokra is igaznak találta (Kohn és Slomczynski 1990). Eredményeink szerint a *megerősítő* értékconstelláció (amelyre minden vizsgált érték, így az öngondoskodás is, egyaránt jellemző) a felsőbb, míg az *alkalmazkodó* típus az alsóbb társadalmi csoportokra jellemző. Az *érvényesülő* típus ebből a szempontból is fejtörést okoz (ezt az értéktípust egyébként viszonylag nehezen tudtuk „szociológiailag” beazonosítani). Kohn felfogása szerint egyébként a társadalmi csoportok eltérő életkörülményeinek lenyomata az eltérő értékszerkezet. A magunk részéről ok-okozatiság kérdésében a jelen kutatáshoz felhasznált adatok típusa miatt nem tettünk állításokat. Fő szeretnénk azonban hívni a figyelmet arra, hogy az érték- vagy véleménypreferenciák (megfelelő elemzési technika használata mellett) éppúgy tarthatóak a társadalmi körülmények okának is, elég, ha Weber (1982) felvetésére gondolunk,

illetve a bevezetőben hivatkozott Tabellini (2005) -tanulmány is ezt a kutatási irányt támasztja alá.

Az általunk használt tipológia egyik hátránya, hogy a felhasznált csoportosító eljárás kizárólagosan sorolja be a megkérdezetteket a csoportokba. A valóságban azonban sokkal inkább elképzelhető, hogy az egyes értéktípusok érintkeznek egymással, így határaik nem homogének, hanem léteznek átfedések. Ilyen módon egy meghatározott típusba való tartozás sokkal inkább egy olyan valószínűséget jelent, amelynek értéke csak közelít az 1-hez. Akkor, ha azt feltételezzük, hogy az értéktípusok átfedhetik egymást, legalább két kérdést kell megválaszolni. Az egyik, hogy mennyire élesek az egyes típusok határai, a másik pedig, hogy mely csoportok tekinthetők szomszédosnak. A problémát megoldani ugyan a választott módszertan miatt nem lehet, ki lehet azonban dolgozni egy olyan szimulációs módszert, melynek során újra és újra létrehozunk a 4 típusos klasztermegoldást, majd megnézzük, hogy a kialakult új csoportok mennyire fedik le a régebbi típusokat.

Mivel a választott csoportosítási eljárás a csoportok iniciális kezdőpontjával mindig az adatbázis első k darab elemét választja ki, az adatbázis átrendezésével szükségszerűen új csoportstruktúra alakul ki. Létrehoztunk tehát 60 darab nulla várható értékű, egységnyi szórású normál eloszlású véletlen számot. Az adatbázist az első generált szám alapján sorba rendeztük, elvégeztük a klaszterképzést, majd ennek eredményét keresztbe raktuk az elfogadott 4 típusos megoldással. Ezek után visszarendeztük az eredeti sorrendet az adatbázisban, majd a második véletlen szám alapján szintén elvégeztük az előbbi lépéseket – és ezt elvégeztük összesen hatvanszor. Végül kaptunk 60 darab keresztábrát, amelyekben a „helyesen besoroltak” arányát a főátló mutatja, a többi cella pedig azt jelzi, hogy két adott értéktípus hány százalékban fedli le egymást.

Az 5. táblázatban minden cella ennek a 60 darab ugyanilyen szerkezetű (sorszámalékokat tartalmazó) keresztábrának az adott cellákra vonatkozó átlagértékeit tartalmazza. A táblázat szürkére satírozott főátlójából látható, hogy a típusok robusztusak: átlagosan legalább 70%-ban ugyanazokat az eseteket tartalmazza a 60 darab tipológia. A táblázat utolsó sorából az is látható, hogy az új értéktípusok társadalmi aránya is állandónak tekinthető, hiszen az eredeti értéktípusok nagyságrendileg ugyanilyen arányt mutattak a népességben. Végül megállapítható, hogy a vizsgált értéktípusok viszonylag homogének. A négy értéktípus összesen 12 különböző módon kerülhetne szomszédságba egymással, mégis gyakorlatilag öt érintkezés létezik (ha az 5%-nál nagyobb érintkezéseket vesszük csak figyelembe), de fontos megjegyezni, hogy az öt „szomszédsági” helyzetből kettő-kettő „kölcsonös” (ez nem magától értetődő). Az *elutasító-érvényesülő*, illetve *mege erősítő-érvényesülő* típusok között kölcsönös az átfedés, valamint az *alkalmazkodó* értéktípus és az *elutasító* értéktípus közötti kapcsolat számottevő (ez az összefüggés azonban fordítva nem jelentős). A kapott négy értéktípusra vonatkozó további pozitív visszajelzés, hogy a két ellentétes értékmintázat (*alkalmazkodó-érvényesülő*; *mege erősítő-elutasító*) gyakorlatilag nem érintkezik egymással (5%-nál kevesebb az átfedés).

5. táblázat: A négy értéktípus egymással való érintkezése (sorszámalékok)

Eredeti tipológia	Új tipológia			
	Alkalmazkodó	Elutasító	Érvényesülő	Mege erősítő
Alkalmazkodó	80,5%	19,1% **	3,9%	2,6%
Elutasító	3,8%	69,9%	25,2% ***	0,9%
Érvényesülő	1,3%	10,3% *	73,2%	19,1% **
Mege erősítő	4,6%	4,0%	18,2% **	89,7%
Összesen	28,4%	19,6%	15,8%	36,1%

A táblázat celláiban 60 darab ugyanilyen szerkezetű keresztábra adott celláinak átlaga található. Jelölés: (*) legalább 10%-os érintkezés; (**) legalább 15%-os érintkezés; (***) legalább 20%-os érintkezés.

Dolgozatunk végén az általunk alkalmazott kutatási módszertanból és kutatási eredményekből a további értékvizsgálatok szempontjából – véleményünk és legjobb tudásunk szerint – két lehetséges, eddig elhanyagolt kutatási irány körvonalazódik. (1) A későbbi értékvizsgálatoknak nagyobb hangsúlyt kellene fordítaniuk az általános értékek, vélemények és cselekvés közötti diszkrpanciák okainak felderítésére. Itt elsősorban az értékek és a cselekvés közötti egyezések és különbségek részletes vizsgálata volna érdemes, illetve az *értékellentétes* vagy *értékmege erősítő* cselekvés okainak feltárása. (2) Érdemesnek tartjuk az értékeket nem önmagukban vizsgálni, hanem az egymáshoz való kapcsolatukat, strukturálódásukat elemezni, és a tipikus értékmintázatokat vizsgálni. Ezt a kutatási irányt választva a fő kihívást egy olyan – elemzésünkkel részben indukált – módszertan kidolgozásában látjuk, amelyben a bizonyos értéktípusokba való tartozás nem kizárólagos, hanem valószínűségi alapú. Fontosnak tartjuk továbbá a nem egyértelmű (*kevert*) értéktípusok társadalmi háttérét elemezni. Az értéktípológiák társadalmi csoportok szerint vett „tisztaságára” vonatkozóan eredményeink alapján egyedül a foglalkozás alapján lehetett szignifikáns eltéréseket kimutatni. Míg a mezőgazdasági dolgozóknál a *heterogenitási mutató*¹⁰ 21%, a felső vezetőknél ugyanez az arány 3%. Más társadalmi csoportok szerint (nem, életkor, településtípus, iskolai végzettség, jövedelem, gazdasági aktivitás) 5%-os szignifikanciaszint mellett nem lehetett szignifikáns eltéréseket kimutatni. Ezeket az eredményeket azonban mindenképpen csak tájékoztató jellegűeknek szabad tartanunk. A jelen kutatáshoz felhasznált minta bizonyos társadalmi csoportok esetében (például a foglalkozás szerinti bontás) viszonylag alacsony elemszámokat jelent, és általában a kis elemszámú csoportokban különbözik erősen a vizsgált heterogenitási mutató a mintában tapasztalt szinttől.

¹⁰ Adatbázisunkban minden egyénre megvizsgáltuk, hogy az ő esetében mekkora a valószínűsége annak, hogy a szimulációs eljárás során vizsgált tipológiákból az eredetivel megegyező típusba sorolódik. Ha ezt a valószínűséget társadalmi csoportok szerint aggregáljuk, kivonjuk 1-ből és százalékos formában fejezzük ki, akkor egy olyan heterogenitási mutatót kapunk, amely megmutatja, hogy a vizsgált társadalmi csoportba tartozók esetében átlagosan hány százalék a valószínűsége a kevert értékrendnek.

Összefoglalás

Bizonyára kevesen vitatják, hogy jó élni egy olyan társadalomban, amelyben összhangban van egymással az egyéni szabadság és a tág értelemben vett mások véleményének tiszteletben tartása. Egy olyan társadalomban, amelyben érték az egyéni teljesítmény, és nincsen nagyfokú függés az államtól (öngondoskodás), s ahol a társadalom tagjai nem csak a társadalmi normákat és szabályokat tartják tiszteletben, hanem szolidárisak a közvetlen környezetükben élőkkel is. Eredményeink ebből a szempontból egyszerre biztatnak és keserítenek el. Biztatnak, mert a magyar társadalom több mint egyharmadában kimutatható ennek a négy értéknek az együttes támogatása (*megegyező* értéktípus), és a felső társadalmi rétegben (magas iskolázottság és jövedelem) valószínűbb ez az értékkombináció. Az eredmények ugyanakkor lehangolnak, hiszen a társadalom körülbelül felében (44%) nem fér meg egymás mellett ez a négy érték, sőt ellentétek fedezhetők fel közöttük (*alkalmazkodó* és *értékesítő* értéktípus), és a társadalom körülbelül egyötöde mind a négy értéket elutasítja. Érdekes módon ez az *elutasító* értéktípus a magas jövedelmű és alacsony iskolázottságúak csoportjában jellemzőbb.

ABSTRACT: This paper analyses the distribution of human values such as obeying norms, achievement, solidarity and self-sufficiency. We observed the typical pattern emerging from the four measured values and investigated the distribution of these value types within social classes. In our analysis we are also dealing with the crucial problems of value research like measuring values and constructing value types.

KEY words: human values, value-types

Irodalom

- Ágoston L. és Koltai J. (2009): Értékek és gazdasági versenyképesség. Demos Magyarország. http://www.ertekkutatas.hu/Media/ertek_elemzes_final.pdf. Letöltve: 2010. 04. 13.
- Banfield, E. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. Chicago: The Free Press.
- Bardi, A. és Schwartz, Shalom H. (2003): Values and Behavior: Strength and Structure of Relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(10): 1207–1220.
- Bartus T. (2003): Logisztikus regressziós eredmények értelmezése. *Statistikai Szemle*, 81(4): 328–347.
- Bartus, T. (2005): Estimation of marginal effects using margeff. *The Stata Journal*, 5(3): 309–329.
- Bóhm G. (2008): Gazdasági erkölcs a hétköznapiakban. In: Füstös L., Guba L. és Szalma I.: *Társadalmi Regiszter 2008/1*, 117–151. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Füstös L. és Szokolczai Á. (1999): Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, (9): 3.
- Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization – Cultural and Political Change in 43 Societies*. New Jersey: Princeton University Press.

- Inglehart, R. és Baker, Wayne E. (2000): Modernisation, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65(2): 19–51. <http://my.fit.edu/~gabrenya/cultural/readings/Inglehart-Baker-2000.pdf> (letöltés dátuma: 2006. április 23.).
- Haller, M. (2002): Theory and Method in the Comparative Study of Values–Critique and Alternative to Inglehart. *European Sociological Review*, 18(2): 139–158.
- Hankiss E., Manchin R., Füstös L. és Szokolczai Á. (1982): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Hollingshead, A. B. és Redlich, F. C. (1958): *Social class and mental illness: A community study*. New York: Wiley.
- Keller T. (2009a): *Magyarország helye a világ értéktérképén*. Elemzés a World Value Survey kutatás 5. hulláma alapján. Budapest: Tárki. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf (letöltve: 2009. november 8.).
- Keller T. (2009b): A gazdasági erkölcsösséget szabályozó társadalmi normákról – normakövetés és normaszegés. In: Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*, 155–166. Budapest: TÁRKI. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_keller.pdf (Letöltve 2009. november 8.)
- Kohn, M. L. és Schooler C. (1969): Class, Occupation, and Orientation. *American Sociological Review*, 34(5): 659–678.
- Kohn, M. L. (1989): *Class and conformity. A study in values*. Chicago: Univ. of Chicago Press (Midway reprints).
- Kohn, M. L. és Slomczynski, K. M. (1990): *Social Structure and Self-Direction. A Comparative Analysis of the United States and Poland*. Oxford: Basil Blackwell.
- Neumann-Bódi E., Hofmeister-Tóth Á. és Kopp M. (2008): Kulturális értékek vizsgálata a magyar társadalomban Hofstede kulturális dimenziói alapján. In: Kopp M. (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008*, 365–372. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Phelps, E. S. (2006): *Economic Culture and Economic Performance: What Light Is Shed on the Continent's Problem?* CCS Working Paper No. 17, Center on Capitalism and Society, Columbia University, New York, July. http://capitalism.columbia.edu/files/ccs/CCSWP17_Phelps.pdf (Letöltve: 2010. február 20.)
- Róbert P. (1996): Fogcsikorgatva, a megkeseredett rendszerváltás. *Századvég*, Új Folyam, (2): 59–86.
- Rohan, M. J. (2000): A Rose by Any Name? The Values Construct. *Personality and Social Psychology Review*, 4(3): 255–277.
- Rokeach, M. (1969): The Role Of Values In Public Opinion Research. *Public Opinion Quarterly*, 32(4): 547–559.
- Rokeach, M. (1973): *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.
- Schwartz, S. H. (1992): Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In: Zanna, M. (ed.): *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 25, New York: Academic Press. [Magyarul: Schwartz, S. H. (2003): Univerzálisok az értékek tartalmában és struktúrájában. Elméleti előrelépések és empirikus próbák húsz országban.

- In: Váriné Szilágyi I. (szerk.): *Értékek az életben és a retorikában*, 105–154. Budapest: Akadémiai Kiadó.]
- Schwartz, S. H. (2001): *A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations*. http://naticent02.uuhost.uk.uu.net/questionnaire/que_development.htm, 7. fejezet. (Letöltve: 2007. január 9.)
- Schwartz, S. H. (2005): *Basic Human Values: Theory, Methods and Application*. <http://dpms.csd.auth.gr/emlak/Schwartzpaper.pdf> (Letöltve: 2007. január 18.)
- Szabados T. (2002): Társadalmi indikátorok, társadalmi terek. In: Füstös L. és Guba L. (szerk.): *Európai Társadalmi Regiszter 2002*, 63–189. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Tabellini, G. (2005): Culture and Institutions: Economic development in the regions of Europe. CESinfo Working Paper, No: 1492. www.wcfia.harvard.edu/sites/default/files/Tabellini2005.pdf
- Tóth I. Gy. (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében*. Budapest: Táarki. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf (Letöltve 2009. november 8.)
- Varga K. (1974): *Teljesítménymotiváció és a kutatói-fejlesztő munka hatékonysága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Varga K. (2003): *Értékek fénykörében – 40 év értékkutatás és jelen országos vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Melléklet

Általános értékek

Mennyire hasonlít Önre az az ember, akinek fontos, hogy...

Normakövetés								
	egyáltalán nem hasonlít	nem hasonlít	inkább nem hasonlít	inkább hasonlít	hasonlít	teljesen hasonlít	nem tudja	N
...mindig betartsa a szabályokat	0,48%	2,44%	4,48%	18,15%	44,37%	29,84%	0,23%	2060
...mindig megfelelően viselkedjen	0,69%	1,87%	4,64%	19,13%	43,03%	30,40%	0,25%	2060
...szerény és visszafogott legyen	0,95%	3,29%	7,82%	23,85%	37,78%	25,97%	0,34%	2058
...fontosak a hagyományok	2,29%	4,31%	9,90%	23,37%	34,77%	25,02%	0,34%	2058

Egyéni teljesítmény								
	egyáltalán nem hasonlít	nem hasonlít	inkább nem hasonlít	inkább hasonlít	hasonlít	teljesen hasonlít	nem tudja	N
...megmutassa képességeit	2,33%	5,38%	13,44%	29,96%	35,02%	13,58%	0,29%	2060
...sikeres legyen	3,43%	7,21%	21,90%	30,76%	26,80%	9,47%	0,43%	2060
...gazdag legyen	8,71%	16,66%	31,14%	24,57%	12,75%	5,77%	0,41%	2059
...mások tiszteljék	5,14%	8,39%	20,63%	31,30%	24,66%	9,28%	0,60%	2057

Szolidaritás								
	egyáltalán nem használt	nem használt	inkább nem használt	inkább használt	használt	teljesen használt	nem tudja	N
...segítsen a körülötte élő embereknek	0,42%	1,40%	4,93%	25,09%	44,10%	23,83%	0,24%	2060
...barátai számíthatassanak rá	0,13%	0,48%	1,99%	18,42%	43,06%	35,81%	0,12%	2060
...minden ember egyenlő bánásmódban részesüljön	0,47%	2,09%	6,86%	23,81%	38,31%	27,70%	0,75%	2060
...meghallgassa azokat, akik másmilyenek, mint ő	0,26%	2,64%	7,48%	28,88%	40,15%	20,18%	0,40%	2059

Öngondoskodás								
	egyáltalán nem használt	nem használt	inkább nem használt	inkább használt	használt	teljesen használt	nem tudja	N
...saját maga döntson arról, amit csinál	0,74%	1,56%	5,01%	23,31%	38,35%	30,83%	0,19%	2060
...saját maga intézhesse dolgai	0,22%	1,08%	4,16%	19,59%	38,04%	36,68%	0,23%	2058

Vélemények

Milyen mértékben tartja elfogadhatónak, (ha valaki)...

Normakövetés								
	teljesen elfogadha- tatlan	elfogad- hatatlan	inkább elfogad- hatatlan	inkább elfogad- ható	elfogad- ható	teljesen elfogad- ható	nem tudja	N
...jegy vagy bérlet nélkül utazik a villamoson	32,66%	33,55%	18,92%	8,33%	4,52%	1,73%	0,29%	2058
...valótlan adatokat közöl jövedelmi helyzetéről	40,76%	35,53%	14,65%	5,10%	2,55%	1,10%	0,32%	2060
...úgy megy el rokkantnyugdíjba, hogy még képes lenne dolgozni	33,70%	33,02%	19,31%	8,01%	3,16%	1,58%	1,22%	2059
...valótlan adatokat közöl az általa képviselt cégről	47,75%	31,27%	13,23%	3,47%	2,20%	1,01%	1,06%	2060

Egyéni teljesítmény								
	teljesen elfogadha- tatlan	elfogad- hatatlan	inkább elfogad- hatatlan	inkább elfogad- ható	elfogad- ható	teljesen elfogad- ható	nem tudja	N
...addig tanul, ameddig csak lehet	0,37%	0,41%	2,36%	15,32%	34,93%	46,22%	0,39%	2060
...törekszik a megbecsülésre	0,15%	0,78%	2,89%	22,01%	45,27%	28,54%	0,36%	2058
...megvalósítja önmagát	0,27%	0,52%	2,20%	19,25%	43,50%	33,73%	0,53%	2060

Szolidaritás								
	teljesen elfogadha- tatlan	elfogad- hatatlan	inkább elfogad- hatatlan	inkább elfogad- ható	elfogad- ható	teljesen elfogad- ható	nem tudja	N
...mások kárán ér el sikereket	47,89%	31,07%	12,23%	2,94%	4,33%	1,44%	0,09%	2060
(úgy gondolja, hogy) ...az állam támogatja a hátrányos társadalmi csoportokat	1,66%	3,93%	8,58%	30,87%	36,70%	17,64%	0,62%	2056
...áldozatot hoz barátaiért	0,65%	0,91%	1,72%	17,20%	47,49%	31,64%	0,39%	5057
...rendszeresen támogatja a rászorulókat	0,69%	1,01%	3,31%	23,48%	46,80%	24,36%	0,34%	2059

Öngondoskodás								
	teljesen elfogadha- tatlan	elfogad- hatatlan	inkább elfogad- hatatlan	inkább elfogad- ható	elfogad- ható	teljesen elfogad- ható	nem tudja	Ösz- sze- sen
...az ember maga felelős sorsa alakulásáért	0,59%	1,23%	4,95%	23,86%	40,52%	28,59%	0,26%	2058
...önállóan cselekszik, hogy elérjen valamit	0,06%	0,40%	3,29%	21,03%	44,94%	29,79%	0,48%	2057
...kockázatokat vállal a siker érdekében	0,32%	1,48%	4,46%	26,06%	41,08%	26,21%	0,39%	2058

Cselekvési szándék

Különböző emberek általában hasonló helyzetekben sem cselekszenek ugyanúgy. Kérem, mondja meg, hogy a felsorolt helyzetekben Ön miként cselekedne. Az 1-es azt jelenti, hogy ugyanúgy cselekedne, mint az A jelű személy, a 10-es, hogy ugyanúgy cselekedne, mint a B jelű személy. A többi fokozattal azt tudja érzékeltetni, hogy az Ön cselekvése a kettő között lenne, de valamelyikhez közelebb állna.

Normakövetés											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	N
Az adózási jogszabályokat mindig, minden körülmények között betartja.	58,27%	9,92%	8,99%	6,92%	8,99%	3,29%	1,38%	1,06%	0,68%	0,49%	2010
A szóban kötött megállapodásokat is maximálisan betartja.	53,72%	14,32%	11,13%	6,96%	6,34%	2,85%	1,79%	0,92%	0,51%	1,46%	2055
A közüzemi számlákat és tartozásokat mindig befizeti.	58,03%	12,51%	9,05%	6,78%	7,92%	2,00%	1,63%	1,06%	0,51%	0,52%	2041
A teljes jövedelme után befizeti a jogszabályokban előírt adókat.	54,58%	10,85%	8,68%	7,41%	9,82%	3,65%	1,97%	0,85%	0,53%	1,65%	1971

Egyéni teljesítmény											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	N
Arra törekszik, hogy elégedett legyen a saját teljesítményével.	31,39%	16,92%	17,96%	12,22%	11,79%	4,09%	1,79%	1,40%	0,87%	1,57%	2054
Nem fél a nehéz feladatoktól.	22,38%	11,72%	13,19%	10,83%	13,94%	8,68%	4,95%	4,45%	3,67%	6,20%	2050
Drága és értékes dolgokkal hívja fel magára a figyelmet.	1,11%	2,19%	2,17%	4,56%	5,32%	8,75%	7,51%	11,10%	12,75%	44,53%	2051

Szolidaritás												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		N
Mindig segít a barátainak.	36,82%	22,23%	17,24%	10,27%	10,03%	1,40%	1,09%	0,64%	0,19%	0,08%	Sosem segít a barátainak, még akkor sem, ha épp ráérne.	2054
Sosem ártana másoknak, még akkor sem, ha hátrány éri.	42,23%	17,43%	14,16%	10,48%	9,70%	2,87%	1,33%	1,21%	0,22%	0,38%	Ha anyagilag vagy erkölcsileg előnyhöz juthat, nem törődik a másik emberrel.	2044

Öngondoskodás												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		N
A nyugdíjas éveire valamilyen formában előre takarékoskodik.	20,41%	7,62%	10,82%	8,11%	14,99%	6,83%	4,00%	4,55%	3,12%	19,55%	Nem takarékoskodik sehogyan sem nyugdíjas korára.	1999
Ha nagyobb pénzösszeghez jut, befekteti.	9,35%	4,92%	9,90%	8,16%	14,26%	13,53%	7,24%	9,40%	5,53%	17,70%	Ha nagyobb pénzösszeghez jut, fogyasztásra fordítja.	2011
Megtakarításait részvényekbe fekteti.	3,58%	3,52%	4,28%	4,35%	9,29%	14,28%	9,41%	9,71%	8,08%	33,51%	Megtakarításait nem fekteti részvényekbe.	1972
Tagja valamelyik egészségpénztárnak.	15,53%	4,82%	5,31%	6,23%	10,60%	8,94%	4,00%	5,08%	4,72%	34,76%	Nem lép be egyik egészségpénztárba sem.	1976

Instabilitás és kényszer¹

Interdiszciplináris esszé

a társadalmi innovációk keletkezéséről

Fokasz Nikosz

fokata.bt@chello.hu

In memoriam Lakatos László

Bevezetés

Ahhoz, hogy változás történjen, valaminek meg kell változnia (Hegel 1979). Ez a „megváltozás” állhat abból, hogy éppen valami új születik, de jelentheti egy korábban már létrejött újdonság adott pillanatban történő átvételét, s ezzel terjedését. Születés vagy terjedés? A konkrét besorolás sokszor csupán nézőpont kérdése. Jelen esszé abból indul ki, hogy a társadalmi innovációk keletkezése és terjedése a társadalmi változás két szorosan egybetartozó, s gyakran elemzéssel is csak nehezen különválasztható, ámde fogalmilag megkülönböztetendő alkotóeleme.

Az innovációk terjedésének önálló kutatási programmá formálódó vizsgálata a technológiai innovációk diffúziójának kutatásával indult. Az ötvenes években jelentek meg a későbbi kutatói érdeklődés irányát, jellegét és eszköztárát hosszú időre meghatározó empirikus munkák (Griliches 1957), s a hatvanas években már meg is születtek az első elméleti igényű összefoglaló művek (Rogers 1962; Coleman et al. 1966). Elmondható, hogy mintegy fél évszázados felhalmozás eredményeként a technológiai innovációk diffúziójának kutatása mára már önálló, zárt, s mind elméletileg, mind módszertanilag igencsak kiforrott területté fejlődött (Geroski 2000).²

Egy társadalmi innováció ugyanakkor nyilvánvalóan nem csak valamilyen tárgyban megtestesülő technika, hanem bármilyen új gondolat, egyéni viselkedés vagy kollektív cselekvés is lehet. Figyelemre méltó, hogy a technológiai innovációk

1 A tanulmány alapjául szolgáló kutatás a K73033 számú OTKA-kutatás keretében létrehozott Peripato Műhelyben zajlott.

2 A közgazdasági kutatások különösen előrehaladtak. Kuznetz már 1930-ban felismerte, hogy a technológiai változás S görbét formázva halad előre, s ilyen típusú növekedési mintázatra utal a Rostow-féle szakaszelmélet is. Schumpeter máig ható iskolateremtő ezen a téren. Mellette Baumol már élő klasszikusnak számít. A hazai szerzők közül Bródy András, Jánossy Ferenc már évtizedekkel ezelőtt, legutóbb pedig Kornai János foglalkozott újra ezzel a kérdéskörrel (Kornai 2010). Mivel célom annak bemutatása, hogy a kérdéskör az innovációk kérdéskörével kevésbé tudatosan foglalkozó társadalomtudományi irodalomban is jelen van, a könyvtárnyi közgazdasági irodalom felhasználása terjedelemben, s ami még fontosabb, terminológiailag is szétfeszítené jelen dolgozat kereteit, ezért felhasználását tudatosan kerülöm.

terjedésére kidolgozott szemléletmódokat és technikai eljárásokat nagy sikerrel és a befogott új területek heterogenitását tekintve meglepő hatásfokkal terjesztették ki a legkülönbébb egyéni és közösségi tanulási, illetve mintakövetési folyamatok elemzésére. Ennek következtében a társadalmi innovációk terjedési folyamataival foglalkozó konkrét vizsgálódások napjainkban egymástól távol eső, s a demográfiától a médiadinamikáig terjedő rendkívül szerteágazó területeket fognak át (Marchetti 1986, 1997; Marchetti et al. 1996; Modelski és Gardner 2002; Konstandopoulos és Modis. 2003).

Ez az esszé a társadalmi változás másik, jóval kiforrottabb aspektusával, az innovációk diffúziója helyett azok keletkezésével kíván foglalkozni. Tudomásom szerint ennek nincs sem bevett módszertana, sem valamiféle elmélete, s én sem tudok ilyesmivel szolgálni. Csupán arra törekszem, hogy elővezessek egy elméleti igényű, általános sémát arról, milyen körülmények teszik lehetővé bizonyos – s nem csak társadalmi – innovációk megszületését. Ezért, bár célom döntően a *társadalmi* innovációk létrejöttének megértése, ahhoz, hogy kellő számú példával és a legkülönbébb szakterületekről vett, egymásról tán nem is tudó, de mégis egybecsengő álláspontokkal meggyőzően alátámaszthassam egy ilyen általános séma létezését, megközelítem szükségképpen csakis interdiszciplináris lehet.³

Úgy vélem, hogy azok a körülmények, amelyek lehetővé teszik a legkülönbébb társadalmi, szervezeti, tudományos, technikai, vagy akár biológiai újítások megszületését, legplasztikusabban a „*termékeny anarchia*” metaforájával, retorikailag kevésbé hatásosan, de egy fokkal tán pontosabban az instabilitás és kényszer metaforapárral írhatók le.

A választott esszéforma elsősorban arra utal, hogy kettős értelemben sem látom még pontosan a fenti állítás érvényességi körének határait. Meg vagyok győződve arról, hogy a séma hatóköre egyrészt jóval meghaladja a társadalomtudományok illetékességi körét, másrészt korántsem biztos, hogy a társadalmi innovációk mind-egyikére érvényesnek tekinthető. Nincs, s egyedül könnyen lehetséges, hogy nem is lesz a jelenleginél pontosabb válaszom erre a problémára. Mint ahogy az is előfordulhat, hogy az esszé szemléletmódja, s a megírása során felmerült számtalan érdekes kérdésre és problémára adott válaszaim is vitathatóak. Remélem, abban az értelemben is, hogy megvitatásra érdemesnek bizonyulnak. Ezért döntöttem úgy, hogy a dolgot a szakmai közönség kritikai figyelmébe ajánlom.

Kreatív feszültség

A társadalmi innovációk keletkezési körülményeit kutatva kiindulópontunk az a mikroszociológiai pozíció, amely szerint a társadalmi valóságnak létezik egy az egyéni és a társas találkozásaként jellemezhető sajátos szintje. Ez az a tartomány, amelyben a „társadalmi befolyás eléri, és mintakövetésre készíti az egyént”, aki a maga részéről a „minta követésével vagy átalakításával, esetleg elutasításával,

a befolyás elfogadásával, módosításával vagy elhárításával visszahat magára a mintára, s egyben mindenkire, aki ennek a történésnek részese vagy tanúja” (Mérei 1996: 10).

Meggyőződésem, hogy végső soron ez a – társas és az egyéni találkozásában, a mintakövetés és átalakítás szétválaszthatatlanul összetartozó együttesében rejlő – *feszültség*⁴ minden társadalmi innováció forrása, s teszi e mikromiliót szándékolatlanul is a társadalmi innovációk elsődleges, állandósult forrásává.

Az itt keletkező innovációk elsőprő többsége persze csak apró, s még a történés közvetlen részesei szempontjából is csupán jelentéktelen igazítás a világon. Más újdonságok tán fontosabbak lehetnek, de már a leghétköznapibb helyzetek is számos példával szolgálnak arra, milyen erősen függ a befogadó közegtől,⁵ hogy átlépik-e egyáltalán e mikromilió határait.

Ez persze azt is jelenti, hogy valamely újdonság keletkezésének és terjedésének elhatárolása nem kis részben nézőpont kérdése. A mikromilió határain túllépő innováció kívülről éppen megszületőnek tűnik, ezt azonban meg kellett előznie egy a milió belüli diffúzió. Mint már jeleztem, jelen dolgozat nem kíván az innovációk diffúziójának kérdésével foglalkozni, ezt másutt (Fokasz 2006) amúgy is megtettem már. Ezért itt most csak néhány hétköznapi, ámde annál szemléletesebb példával illusztrálnám a befogadó közeg és a diffúzió kapcsolatát.

Magam voltam szem- és fültanúja annak, hogy a hetvenes évek legelején az ELTE egyik elsőéves matematikushallgatója egy számelmélet-szemináriumon valamely ismert tétel új és rendkívül elegáns bizonyításával állt elő. Néhány napra rá az egyetemi előadáson a professzor, természetesen(!) a diák nevének megemlékezésével, már ezt a bizonyítást adta elő. Csíkszentmihályi Mihály is említ egy volumenében nagyobb, jellegében mégis hasonló esetet. Néhány évvel ezelőtt egy müncheni fizikus szak doktori diákja állt elő egy olyan új ötlettel és képlettel, amelynek híre egy héten belül elterjedt a német egyetemek fizikusai között, a második hét végére pedig már az USA nyugati partjáról érdeklődtek iránta a kollégák.

A fenti példák azért különösen figyelemreméltóak, mert Csíkszentmihályi hozzáteszi, hogy mindez saját szakmájában, a pszichológiában nem fordulhatott volna elő. „Ha egy pszichológiaszemináriumon a világ bármely iskolájában felállna egy diák, a terem falain kívül akkor sem kavarina fel nagy port, ha a világ legmélyebb gondolatait fejtené is ki” (Csíkszentmihályi 2008: 49).

Az innovációk terjedése szempontjából a pszichológiához hasonló közegnek írta le Hajnal István Ausztrália őshonos társadalmát, amelyben „ami egyéni gondolat felcsillan, amit egyéni ügyesség terem, mintegy elvesz a futóhomokhoz hasonlítható laza s rugalmasságnélküli népeösszervezetben” (Hajnal 1988: 19). S hasonlóan láttatta Braudel a Szahara messziről csupán „szélfújta

⁴ A „feszültség” kifejezést Mérei nyomán itt a lehető legegyszerűbb, hétköznapi értelemben használom. Ugyanakkor rejtetten itt jelenik meg először a jelen dolgozat egyik fő állítása. Könnyen belátható ugyanis, hogy valamiféle feszültség – most már mint egy dinamikus rendszer állapotleírásának paramétere – hozzájárulhat azon instabil dinamikus állapot előállításához, amelyet a jelen esszé az innovációk létrejöttének szükséges feltételeként fog felmutatni.

⁵ Magától értetődő, hogy valamilyen újdonság elterjedését alapvető módon befolyásolja a befogadó közeg milyensége. Jól ismert az is, hogy a technológiai innovációk esetében e kérdéskör vizsgálatának hatalmas irodalma van. Ennek elemzése azonban kívül esik a jelen tanulmány keretein.

³ Persze korántsem magától értetődő, hogy az eltérő diszciplinákból vett példáknek lehetnek egyáltalán nem triviális közös tulajdonságaik.

emberi pornak” (1996: 184) látszó sivatagi társadalmait is. Hogy tárgyilag mennyire pontosak ezek az állítások, azt nem tudom megítélni, de itt most nem is ez az elsőrendű kérdés. Az érdekes az, hogy ez a szemléletmód az innovációkutatás specializált szakterületeitől igen távol eső tudományterületeken is magától értetődő módon van jelen.

Belátható tehát, hogy az egyéni és társas találkozásának e sajátos tartományában, ahol a „társas és az egyéni mint elvárás és érzelmi feszültség, mint minta és benyomás, mint norma és választás, mint felszólító jelleg és szükséglet” van jelen (Mérei 1996: 10), az újdonságok felvillanásának nemcsak e „burjánzó, zizegő zűrzavara” (Koestler 2000: 191), hanem ellobbanása is a társadalmi lét leghétköznapiabb jelenségei közé tartozik. A gazdaság- és tudománytörténészek például jól ismerik azt a technológiai vagy tudományos műhelyek falain kívül tulajdonképpen láthatatlan, mindennapos apró újtómunkát, amelyet mindenképp el kell végezni ahhoz, hogy egy valóban új termék vagy új tudományos eredmény megszülessék.

Mindez rendkívül hasonlít ahhoz, ahogy a kreatív társadalmi aktusok evolúciobiológiai megfelelői, a génben bekövetkező véletlenszerű változások küzdenek meg fennmaradásukért. „Az atomi szinten végbemenő... változások folyamatosan jelentkeznek” (Koestler 2000: 191). Ugyanakkor a „bekövetkező változások túlnyomó része átmeneti jellegű... az egész működésén nem hagynak nyomot” (Koestler 2000: 191). Aránylag kevés, az öröklődést is befolyásoló mutáció jut át a hierarchia magasabb szintjeire. A „génben bekövetkező kémiai változások és a kész eredménynek az evolúció színpadán való megjelenése között... belső folyamatok egész hierarchiája helyezkedik el, amely szigorú szabályokat szab a lehetséges mutációk tartományának” (Koestler 2000: 175).

Mindez többé-kevésbé magától értetődő, külön kihangsúlyozni mégis azért volt célszerű, mert a továbbiakban nem minden innováció fog érdekelni bennünket. Elsőre, a későbbi pontosítás reményében csak annyit mondanék, hogy jelen esszé keretei között a közvetlen környezeti szűrőkön sikerrel túljutó, s nemcsak jelentős változásokat, hanem akár nagy ugrásokat is eredményező innovációk keletkezésének körülményei foglalkoztatnak bennünket. Már ha vannak ilyenek. A következőkben éppen ennek igyekezzünk utánajárni.

Evolúciós nagy ugrások?

A történelmi nagy ugrások lehetőségét jól illusztrálja az a braudeli megjegyzés, amely szerint a „történelem során több volt a katasztrófa és a kíméletlen változás, mint a lassú fejlődés” (Braudel 1996: 87). S bár egy ilyen kijelentést nyilván nem lehet szó szerint érteni, annyit biztosan jelez, hogy a történelmi szemléletben milyen természetes módon van jelen a történelmi nagy ugrások lehetősége. Hatásos közeleső példaként az első világháborúra utalnék, amely „mindent megváltoztatott Európa életében: határokat, rendszereket, lelki beállítódásokat, sőt még az erkölcsöket is. Oly mélyen felforgatta a modern civilizációk legragyogóbbikát, hogy nyomában minden megváltozott” (Furet 2000: 40).

A „háborúk, az átfogó erkölcsi rendszerek összeomlása, a politikai forradalmak” (Feyerabend 2002: 48) azonban nemcsak a viselkedési mintákat formálják át, hanem a fontosabb érvelési formákat is. Nem csoda, ha ennek nyoma marad a tudománytörténetben. Közismert, hogy Kuhn olyan tudományos forradalmakon, úgynevezett paradigmaváltásokon keresztül képzelte el a tudomány fejlődését, amelyek során radikálisan megváltozik a tudományos közösségek teljes világlátása. A tudomány ezek során nyilván nagy ugrások révén fejlődik, amit Feyerabend a maga módján úgy értelmezett, hogy a „tudomány története oly bonyolulttá, kaotikussá,⁶ tévedésektől hemzsegővé és mulatságossá válik, akárcsak a benne szereplő eszmék, és ez utóbbiak maguk is oly bonyolultak, kaotikusak, tévedésektől hemzsegők és mulatságosak, mint azok tudata, akik kiöltötték őket” (Feyerabend 2002: 40).

Bár az 'evolúció' kifejezést leginkább a fokozatos változás szinonimájaként használjuk, jól ismert, hogy a „biológiai evolúció során vannak átmeneti korszakok és válságperiódusok, amikor a fejlődés igen gyorsan, szinte robbanásszerűen ágazik szét minden irányban” (Koestler 1998: 294). A természetes kiválasztódáson alapuló evolúció tehát szintén ismeri a nagy ugrások lehetőségét, s az emberi agyvelő „paleocén kori növekedése nagyszerű példája annak, amit evolúciós robbanásnak nevezünk”⁷ (Koestler 2000: 354).

Ennél is tovább ment John Maynard Smith és Szathmáry Eörs, akik a nagy ugrások konkrét felsorolása helyett két elviekben is különböző evolúciós lépést különböztettek meg (Maynard Smith és Szathmáry 1997). Az első esetben a szinte mindennapos mutációk révén maga a – génekben őrzött – információ módosul, míg a sokkal ritkább *nagy lépések* során az „információ tárolásának és átadásának módjai is megváltoznak”. Ilyen evolúciós nagy lépés volt például a többsejtű szervezetek létrejötte, az állati kolóniák megjelenése, vagy legutóbb az emberi nyelv kialakulása. Valamennyi nagy lépés közös vonása, hogy a korábban önálló replikációra képes egységek utána már csak valamely nagyobb egység részeként replikálódhattak.⁸

Figyelemre méltó, hogy Szathmáry és Maynard Smith szerint ezen nagy lépések bekövetkezésében semmi szükségszerű nincs. Ráadásul rendkívül ritkák. Szathmáry és Maynard Smith úgy vélik, hogy a földi élet több milliárd éves történetében is mindössze nyolc alkalommal került sor rájuk. Szerepük ugyanakkor meghatározó az élő szervezetek megdöbbentő alkalmazkodási formáinak létrejöttében. A természetes szelekción alapuló evolúció elméletéből ugyanis „nem

⁶ Megvallom, hogy erre a passzusra igazából a „káosz” szó miatt csaptam le. Ezzel a kifejezéssel megint az a helyzet, mint volt a „feszültség” szóval, s lesz majd még az „instabilitás” kifejezéssel is. Mindháromat döntően hétköznapi értelemben használom, de a dinamikus rendszerek elméletében mindháromnak szigorú, s egymással kapcsolatban lévő jelentés adható. E ténynek a társadalmi innovációk keletkezési körülményeire vonatkozó következményeit azonban a jelen tanulmány keretei között még nem tudtam feltárni. Így csak jelzem, hogy bár e kifejezések használata pillanatnyilag pusztán retorikai fordulatnak tűnhet, ennél azért többet rejtenek magukban.

⁷ „A fosszilis maradványok tanúsága szerint a hominidák agyvelőjének növekedése ... úgy félmillió évvel ezelőtt halatlan növekedésnek indult; a tempó messze meghaladta minden, az alacsonyabb rendű állatoknál megfigyelhető anatómiai változás sebességét” (in: Le Gros Clark, W. E.: The Advancement of Science. London, 1961, idézi Koestler 2000: 354).

⁸ A társadalomtudósok számára is tanulságos lehet, hogy az evolúciobiológusok milyen választ adnak arra a problémára, hogy az alacsonyabb szintű érdekek miért nem szedik szét az így létrejött komplexebb egységeket. Ennek vizsgálata azonban kívül esik a dolgozat keretein.

következik, hogy az élő szervezetek egyre összetettebbé válnak... A tapasztalat azt mutatja, hogy sok – talán a legtöbb – leszármazási vonal évmilliókon keresztül alig változik” (Szathmáry és Maynard Smith 2000: 27). A nagy lépések sem abból a célból következtek be, hogy lehetővé tegyék a komplexitás evolúcióját. Végül soron mégis az így megjelenő új kódolási eljárásoknak köszönhető az egyre bonyolultabbá váló szervezetek megjelenése s a biológusok által oly áhítattal emlegetett „csodálatosan alkalmazkodott élőlények” (Szathmáry és Maynard Smith 2000: 14) kialakulása.

Mint már említettem az esszében, nem az innovációk diffúziójának alaposan tanulmányozott kérdésével, hanem keletkezésük sokkal bonyolultabb és ismeretlenebb problémájával szeretnék foglalkozni. Magam azonban nem tudom már a kiindulásnál definíciószerű pontossággal meghatározni, hogy melyek is azok az innovációk, amelyek keletkezésének körülményeit feltárni igyekeznék. Ahogy jeleztem, biztos, hogy nem kívánnék a társadalmi mikromilióban folyamatosan felpezsgő és szinte ugyanolyan gyakorisággal szétpukkanó apró módosítások, igazítások mindegyikével foglalkozni. Inkább a hatásukban, jelentőségükben nagyobbakkal, ha nem is feltétlenül csak az olyan nagyokkal, mint Szathmáryék evolúciós nagy lépései.

Definíció helyett először inkább rámutatással próbálkoznék. Olyan típusú, jellegű innovációkra gondolok, mint amilyenek a tudományban új paradigmákhoz vezető, a biológiában új fajokat teremtő, a gazdaságban pedig új technológiákat eredményező újdonságok.⁹

Ha most tovább akarnánk pontosítani, hogy valójában milyen jellegű változások, azaz milyen típusú innovációk kialakulásának körülményei is foglalkoztatnak bennünket, akkor arra építhetünk, hogy a társadalmi, biológiai, fizikai, de az ember által előállított szimbolikus rendszerek többsége is egymással kölcsönös kapcsolatban álló alrendszerekből épül fel. Ezeket a rendszereket komplex, hierarchikus rendszereknek (Simon 1982) szokás nevezni, s mondhatjuk azt, hogy a továbbiakban arra a kérdésre keressük a választ, hogy melyek a rendszerszintű – vagy netán valamelyik alrendszeret érintő – változásokat előidéző innovációk bekövetkezésének előfeltételei a változás által éppen érintett rendszer – vagy a megfelelő alrendszer – szintjén.¹⁰

S ezzel eljutottunk a jelen esszé központi problémájához. A fentiekben láttuk, hogy nagy, azaz – most már maradván ennél az egy fokkal pontosabb szóhaszná-

latnál – egy (al)rendszer egészét érintő drámai változások léteznek. Kérdés: miképpen lehetségesek?¹¹ Mert a nagy ugrások ténye ellenére ezek léte nem is olyan magától értetődő, hiszen egy komplex rendszer, „egy beépített, önszabályozó biztonsági mechanizmusokkal rendelkező hierarchia meglehetősen stabil dolog; nem lehet egyszerűen itt kiengedni, ott meg beszűkíteni egy kicsit” (Koestler 2000: 178). Általánosságban elmondható, hogy összetett rendszerekben – a rendszer más részeinek ellenállása miatt – a „drámai, hirtelen változások... nem valószínűek, mert szükség van az alkotórészek közötti kompatibilitás megőrzésére” (Mokyr 2004: 407).

Kivéve persze, ha maga a komplex rendszer omlik össze... mint történt ez annak idején a Nyugatrómai Birodalommal, utat nyitva a civilizációtörténet egyik igazán eredeti innovációja, a nyugati típusú társadalomszerveződés létrejöttének.

A Nyugat, mint innováció mibenlétének a kérdéséhez

Nem áll szándékomban – és nem is volnék képes rá – ezen a történészek, közgazdászok, szociológusok által oly alaposan átfésült terepen akár csak egyetlen új történelmi ténytet is felfedezni. Még csak arra sem vállalkozom, hogy újrarendezzek ismert tényeket. A most következő két fejezetben csupán arra törekszem, hogy egy létező jól ismert iskola hasonlóan jól ismert tételeit új megvilágításba helyezzem.

A Nyugat, mint innováció eredeti karaktervonásainak detektálásában Szűcs Jenő korszakos jelentőségű tanulmányából indulhatunk ki (Szűcs 2006). A szerző ugyanis többször is definíciós erejű egyértelműséggel mondta ki, hogy „ami a középkori Nyugatot oly élesen elhatárolja sok más civilizációtól: a társadalom autonóm fogalmának kialakulása” (Szűcs 2006: 45). Konkrétabban: a „»társadalom« és »állam« szétválasztása, azaz valójában egy struktúra... pontosabban: struktúraváltozások sorozata, melyben ez a kettősség... jelen volt” (Szűcs 2006: 36). Ráadásul, mint Szűcs ezt kiemeli, ez a „szétválasztás éppen nem valami endogén vonása az emberi történelemnek” (Szűcs 2006: 36). Bár „minden állam valamely társadalmon épül fel, de ötezer év magaskultúráiban rejlő nehézkedés, hogy a kialakuló állam önnön legitimációját a társadalmon »kívül« találja meg, következésképpen olyan szerkezetet és működési mechanizmust fejlesszen ki, melyben a társadalom jelenik meg az állam derivátumaként, s nem megfordítva. A társadalom bármely szektorának az államtól különálló (s ugyanakkor e különállásban vele funkcionálisan összekapcsolt) autonóm léte ritka kivétel” (Szűcs 2006: 36). S ezek a kivételek a történelem olyan luxustermékei voltak, mint az autonóm társadalom ősmoellje, a görög polisz.

A fentiek alapján egyértelműnek látszik, hogy Szűcs Jenő a nyugati típusú társadalomszerveződés legeredetibb újításának az állam és társadalom szétvá-

9 Megjegyezném, hogy a technikatörténetben jól ismert a 'makrotalálmány' elnevezés. Bár a szóhasználat erősen emlékeztet az általam vizsgált nagy ugrásokra, nem teljesen ugyanarról a dologról van szó. A makrotalálmány kifejezéssel ugyanis olyan felfedezéseket jelölnek, amelyek „származása nem határozható meg jól, világos a szakadás a megelőző technikához képest” (Mokyr 2004: 400). A makrotalálmány elnevezés tehát elsősorban az előzményekre, s nem a következményekre utal. Ebben az értelemben a léghajó makrotalálmány, de a világunkat átfformáló vasút nem az. Akkor már inkább a huszadik század „eseményóriása” (Nora 1974), az első világháború tarthat számot érdeklődésünkre, amely nem csak „nagyobb, mint amilyenek az okai”, hanem „egy új korszak állapotának” (Furet 2000: 57) is tekinthető.

10 Ezzel szóhasználatunk az eddigi használt „nagy ugráshoz” képest nyilván pontosabbá vált. A szóhasználat megváltozásának azonban fontos következményei vannak. A „nagy ugrás” kifejezés használata, valamint a dolgozatban feldolgozott esetek egy része ugyanis azt sugallhatja – s az esszé írásának kezdetén ezt magam is így gondoltam –, hogy kizárólag a makrotársadalmi változások logikája foglalkoztat bennünket. A hierarchikus rendszerek különböző szintjei között azonban nem szándékozunk különbséget tenni. Következésképpen a hierarchia bármely szintjén előforduló változásokat előidéző innovációk bekövetkezésének előfeltételei számot tarthatnak érdeklődésünkre.

11 Az etika alapkérdése: Jó emberek léteznek – miképpen lehetségesek?

lasztását tartotta. Az autonóm társadalom léte persze implicit módon az állam, azaz a politikai hatalom valamiféle korlátozottságára utal. Ugyanezt a korlátozottságot jelzi a Nyugat két további, az állam és társadalom szétválasztásával szoros kapcsolatban álló jellegzetessége, a világi és szellemi hatalom, valamint a politikai és civilizációs integráció szétválasztása.

Az előbbi a Nyugatrómai Birodalom bukása utáni időszakból ered, amikor a „nyugati egyház a hatalmi káoszban és vákuumban kiszabadult abból az alárendelt helyzetből, mely a kései antikvitásban ... nagy Konstantin óta (337) természetes volt, majd amelyet Bizáncban Justinianus sürgősen reprodukált (532). ... A spirituális és világi, az ideológiai és politikai szféra szétválasztása egyike a Nyugat egyedülállóan termékeny szeparációinak, melyek nélkül sem a majdani »szabadságok«, sem a »társadalom« elvi emancipációja, sem eljövendő nemzeti államok, reneszánsz és reformáció nem képzelhetők el” (Szűcs 2006: 39–40).

Köztudott, hogy sosem létezett olyan állami, birodalmi keret, amely a nyugati civilizációt egységes állami keretbe foglalta volna. Talán Nagy Károly birodalma volt a Nyugat egyetlen kísérlete arra, hogy az antik és a barbár elemek szintézisét a „szokott” módon oldja meg, azaz a „civilizáció” fogalmát összefüggésbe hozza egy „birodalmi”, azaz politikai integrációval. Az erőtartalmait felélő birodalmat, és ezzel ezt a kísérletet végül is pont az az elem döntötte romba, „mellyel Nagy Károly megpróbálta kiegyensúlyozni az eleve ingatag statikát: a hűbériség. Ezzel végérvényesen el is dőlt, hogy »civilizáció« és »politikai keret« is végérvényesen elvált egymástól Nyugaton” (Szűcs 2006: 40).

S ezzel elemzésünkben fel is bukkant az európai társadalmat felépítő negyedik alkotóelem, a hűbériség. Önmagában az ezt jellemző „személyi függő viszonyban semmi különös nincs... A formát minden prefeudális társadalom ismeri, a nomádok is, szövevénye minden feudalizmus kötőanyaga. ... A nyugati vazallitást mindenekelőtt az különböztette meg a rokon szerkezetektől, hogy egyrészt szinte maradéktalanul befűzte a társadalmi erőző után szabadon maradt összes társadalmeelemeket a rendszerbe, másrészt nem az állam mellé vagy alá, hanem jóformán annak helyébe lépett, következésképpen az »állam« képletét jóformán helyettesítette »társadalmi« viszonylatokkal” (Szűcs 2006: 40–41).

A nyugati hűbériség további specifikus vonása „sajátos »szerződéses« jellege”. Ez a kötelék „egyenlőtlenek viszonya a szerződéses kölcsönösség jegyében, ami a feleket kétoldalúan kötelezte: a nyugati hűbériségnek ez az endogén alapvonása adott esetben lehetett fikció, de olyan termékeny fikció, mely értéknorma erejével hatott” (Szűcs 2006: 41). S ez vezetett a Nyugat egy másik fontos jellegzetességéhez, az „alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóság motívumához” (Szűcs 2006: 41).

„Mindezen túl a hűbériség territoriális következménye, a sok-sok kis, saját szokásjoggal élő tartomány az interkommunikáció adott szintjén sokkal alkalmasabb talaj volt a közvetlen jogszerűség kifejlődésére és a jog, mint »szokás« minuciózus érvényesülésére, mint a nyersen és felülről tagolt, elnagyoltan tágas és uniformizált politikai-kormányzati keretek” (Szűcs 2006: 42).

Végeredményben ezzel előttünk áll az „eredeti nyugati modell” (Szűcs 2006: 35), az a társadalmi innováció, amelyet Bibó a „szokásszerű, személyes, kölcsönösen biztosított kötelezettségek és jogok, a szabadság kis köreinek olyan egymást egyensúlyban tartó” (Szűcs 2006: 35) szerkezetével jellemzett, amely „megakadályozta a hatalmi koncentrációt, és ellenálló erőt jelentett az egyoldalú alávetés »brutálisan célszerű« módszereivel szemben” (Szűcs 2006: 35).

A Nyugat, mint innováció keletkezésének kérdése

A fentiekből nyilvánvaló, hogy Szűcs Jenő – és persze sokan mások – számára a „Nyugat” igazán jelentős innovációnak számított. A jelen esszé törekvésének megfelelően keletkezésének körülményei tehát mindenképpen számot tarthatnak érdeklődésünkre.

Kiindulásként Hajnal István álláspontjára utalhatnánk, amely szerint a földrajzi felfedezések korában megnyilvánuló, s a középkori európai társadalomfejlődés erejét bizonyító európai terjeszkedést a „*szűk, helyi fejlődésre* szorítkozó intenzív munka alapozta meg” (Hajnal 1988: 7). Ezen elméleti igényű megállapítást illusztráló, s egyúttal értelmező példái sorában pedig megjegyzi, hogy az „antik és az arab hajózás a távolságot a vontatóerő sokszorosításával győzi le, rabszolgamunkával; az európai társadalmasodás módja ezt nem engedi meg, a hajós a maga erejére van hagyatva” (Hajnal 1988: 7). A *szűk, helyi fejlődés* tehát Hajnal István számára mint kényszer működik, s ezt a jellegzetességét emelte ki Lakatos László is, mondván, hogy a Római Birodalom bukása után az „élet szűk helyi keretek közé szorult, és szegényessé, sőt nyomorúságossá vált; a kis helyi közösségek a pusztta életben maradásért küzdöttek” (Lakatos 1998: 59).

A Nyugat keletkezésének körülményeit elsőként tehát a körülmények kényszereként írhatnánk le. Ezek a kényszerek azonban nagyon sajátos körülmények között hatottak, mivel a „Nyugat ezredforduló utáni dinamikájának és integrációjának feltétele az előző korszakban végbement dezintegráció volt, ebben rejlik a feltétele az állam és társadalom szétválásának” (Szűcs 2006: 38). A Nyugat ugyanis „azzal kezdte, hogy alig három évszázad (6–8. század) leforgása alatt a felismerhetetlenségig *felbontotta és szétmorzsolta* mindkét államképletet... A germánok... közhatalma éppúgy *szétfoszlott*, mint az Impérium intézményrendszere... De nem csak az »állami« szféra bomlott fel, hanem radikálisan *széttagolódott* mindkét eredeti »társadalmi« keret is. A germán népképződmények éppúgy *dezintegrálódtak*, mint a római populus maradványainak jogtársadalma... A közhatalom *elenyészésével* illuzórikussá vált maga a politikai szuverenitás, a társadalmi *bomlással* pedig *elenyészett* minden hagyományos kohezív erő. A legfőbb kikristályosító erő, a föld magántulajdona is egyelőre elsődlegesen a politikai-társadalmi dezintegrációt segítette elő” (Szűcs 2006: 39). „Valójában persze Nyugaton is egy bizonyos integráció következett be, az antik és a barbár örökség egybeolvadása... ám az elemek olyannyira áthatották egymást, hogy már-már meg is semmisítették egymást. ... Ma már egyre több részletében világos, hogy nem kis mértékben éppen e mindent

lebontásban rejlik a feltétele annak a különös dinamikának, mely aztán az ezredfordulót követő három évszázadban megfordította a kontraszt előjeleit Róma másik két örökösével – az iszlámmal és Bizánccal – szemben” (Szűcs 2006: 37).

Felbontotta, lebontotta, szétmorzsolta, szétfoslott, széttagolódott, elenyészett – ez a hevenyészett válogatás is jól illusztrálja, hogy Szűcs Jenő gazdagon burjánzó retorikával igyekezett érzékeltetni, hogy a Nyugat létrejöttének körülményeit milyen általános állami, politikai és társadalmi *dezintegráció okozta kényszerek* jellemezték. A hűbériség kialakulása sűrítetten jeleníti meg ezt, hiszen „kialakulását nem dicső motívum, hanem nyomorúságos *kényszerhelyzet* siettetette, hogy a köz hatalom *szétfoslásában* csakis valamilyen magánjogi függő viszonyban lehetett egyrészt védelmet találni, másrészt további hatalmi presztízssre szert tenni” (Szűcs 2006: 40). Összefoglalva tehát, Szűcs Jenő szerint a „Nyugat első fél évezrede merőben szokatlan »take off« a civilizációk születésének sorában: integráció helyett dezintegráció, méghozzá egyértelmű »civilizációs« süllyedés, reagrarizálódás és elhúzódó politikai anarchia közepette” (Szűcs 2006: 37).

Nos, ami a dezintegráció mélységét, léptékét és időtartamát illeti, a Nyugat, mint innováció megszületésének körülményei talán csakugyan szokatlanok lehettek. A séma azonban, amely szerint valamilyen jelentős társadalmi innováció megszületésének feltétele a korábbi társadalomszerveződési formák felbomlása, elenyészése vagy széttagolódása, általánosnak tűnik. Ezen a ponton talán elég arra utalnunk, hogy Ázsiában is, Amerikában is a „kontinens szűkebb tagozataiban keletkeztek nagy kultúrák... a népek torlódásának szűk területein. Az ilyen torlódás *töri össze* a természetes, napról napra való életre berendezkedett társadalomszervezeteket, *szünteti* meg az egyszerű gyűjtő-vadászó életet, köti helyhez... a kisebb egységeket és *készíti* mesterséges... tartós szervezetek létesítésére” (Hajnal 1988: 21) (kiemelések tőlem – F. N.). Hajnal István az előbbieken konkrét esetekről beszél, de jól láthatóan mégiscsak univerzális történelmi fejlődési sémaként mutatja fel, hogy a helyhez s a föld kihasználásához kötött társadalomszervezetek szintén a *dezintegráció okozta kényszerek* közepette jöttek létre. Ezek szerint nem csak a Nyugat megszületésére áll, hanem általánosabb szabálynak is tekinthető, hogy a jelentős történelmi-társadalmi innovációk felbukkanásának körülményei alapvetően valamiféle bomlással, széteséssel, azaz dezintegrációval írhatók le.

Ennél azonban többet is állítanék. A továbbiakban a legkülönbözőbb területekről vett példákkal azt igyekszem alátámasztani, hogy e séma érvényessége jóval túlmutat a történelem illetékességi körén, s hogy egy valamennyire is önszabályozó rendszer működésének egészét érintő alapvető változás csakis a rendszer valamiféle szétbomlása, szétesése, vagy ha úgy tetszik, válsága révén valósulhat meg.

Komplex instabil állapotok

Elsőként egy olyan társadalmasodási formát érdemes szemügyre vennünk, amely éppen legjellegzetesebb tulajdonságai révén mélyen változásellenes. Jól ismert, hogy a bürokratikus szervezeti rendszer Crozier által leírt modelljének legfeltűnőbb jellegzetessége a személytelen előírások szinte mindenre kiterjedő rendszere, amelyben „részletekbe menően definiálják a különféle funkciókat, és előírják azt a viselkedésmódot, amit a funkciók betöltőinek az esetek többségében be kell tartaniuk” (Crozier 1981: 286). Világos ugyanakkor, hogy „ha meg akarják őrizni a személytelen viszonyokat, akkor elkerülhetetlen, hogy a személytelen előírások által még nem érintett döntéseket olyan szinten hozzák, hogy a döntésekért felelősök védve legyenek azoknak a személyeknek a presszióitól, akikre e döntések vonatkoznak. ... Amennyiben a személytelenség irányába ható nyomás erős, úgy a centralizáció tendenciája feltartóztathatatlan” (Crozier 1981: 289).

Mivel a bürokratikus szervezeti rendszerben az „előírások személytelensége és a döntések centralizációja... a szervezet belső egyensúlyának integráns részévé” (Crozier 1981: 285) válik, a „cselekvés egyetlen eszköze..., hogy újabb szabályokat dolgozhatnak ki, és még jobban megnövelhetik a centralizációt” (Crozier 1981: 294). Csakhogy az a „szervezeti rendszer, amelynek legfőbb jellemzője a merevség, természetesen nem tud egykönnyen alkalmazkodni a változashoz, és megkísérel minden átalakulásnak ellenállni” (Crozier 1981: 296). Emiatt a „bürokratikus szervezeti rendszer olyan szervezeti rendszer, amely nem képes a hibákhoz mérten korrigálni magát, és amelyben a diszfunkciók az egyensúly döntő elemei” (Crozier 1981: 296).

Valójában persze „egyetlen modern szervezet sem kerülheti el a szükséges átalakulást; állandóan arra kényszerül, hogy alkalmazkodjék környezetéhez, valamint tagjainak kevésbé szembeötlő, de legalább annyira mély változásaihoz” (Crozier 1981: 283). Következésképpen a bürokratikus szervezeti rendszerben a „változással szembeni ellenállás a problémának csupán az egyik aspektusa” (Crozier 1981: 297). Előbb-utóbb ugyanis a legmerevebb szervezet is változni kényszerül, s akkor lép be egy másik, tán még fontosabb aspektus: a „bürokratikus szervezet... alkalmazkodásának sajátos módja” (Crozier 1981: 297).

Crozier modelljének „logikája azt sugallja, hogy a bürokratikus rendszerben a változásnak fentről lefelé kell bekövetkeznie, egyetemesnek kell lennie, vagyis a szervezet egészére ki kell terjednie. A változás nem történhet fokozatosan, szakaszonként és részekként. A változás bekövetkezéséhez az szükséges, hogy a diszfunkció elég súlyos legyen, és már a szervezet túlélését veszélyeztesse” (Crozier 1981: 298). Röviden: az kell, hogy a rendszer *válságba* jusson. A válság ugyanis „az egyetlen eszköz arra, hogy a szükséges helyreigazításokat elvégezzék, tehát fontos szerepet tölt be a rendszer továbbfejlődésében is – ami csak válság révén lehetséges” (Crozier 1981: 298).

A bürokratikus szervezeti rendszerben tehát változás csak a szervezet egészére kiterjedő válság révén valósulhat meg. Hogy a példa túlságosan extrém? Hogy szélsőségesen merev társadalomszerveződési esetet választottunk, s ezért változásának

módja nem lehet tipikus? Magam inkább úgy vélem, hogy a csakugyan extrém példa a jelen esetben nem torzít, hanem inkább kiemel. Nyilvánvalóvá teszi azt, ami másutt is érvényes, csak éppenséggel kevésbé látszik. Mint mondjuk a tudományban.

Közismert, hogy változás és merevség, újdonság és ortodoxia milyen bonyolult viszonyban van egymással a tudomány területén. Ez ügyben semmi újat nem állítanék, csupán néhány célzatosan válogatott idézettel szeretném ezt a tényt is idekapcsolni. Isaiah Berlin például a művelődéstörténetet először „megszabadító, de utóbb óhatatlanul kényszerzubbannyá váló eszmények változó rendszereként” (Berlin 1999: 159) írta le. Hasonlóan láttatta Koestler is a tudomány ingadozásait az „új határokat meghódító, viszonylag gyors és rövid kitörések és az őket követő konszolidáció hosszú időszakai közt... A fényes előőrs... teljesítményének következtében új birodalmak tárulnak fel... később a derékhad... megszüli az új ortodoxiát, annak minden közepszerűségével, elkerülhetetlen egyoldalúságával, túlspecializáltságával, és a tudomány más ágazataitól, végül pedig magától a valóságtól való elidegenedésével” (Koestler 1998: 293).

Koestlerénél jóval szisztematikusabb és átfogóbb Thomas Kuhn elmélete, de az adott kérdésben valami hasonlót állít ő is. Álláspontja szerint, ha létrejött a Koestler által emlegetett új ortodoxia, vagy ha úgy tetszik, a kuhni értelemben vett tudományos paradigma, akkor az általa irányított „normál tudomány sem ténybeli, sem elméleti újdonságokra nem törekszik” (Kuhn 1984: 80). Kérdés tehát, hogyan következhetnek be mégis ilyen változások, s „hogyan származhatnak a normál tudományból... új elméletek?” (Kuhn 1984: 98). Kuhn szerint a változás által éppen „érintett tudományterületekről joggal mondhatjuk: növekvő válság jellemezte őket” (Kuhn 1984: 99). Ahogy a kora tizenhetedik században az „arisztotelianusok erődtítménye összeomlott”, vagy ahogy John Donne panaszkolt: „ízekre ment, egészen szétesett” (Koestler 1998: 299), úgy számos más példa is igazolja, hogy „új elmélet... a normál problémamegoldó tevékenység nyilvánvaló csődje után jelentkezett” (Kuhn 1984: 107). Új elméletek létrejöttét erős szakmai bizonytalanság, a korábban uralkodó elmélet változatainak túlbujánzása előzi meg, amiről Kuhn úgy véli, hogy „jellegzetes válságtünet” (Kuhn 1984: 102), s ez a „válság a paradigma változatainak túlbujánzásával... oly módon lazítja a normál rejtvényfejtés szabályait, hogy végül lehetővé teszi egy új paradigma megjelenését” (Kuhn 1984: 113).

Mivel az „egyéni felfedezés és egy adott tudományág történelmi fejlődésének jellegzetes állomásai közt felismerhetők bizonyos analógiák” (Koestler 1998: 291), a fenti eredményeket viszonylag könnyen átvihetjük az egyéni felfedezés területére is. Világos, hogy amikor az élet valamilyen új probléma elé állít bennünket, akkor is „azon kódok szerint kíséreljük meg a megoldást, amelyek hasonló helyzetekben a múltban eredményre vezettek. ... A probléma újdonsága azonban – akár az életben, akár a laboratóriumban – eljuthat egy pontig, amikor egyes vonatkozásokban emlékeztet ugyan a múltban tapasztaltakra, de tartalmaz már olyan jellegeket is, amelyek a korábban sikeresen alkalmazott játékszabályokkal és módszerekkel megoldhatatlanná teszik” (Koestler 1998: 138). Ezért mondhatta Feyerabend, hogy

a „»tudomány« sikere nem használható fel érvként amellett, hogy standardizált módon járjunk el a még megoldatlan problémák esetében” (Feyerabend 2002: 32).

Valamely probléma megoldhatatlansága az egyén gondolkodásában gátolt szituációt idéz elő. Az így előállt stresszhelyzetben könnyen előfordulhat, hogy „amikor minden, a probléma megoldására irányuló, a hagyományos, megszokott módszerekkel tett reményteljes kísérlet csődöt mond...”, maga a szervezett, céltudatos viselkedés is darabjaira hull” (Koestler 1998: 139). Koestler éppen a gondolkodó elme ezen szétesésének, vagy ha úgy tetszik, dezintegrációjának a leírására alkotta meg a *biszociáció* kifejezést, hogy különbséget tegyen az „egy síkon való gondolkodás rutinművelete és a kreatív tevékenység között, amely... mindig egynél több síkon mozog. Előbbi céltudatos, józan működésnek nevezhető, míg utóbbi egy összetett, instabil állapot, melyben mind a gondolkodás, mind pedig az érzékek egyensúlya bizonytalan” (Koestler 1998: 24).

Koestler ugyan új elnevezéssel gazdagította szótárunkat, de amikor az elme¹² kreatív tevékenységét *instabil* állapotként jellemezte, tulajdonképpen ugyanazt a helyzetet írta le, amelyet az általunk eddig citált szövegek. A tudósok „*Heureka!*”-élményében megnyilvánuló szilárd „*aha*” érzéshez vezető út tehát szintén az újdonságok megszületésének eddig felismert sémáját követi.

A szavak a fenti legkülönbözőbb szakterületekről vett példákban tehát különböznek egymástól – *dezintegráció* vagy *anarchia* a Nyugat megszületésénél, *válság* a bürokratikus szervezeti rendszer változása során, *anomália*, *válság*, *forradalom* az új tudományos elméletek és *biszociáció* az egyéni felfedezés esetében – jelentésük azonban ugyanaz. Az újdonság tehát csakis valamiféle dezintegráció, anarchia, válság vagy forradalom közepette jöhet létre. Kérdés azonban, hogy ez a sok néven emlegetett szétbomlás miként állhat elő.

A zsákutcás fejlődéstől a termékeny anarchiáig

A válasz egyszerű, ha a bomlást – ha „*nem ülnek törvényt a szenátorok... majd hoznak a barbárok, csak betörjenek*” (Kavafisz 1975) elv jegyében – külső erő hatásának tulajdonítjuk. Endogén folyamatként viszont a válasz alapvetően attól függ, hogy mi előzte meg a szétbomlást, azaz a bekövetkezett dezintegrációt közvetlenül megelőzően mibe is keveredtünk. Úgy tűnik, többnyire zsákutkába.

12 A biszociáció a kreatív elme állapotát írja le, ezért ezen a ponton felmerülhet a kérdés, hogy vajon vannak-e olyan személyiségjegyek, amelyek a problémamegoldásban sikeres embereket megkülönböztetik másoktól? Csikszentmihályi Mihály szerint a kreatív embereknek tulajdonított legtöbb személyiségvonás erősen kultúrafüggő. Mégis, ha egy szóval kellene kifejezni, hogy miben különböznek a kreatív emberek más emberektől, akkor Csikszentmihályi a *komplexitás* jelzőt használná, mivel a kreatív emberek gyakran „olyan gondolatokat és viselkedést ötvöznek magukban, amelyek a többi embernél elkülönülnek egymástól” (Csikszentmihályi 2008: 66).

Érdekes, hogy a kreatív tevékenység kapcsán Koestler is összetett (azaz komplex) instabil állapotról beszél, s ugyanezt a kifejezést használja Feyerabend is a tudományos módszerrel szembeni követelmények megfogalmazásakor, kiemelve, hogy „egy komplex közeg, amely meglepő és előre nem látható fejleményeket tartogat, komplex módszerekkel igényel” (Feyerabend 2002: 39).

Nem tekinteném egyszerű véletlennek az azonos szóhasználatot. Könnyen előfordulhat, hogy valamely megoldhatatlannak tűnő gátolt helyzetben egy szélsőségeket magába olvasztó, s e belső feszültség nyomásának kitett komplex személyiség könnyebben felmondhatja a korábbi tapasztalatok alapján előre rögzített, megszokott, de az adott esetben már hasznavehetetlen szabályokat, s ennyiben maga is része lehet a megoldáshoz vezető komplex módszereknek. Mindez felveti annak lehetőségét, hogy tanulmányunkat a komplex rendszerek napjainkban új erőre kapott kutatási programjához kapcsoljuk, pillanatnyilag azonban erre még felkészületlennek érezzük magunkat.

Igaz ez a normál tudományra, amely „újra és újra utat téveszt” (Kuhn 1984: 23), s amiért a „tudományban, a művészetekben vagy a filozófiában bekövetkezett nagy áttörések mind-mind vakvágányokból való sikeres kimenekülések” (Koestler 2000: 231). Áll ez a biológiára is, hiszen, bár mindnyájunkat csodálattal tölthetnek el az élő szervezetek összetett alkalmazkodási formái, a „természetes szelekción alapuló evolúció elméletéből nem következik, hogy az élő szervezetek egyre összetettebbé válnak... sok – talán a legtöbb – leszármazási vonal évmilliókon keresztül alig változik” (Szathmáry és Maynard Smith 2000: 27), ennyiben tehát útjának végére érkezett. A fentiekhez hasonló zsákutcás jelleggel szembesülhünk a társadalomfejlődés terén is, ahol a szinte közbeszédi karriert befutott bibói metafora mellett megint csak Hajnalra hagyatkozhatunk. Ő úgy vélte, hogy az „emberek közti érintkezés lehetőségei, módszerei váltják ki az alkotóerőket, az így kialakult szervezetek, intézmények alakítják a közösséget és egyént; mihelyt a társadalomszervezet mechanizálódik..., mihelyt úrrá lesz a társadalmon, s nem eleven közvetítője, ösztönzője az ember anyagi-szellemi tevékenységének, megszűnik termékeny fejlődésképesége: már nem tud újat kihozni az emberekből. Talán egyre finomuló kultúra lesz belőle, de ősi mély erőknél új előretörése, feldolgozása nélkül” (Hajnal 1988: 18). Egy ilyen társadalomban pedig az „emberek abban élnek, ami már elkészült” (Hajnal 1988: 18).

A fejlődés tehát előbb-utóbb szükségszerűen valamiféle zsákutcaba manőverezi magát.¹³ Márpedig a zsákutcaból kikerülni csak hátramenetben lehet. Már az is hátrálást jelent, hogy a „válságok során a tudósok gyakran spekulatív, kidolgozatlan elméletekhez folyamodnak” (Kuhn 1984: 91), és közzismert, hogy „Kopernikusz sem ott folytatta, ahol Ptolemaiosz abbahagyta; ő kétezer évnnyit hátrált vissza – Arisztrakhoszig” (Koestler 2000: 233). A „tudományok fejlődésének azokat a nem kumulatív eseményeit..., melyek során valamely paradigma szerepét részben vagy egészben átveszi egy vele összeegyeztethetetlen, új paradigma” (Kuhn 1984: 128), nevezte Kuhn tudományos forradalmaknak. Világos, hogy a kumulatív tudományfejlődés eszméjének feladása és a rivális paradigmák összemérhetetlensége a tudományos forradalmakat ugyanolyan törvényszerűséggel járó törvényalkotó kezdetekké avatja, mint amilyeneknek ma a politikai forradalmakat tartjuk. Csakhogy a „forradalmat jelentő revolúció szó eredetileg csillagászati szakszó volt, amely... az égitestek szabályos, törvényszerűen forgó mozgására utalt” (Arendt 1991: 54). Különösen figyelemreméltó, hogy a „tizenhetedik században, amikor először találkozunk politikai fogalomként a szóval..., még... valamilyen eleve meghatározott ponthoz való *visszafordulás* leírására alkalmazták” (Arendt 1991: 55).

A megállás, a zsákutca a társadalomfejlődésben „egyúttal bomlást is jelent, a mozgató erők elsekélyesedését, az emberek... nem kényszerülnek termékeny erőfeszítésekre” (Hajnal 1988: 18). Innen csak „új, talán *primitívebb* (kiemelés

¹³ Hosszabb távon minden utca zsákutca. Mindez felveti annak lehetőségét, hogy a magyar történelemben nem is annak zsákutcás jellege az igazi probléma, hanem, hogy az egymást követő újrakezdésekkor olyan hamar érkezik el az út vége.

tőlem, *F. N.*), de más, életteljesebb alapokból építkező társadalmak” (Hajnal 1988: 18) jelenthetnek kiutat, olyanok, amelyek képesek az „emberi és a társadalomélet mély, irracionális világába lenyúlni (*visszalépní!*? – közbevetés tőlem, *F. N.*), s abból mintegy új életanyagot feldolgozásra megragadni” (Hajnal 1988: 25).

Azt is tudjuk, hogy a „kreativitás a tudományokban és a művészetekben gyakran az analógiák felismerésén alapszik” (Szathmáry és Maynard Smith 2000: 159), hiszen a teremtő cselekedet nem a semmiből teremt, hanem inkább „kombinál, szintetizál” (Koestler 1998: 140). E szintetizálás lehetősége elől viszont a „nyelv kialakulása döntötte le a korlátokat..., lehetővé téve az ezután meginduló folyamatos kulturális evolúciót” (Szathmáry és Maynard Smith 2000: 159). Jól ismert ugyanakkor, hogy az egyéni felfedezések során gyakran éppen ezt a nyelvet kell feladnunk (*visszalépnünk!*?), hogy eredeti, új „gondolataink világosak lehessenek” (Koestler 2000: 235).

Zsákutca tehát a túlzott – tudományos, biológiai, társadalmi – specializáció egyirányú folyamata révén keveredhetünk. Az ebből való kihátrálás a specializáció visszabontásával, ebben az értelemben tehát dezintegrációval jár együtt. A hátrálás azonban nem csak ilyen konkrét, hanem képletes is lehet. Koestler felidéz egy 1928-ból származó elképzelést, „mely szerint... a gerincesek... a tengeri sünnre vagy a tengeri uborkára emlékeztető primitív tüskésbőrű forma *lárváiból* (kiemelés tőlem, *F. N.*) származnak” (Koestler 2000: 213). Szép példája lehet ez a „zsákutcaból jól nekihazárlva és nagyot ugorva való kijutás” (Koestler 2000: 216) Koestler szerint „minden fontos és meghatározó evolúciós fordulóponton tetten érhető” (Koestler 2000: 216) fejlődési sémájának.

Rendkívül izgalmas példát szolgáltat erre az eukarióta sejtek kialakulása, amit azok is igen nagy evolúciós ugrásnak tartanak, akik nem feltétlenül osztják Szathmáryék koncepcióját az evolúció nagy lépéseiről. Az eukarióta sejtek igazi üzemek, szakosodott szervekkel. A sejtplazmától elválasztott sejtmagjuk, számos sejt szervük – mint a sejt energiagyrának tekinthető mitokondriumok – és szintestük van. Sokkal bonyolultabbak a prokarióta sejteknél (lényegében a baktériumoknál), térfogatuk is átlagosan mintegy tízszerese a prokariótáénak. A prokarióta és eukarióta sejtek közötti legfontosabb különbség azonban, hogy az előbbieket merev sejtfa veszi körül. Hogy miként történt, nem tudjuk, de feltételezhető, hogy a sejtfa elvesztése indította el azt a változássorozatot, amely az eukarióta sejtek kialakulásához vezetett. Csakhogy önmagában ez kétségtelenül igen *bizonytalan* helyzetet jelent e sejtek számára. A fal nélküli sejtek rendkívül sérülékenyek, ami rendre az érintett leszármazási vonalak kihalásához vezetett. A sejtfa elvesztése tehát önmagában véve veszélyes *visszalépés*, amire feltehetően többször is sor kerülhetett. Egy adott alkalommal aztán ez a korábbiaknál bizonytalanabb helyzet egy újfajta táplálkozásmód kialakulását tette lehetővé, s „arra *kényszerítette* (kiemelés tőlem, *F. N.*) az ősi eukariótákat, hogy új módszert fejlesszenek ki a kromoszómák szétválasztására”. Az így kialakult „mitózis szükségmegoldás volt, amelyre azért *kényszerültek* (kiemelés tőlem, *F. N.*) az eukarióták, mert a régi prokarióta mechanizmus már nem működött” (Szathmáry és Maynard Smith 2000: 81). Másfelől, ezen

új módszerről tudható, hogy szükséges feltétele volt a többsejtű szervezetek megjelenésének, azért a lépés evolúciós jelentőségét aligha kell tovább ecsetelnünk.

Úgy tűnik, hogy a jelentős, azaz egy hierarchikus rendszer valamelyik szintjének egészét érintő innovációk létrejöttének körülményeiben csakugyan létezik egy általános séma. Az újdonság a valamilyen zsákutcából való kihátrálás révén előálló *bomlás, dezintegráció, anarchia, válság, anomália, forradalom, biszociáció* közepette születhet meg. A továbbiakban ezeket az állapotokat az *instabil* állapot gyűjtőnév alatt foglaljuk össze. Ezzel nemcsak a beszédmodot egyszerűsíthetjük, hanem a forrásként felhasznált társadalomtudományi szövegekben meghonosodott kifejezések közvetett vagy közvetlen politikai jelentésétől is megszabadulhatunk, világossá téve, hogy ezeket a kifejezéseket nem politikai, hanem az innovációk keletkezési körülményeit leíró dinamikai kategóriákként kezeljük.

A szövegben ugyanakkor az „instabil” jelzőt inkább csak metaforaként alkalmazom, s pontos dinamikai jelentését nem aknádom ki. Ez persze nem jelenti azt, hogy nincs is semmilyen kapcsolat ezzel a szaktudományos jelentéssel. Különösen izgalmas a modern káoszelmélettel való kapcsolat, hiszen az úgynevezett kaotikus viselkedés során a rendszer mindig újabb és újabb instabil állapotok közelébe kerül, a „káosz tehát az állandósult instabilitás” (Tél és Gruiz 2002: 80). Figyelemre méltó az is, hogy a komplex rendszerek tartósan nem egyensúlyi (instabil) állapotban lehetnek, ami a rendszeren belüli, endogén kreativitás alapvető forrásául szolgálhat. Az a tény pedig, hogy egy instabil állapotban lévő kaotikus rendszer rendkívül érzékeny az őt ért külső hatásokra, meghatározó a tekintetben, hogy a nagy jelentőségű innovációk hosszú távú következményei gyakorlatilag előre jelezhetetlenek. Mindez rendkívül erős fenntartásokat ébreszt bennem mindenfajta hosszú távú társadalommérnökséggel szemben. Annak végig gondolása azonban, hogy a fenti természettudományos eredmények mennyiben érvényesek a társadalmi rendszerekre, még további kutatást igényelne.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a nagy, azaz egy rendszer(alrendszer) egészét érintő drámai változások akkor lehetségesek, ha az érintett rendszer(alrendszer) instabil állapotba kerül, amivel eljutottunk a jelen esszé központi problémájának általunk javasolt megoldásához. S mivel a kiinduló kérdést megválaszoltuk, ezen a ponton tanulmányunk végére érkeztünk.

Nem véletlen azonban, hogy a szöveg tovább folytatódik. Szeretném ugyanis egyértelművé tenni, hogy a fentiekben az egy rendszer egészét érintő innovációk létrejöttének csupán a *szükséges* feltételeit tártuk fel. Eredményünkéből semmiképpen sem következik egy „*minél rosszabb, annál jobb*”, vagy valamiféle vágyott utópia elérése érdekében „*csináljunk forradalmat, provokáljunk felfordulást, idézzünk elő anarchikus állapotokat*” jellegű konstruktivista aktivizmus. Az instabilitás ugyanis semmiképpen sem jelent garanciát az innovációk felbukkanására, s hajlok arra, hogy az elégséges feltételek elvben is feltárhatatlanok. Én mindenestre ezen a ponton biztos, hogy tudásom határaihoz érkeztem. Persze az, hogy valamit nem tudunk, nem jelenti azt, hogy ne tudnánk számot adni e nem tudás mibenlétéről. Ezt kíséreltem meg a dolgozat hátralévő részében.

Az európai társadalomfejlődés sajátosságainak megértésében Hajnalnál és Bibónál is különös hangsúlyt kapott, hogy a Római Birodalom bukása utáni – mindkettőjük, és mint láttuk, Szücs Jenő által is – különlegesnek tartott körülményeket a „*termékeny anarchia*” (Lakatos 1998: 59) állapotával jellemezték. Koestler szó szerint ugyanezt a kifejezést használta, amikor arról beszélt, hogy valamely új tudományos szintézis éppen abból a „*termékeny anarchiából*” emelkedik elő” (Koestler 1998: 299), amely minden tudományág történetében időről időre visszatér, s amely megfelel az egyéni felfedezésnél megfigyelhető „*költés*” időszakának. Amikor pedig Kuhn a tudományfejlődés kapcsán a paradigmák „*rombolva építő*” (Kuhn 1984: 97) változásairól beszél, akkor más szavakkal ugyan, de nemcsak nagyon hasonlóan minősíti az új megszületésének körülményeit, hanem felidézi bennünk a *teremtő rombolás* (Schumpeter 1976) jól ismert fogalmát is. Tudjuk, hogy Schumpeter ezzel a kifejezéssel a gazdasági fejlődésnek azt az endogén folyamatát próbálta megragadni, amelyben az innovációk szüntelen forrásának tekintett vállalkozások a régi struktúrákat rombolva alkotnak – a fogyasztási jószágok, termelési és szállítási módszerek, piacok vagy szervezetek terén – valami újat.

Ez lehet egyébként a magyarázata annak, hogy a nyugati kapitalizmus az elmúlt pár száz évben miként volt képes kataklizmák nélkül is jelentős technológiai, technikai, szervezeti és társadalmi újítások bevezetésére. Úgy vélem ugyanis, hogy a „*teremtő rombolás*” fogalma nem egyéb, mint a dolgozat elején Mérei-szövegekkel megidézett mikroelemzési perspektíva gazdasági megfelelője. Ezt az értelmezést valószínűsíti, hogy Schumpeter nem csupán a piacgazdaság önálló üzletembereit, hanem minden olyan gazdasági alanyt vállalkozónak tekintett, akinek funkciója az új kombinációk megvalósítása (Schumpeter 1980: 120–121). A vállalkozók közötti verseny pedig a mintakövetés és átalakítás szétválaszthatatlanul összetartozó együttesében felismert *feszültség* gazdasági párjaként működik, ezért lehet a gazdasági innovációk állandósult forrása. Eszerint tehát a nyugati típusú piaci kapitalizmus sajátosságát nem az adná, hogy az innovációk nem instabil körülmények között születnének meg, hanem hogy a mikroszintű instabilitás körülményei között létrejövő újdonságokból milyen gyakran lesz makroszintű eredmény.¹⁴

Azt persze a fenti szerzők egyike sem állította, hogy az anarchia maga lenne termékeny, s a rombolás mindenképpen teremtő, hiszen mindenki csak az „eredmények felől visszanezve” (Lakatos 1998: 59) minősítette az adott instabil helyzetet termékenynek. Ha tehát nem mindig az, akkor joggal merülhet fel a kérdés, hogy adott esetben miként lehet az anarchia, a rombolás, az instabilitás csakugyan termékeny?

¹⁴ Ennek mikéntjére nincs válaszom, úgy vélem azonban, hogy ennek tisztázásához éppen a jelen dolgozatban tudatosan mellőzött közgazdasági irodalom sokkal alaposabb feldolgozására lenne szükség. Az is világos, hogy az itt érintett kérdéskör az egyik oka annak, ami miatt az általam ismertetett séma érvényességi köre továbbra is bizonytalan marad. Az esszé folyamán ugyan többször is, ismétlődően kiemeltam a jelentős innovációk iránti fokozott érdeklődésemet, egy hierarchikus rendszerben azonban erősen nézőpont kérdése, mi minősül éppen jelentősnek. Könnyen előfordulhat, hogy egy innováció valamely alrendszer szintjén fontosnak, míg a magasabb szerveződési szintek felől nézve akár észrevehetetlennek is bizonyulhat.

Evolúció, a siker záloga?

Mindenekelőtt azt kell világossá tennünk, hogy eddigi szóhasználatunktól eltérően az innovációk korántsem egyszeri aktusok. Erre utalnak többek között a tudományos felfedezéseket oly gyakran kísérő elsőbbségi viták is. Ezen viták mögött ugyanis nem csak a tudósokban olykor csakugyan meglévő egyéni becsvágy és karrierambíciók, hanem az elsőbbség eldöntésével kapcsolatos valódi nehézségek is meghúzódnak. Rendkívül szemléletesen mutatta be mindezt Kuhn az oxigén felfedezése körül kialakult elsőbbségi vita elemzésével. Mint megjegyezte, Priestley azon az alapon formált jogot az oxigén felfedezőjének címére, hogy 1774-ben „először ő különített el egy később önálló anyagfajtának elismert gázt” (Kuhn 1984: 83). Másfelől elsőként 1777-ben Lavoisier jutott arra a meggyőződésre, hogy „ez a gáz önálló anyagfajta, a légkör két fő alkotóelemének egyike” (Kuhn 1984: 82), amit viszont Priestley sosem tudott elfogadni. Látható, hogy „bár az oxigént felfedezték mondat kétségtelenül helyes, egyszersmind azonban félrevezető, mivel azt sugallja, hogy valaminek a fölfedezése egyszerű aktus” (Kuhn 1984: 84). Pedig „egy új fajta jelenség fölfedezése szükségképpen összetett esemény: magában foglalja valami létezésének és mibenlétének felismerését is” (Kuhn 1984: 84). Priestley kétségtelenül rábukkant az oxigénre, de mibenlétével már nem volt teljesen tisztában, ezért aztán nyugodt szívvel csak annyit állíthatunk, hogy „1774 előtt nem fedezték fel az oxigént, és valószínűleg akkor sem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy 1777-re vagy nem sokkal később fölfedezték” (Kuhn 1984: 84).

Az egyes tudományágak fölfedezéseihez hasonlóan összetett, többlépcsős az egyéni felfedezés folyamata is. Az persze, „hogyan hány ismétlésen, iterációs lépésen megy keresztül, hány hurkot tartalmaz, hány meglátás szükséges hozzá, az a tárgy mélységétől és terjedelmétől függ. Az inkubáció néha évekig tart, néha csak pár óráig” (Csíkszentmihályi 2008: 88). Vagy még sokkal rövidebb ideig, tehetnének hozzá, s ehhez elég arra utalnunk, hogy a „nagy szónokok némelyike, amikor szólásra nyitotta a száját, még nem tudta, mit fog mondani” (Feyerabend 2002: 52).

Eddig az eukarióta sejtek kialakulását is egyetlen nagy lépésként emlegettük, miközben világos, hogy ez az evolúciós lépés is események egész sorozatát foglalja magában. Új táplálkozásmód alakult ki, belső sejtváza, és a sejtmozgás új módszere fejlődött ki, több replikációs ponttal rendelkező kromoszómák alakultak ki, s létrejöttek a sejtszervecskék. „A történet lenyűgöző vonása, hogy a sok látszólag független változást, amelyek megvetették a későbbi evolúció alapjait, a sejtfal elvesztése kényszerítette a sejtre, ami akkoriban jelentéktelennek és ugyanakkor károsnak tűnhetett” (Szathmáry és Maynard Smith 2000: 90).

Látjuk tehát, hogy az innovációk nem egyszeri aktusok, hanem összetett események, ha úgy teszük, többlépcsős, visszacsatolós folyamatok. Ez viszont lehetővé teszi, hogy éppen e folyamatjelleghez kapcsolódva valamely újdonság, kezdeményezés, innováció sikerén egy ismeretlen jövővel szembeni felülkerekedését értsük. Ha ugyanis megpróbálnánk elgondolni egy olyan „mesterséges életformát, amely a legnagyobb eséllyel marad életben egy komplex és kiismerhetetlen környezetben” (Csíkszentmihályi 2008: 116), akkor ez nem a szokásos értelemben vett mérnöki,

konstrukciós probléma. Nem is állhatunk elő valamilyen kész megoldással, inkább csak azt az utat gondolhatjuk el, amely a legnagyobb eséllyel – s persze ez is messze van a bizonyosságtól – elvezet valamiféle szükségképpen időleges „megoldáshoz”.

Arra építhetünk, hogy az elgondolt életformának képesnek kell lennie a „legtöbb váratlan helyzettel megbirkózni”, másrészt „annyi felmerülő lehetőséget kihasználni, amennyit csak lehet”. E kettős elvárásnak megfelelően egyfelől nyilván előnyös, ha az életforma egyedei valamilyen mértékben stabilitásra törekszenek, s bizonyos fokú konzervatív hozzáállással a „ha nincs eltörve, ne ragaszd meg” (Mokyr 2004: 211) elv alapján múltbeli tapasztalataikra támaszkodva igyekeznek a lehető legjobb megoldást találni mindenre, hiszen a „rutin az, ami készenlétben tart a következő kihívásig”.¹⁵ Másfelől kívánatos, ha „egyik-másik példányban lenne egy olyan szabályozó rendszer, amely pozitív visszajelzést ad minden egyes alkalommal, amikor fölfedeznek valamit”. Különösen fontos, hogy a felfedezés önmagában vett érték legyen, s hogy a „szervezet ne csak a hasznos felfedezésekért kapjon megerősítést, máskülönben alulmarad a jövővel folytatott küzdelemben” (Csíkszentmihályi 2008: 116). Egy valamiképp sikeres megoldás felleléséhez tehát rögzítenünk kell bizonyos szabályokat, s a többit az időre, pontosabban a vak órás mesterre, a darwini evolúcióra kell bízunk. Vigyázat! Ez nem jelenti azt, hogy a fentiekben logikai érveket szolgáltatunk volna a darwini evolúciós szemlélet alkalmazása mellett. Csupán kibontottuk azt, ami a siker általunk választott definíciójában implicit módon eleve benne volt. Ha a siker a túlélés, akkor a „megoldás” a darwini evolúció.

Figyelemre méltó, hogy az európai társadalomelméleti gondolkodásnak van egy olyan vonulata, amely Darwint megelőzve, sőt Malthuson keresztül még hatva is rá a darwinihoz nagyon hasonló fejlődésképpel dolgozik. Ez „bemutatja, hogyan alakulhatnak ki az emberek közötti viszonyokban összetett, rendezett, és egy pontosan meghatározott értelemben célszerű intézmények, amelyek keveset köszönhetnek a tervezésnek, amelyeket nem kitalálunk, hanem sok ember különálló cselekedeteiből fakadnak, akik nem tudták, mit tesznek” (Hayek 1960: 58–59). Mivel ezen társadalmi „rend kialakulása adaptív evolúció eredménye” (Orthmayr 2002: 90) lenne, meg kell gondolnunk, hogy a társadalmakban teljesülhetnek-e a természetes szelekción alapuló evolúció működésének elemi feltételei.

A feltételekről beszélve elsőként azt szokták kiemelni, hogy a természetes kiválasztódáson alapuló evolúció működéséhez az kell, hogy az utódok létrehozása során időről időre mutációk, azaz új örökölhető változatok jelenjenek meg. Az öröklődés tehát nem lehet tökéletes, mert annak alkalmankénti hibái (a mutációk) teremtik meg azt a sokféleséget, amelyen a szelekció hathat. Megjegyezzük azonban, hogy a földi élet kialakulásakor „inkább a túl sok, nem pedig a túl kevés mutáció okozhatott gondot” (Szathmáry és Maynard Smith 2000: 47). Ha ugyanis túl sok a mutáció, akkor a szelekció nem tudja kellő ideig fenntartani az eredeti üzenetet. Könnyen belátható, hogy a társadalomszerveződésben érvényesülő darwini evolúció működése során is inkább a replikáció pontatlansága, semmint túlzott pontossága jelenthet problémát.

¹⁵ A világ legnagyobb konténerszállító hajójának kapitánya nyilatkozta a National Geographic csatornán.

Éppen ezen a ponton válik különösen érdekessé a Nyugat, mint innováció létrejöttének az esete. Előrebocsátanám, hogy a most következő fejtegetések során semmiképpen sem célom a nyugati típusú társadalom kialakulásának kiemelt leírása. Tekintsük erősen stilizált esettanulmánynak, amelyben továbbra is a hajnali társadalomtörténeti iskola fogalmi keretei között maradva a darwini evolúciónak e konkrét esetre való alkalmazhatóságát elemzem.

Hajnal István fejlődésmélettét rekonstruáló tanulmányában Lakatos László úgy vélte, hogy az „egész európai fejlődésben az a legfontosabb – és éppen ettől lesz »európai« és »humánus« –, hogy a fejlődés kezdetén sajátos – egyébként rémisztő, de a későbbi fejlődés szempontjából éppenséggel kedvező – körülményeknek köszönhetően egy hosszú történelmi időszakon keresztül a társadalmi szereplőknek, a legkisebbeknek is, módjuk nyílt arra, hogy maguk alakítsák ki a számukra legmegfelelőbb életformákat, technikákat, s ebbe se hatalom, se pénz, se racionális ész nem szólhatott (nagy) bele” (Lakatos 1998: 60).

Mindezt hajlamos vagyok úgy értelmezni, hogy az emberi közösségekben fellelhető információ tárolásának módjai megváltoztak, ami a Szathmáry-féle evolúciós nagy lépések körülményeit idézi fel. A darwini evolúció működésének feltételeit azonban a szokásvilág öngazgató karaktere teremti meg. Ahogy azt Lakatos összefoglalja: „1. Kezdetben még nincs erős intellektualizmus, az életformák tehát csak szokásokban fejeződtek ki; 2. a szokásokban maguk a társadalmi szereplők fejezik ki az életviszonyaikat; 3. a szokások védelmet nyújtanak a külső erők ellen...; 4. ...a szokásvilágnak ez a bonyolultsága védelmet nyújt a rendelkező ésszel szemben” (Lakatos 1998: 60).

A szokásszerűség tehát a tapogatózó emberi erőfeszítések révén kialakított életformák átörökítése révén biztosította a replikáció kellő pontosságát, s teremtette meg a lehetőségét annak, hogy a természetes kiválasztódáson alapuló evolúció a legkisebb társadalmi szereplők szintjén is működhessen. Szerintem lényegében ezt fogalmazta meg Lakatos László is, amikor Hajnal Istvánnak az ideális társadalomfejlődésre vonatkozó elgondolásait összegezve az egyéni teljesítmény kényszere, s a spontán módon kialakult életformák feltétlen elismerése mellett az idő szerepét emelte ki. A középkori európai fejlődés sikerének titka tehát az evolúciónak ezen az alsó autonóm társadalmi szinten történő munkálkodásában rejlik.

Az utolsó bekezdésben azonban a túlélés értelmében vett „sikeres” mellett már az „ideális” társadalomfejlődésről kezdtünk el beszélni, amivel átcsúsztunk az értékítéletek terepére is. Világos, hogy a túlélés mellett az innovációk sikerének megítélésében nagyon sokféle erkölcsi, vallási, hatalmi, gazdasági, vagy rövid távú hatékonysági kritériumot is figyelembe vehetünk. Ezek alkalmazásától az evolúció még nem lesz teleologikus, de bizonyos – leginkább az „ilyet mi nem teszünk” típusú tiltó – (erkölcsi, vallási, hatalmi, gazdasági stb.) szabályok révén a társadalmi fejlődésnek valamilyen általános irányt mégiscsak adhatunk.

Ebben az értéktartalmú értelemben kérdezi Lakatos, hogy „igaza van-e Hajnalnak, amikor azt sugallja, hogy a legjobb eredmények akkor születnek, ha rábizzuk a dolgokat az emberekre? Igaz-e, hogy ha magukra hagyjuk az embereket, akkor

emberhez méltó világot teremtenek maguknak?” (Lakatos 1998: 63). Nos, a „természetes szelekcióval zajló evolúció előrelátás nélkül működik” (Szathmáry és Maynard Smith 2000: 38), így nem is garantál semmit. Inkább csak annyit mondhatunk, hogy a Nyugat első fél évezredét jellemző „dezintegráció... civilizációs süllyedés, reagrarázálódás és elhúzódó politikai anarchia közepette” (Szűcs 2006: 37) bizonyos korábbi korlátozó kényszerek szűntek meg. Amikor a „régiképletek csaknem teljes lebontása után ez a különös, mozaikszerű, ceremoniális és modoros hűbéri világ... a maga módján hozzálátott a társadalom és állam valaminő újszerű viszonyának kialakításához...”, az állam igazgatási, katonai, fiskális, bíraskodási funkciói... *lesüllyedve* mintegy lépcsőzetesen *eloszoltak* a „hűbértársadalomban”, a „szuverenitást mintegy *részekre bontva* magába szívtá a társadalomnak egy újonnan képződött politikai szektora” (Szűcs 2006: 42) (kiemelések tőlem, F. N.).

Az európai fejlődés titka tehát nem egyszerűen az evolúció munkálkodásában, hanem abban a figyelemre méltó tényben rejlik, hogy a túlélésért folytatott verseny itt alapvetően már nem a birodalmak, államok, városállamok vagy dinasztiák között zajlott. A szelekció áthelyeződött a „sok-sok kis, saját szokásjoggal élő tartomány” (Szűcs 2006: 42), pontosabban az egyéni teljesítmény kényszere alatt működő (mikro)közösségek szintjére. Emiatt, ha ez az evolúció egyáltalán „feltalálhatott” valamit – amire persze semmiféle előzetes garancia nem volt –, akkor az csakis maga az autonóm társadalom lehetett.

Az emberi mikroközösségek „tapogatózó erőfeszítéseiből” (Orthmayr 2002: 90) így az „individuális emberi szellemnél nagyobb valami” (uo.) jöhetett létre. Ennek következtében „minden gondolat, terv hatalmas, kipróbált tapasztalati anyagon alapszik. Az európai társadalom szervezete... soha el nem ért arányokban közvetítette az ismereteket, a kézi munkától kezdve az elvont gondolatokig. Minden munka s minden vállalkozás mélyen beilleszkedik a társadalom munkaszervezetébe, reálissá válik, a generációk gyakorlatán alapuló biztosság érzésével, nem hagyatkozik csupán az elméleti tanításra és az egyéni képességekre, vakmerőségre” (Hajnal 1988: 7).

Úgy tűnik, hogy a nyugati típusú társadalomszerveződés létrejötté során az emberi közösségekben fellelhető „információ tárolásának és átadásának módjai is megváltoznak” (Szathmáry és Maynard Smith 2000: 15), ezért vélem úgy, hogy ez az innováció a társadalmi evolúció keretein belül a Szathmáry–Maynard Smith-i értelemben vett evolúciós nagy lépésnek tekinthető.

Záró megjegyzések

Kiinduló motivációnk az volt, hogy feltárjuk a nagy ugrásokat eredményező innovációk keletkezésének körülményeit. Később ezt pontosítottuk, mondván, hogy egy hierarchikus rendszer valamely szerveződési szintjének egészét érintő drámai változások lehetősége érdekel bennünket. A megfogalmazás módosulásának iránya, valamint a menet közben, fokozatosan bevezetett szóhasználat – feszültség, instabil állapot, komplex hierarchikus rendszerek, káosz – alapján elemzésünk rendszer-

elméleti megközelítésűnek tűnik. Ehhez képest meglepő, hogy teljesen mellőzöm a rendszerelméleti irodalom felhasználását. Nos, éppen azért, mert e kapcsolatot magam is alapvető fontosságúnak ismerem el. Úgy gondolom azonban, hogy az itt érintett kérdések rendszerelméleti elemzése önálló tanulmányt érdemel. A jelen eszében csupán arra törekedtem, hogy a rendszerelméleti megközelítésektől távol eső szövegek forrásként történő felhasználása révén érzékeltessem, e szemlélet ezekben a munkákban is jelen van. Terveim szerint a jelen dolgozatot egy a dinamikus rendszerek elméletére támaszkodó önálló tanulmány követi, amelyben a biológia inspirációjú luhmanni rendszerelméletet szeretném összetársítani a rendszerkémia meghatározó hazai képviselőjének, Gánti Tibornak a chemotonelméletével.

Irodalom

- Arendt, H. (1991): *A forradalom*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Berlin, I. (1999): *Concepts and Categories*. London: Pimlico. *Concepts and Categories: Philosophical Essays*. Hogarth Press, 1978. Pimlico.
- Braudel, F. (1996): *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest: Akadémiai Kiadó–Osiris Kiadó.
- Cesare M. (1986): Fifty-year pulsation in human affairs. Analysis of some physical indicators. *Futures*, 17(3): 376–388.
- Cesare M. (1997): Millenarian Cycles in the Dynamics of the Catholic Church. *Technological Forecasting and Social Change* 55: 281–299.
- Cesare M., Meyer P. S. és Ausubel J. H. (1996): Human Population Dynamics Revisited with the Logistic Model: how much can be modeled and predicted? *Technological Forecasting and Social Change*, 52: 10–302.
- Coleman S. J., Herbert M. és Elihu K. (1966): *Medical Innovation: A Diffusion Study*. Indianapolis: Bobbs–Merill.
- Crozier, M. (1981): *A bürokrácia jelensége*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Csikszentmihályi M. (2008): *Kreativitás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Feyerabend, P. (2002): *A módszer ellen*. Budapest: Atlantisz.
- Fokasz N. (2006): Növekedési függvények, társadalmi diffúzió, társadalmi változás. *Szociológiai Szemle*, 3. szám.
- Furet, F. (2000): *Egy illúzió múltja*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Geroski, P. A. (2000): Models of technology diffusion. *Research Policy* 29: 603–625.
- Griliches, Z. ([1957] 1988): Hybrid Corn: An Exploration of the Economics of Technological Change. *Technology, Education and Productivity: Early Papers with Notes to Subsequent Literature*, 27–52. New York: Blackwell, B.
- Hajnal I. (1988): *Az újkor története*. Budapest, 1936. Akadémiai Kiadó Reprint sorozata.
- Hayek, F. A. (1960): *The Constitution of Liberty*. London and Henley: Routledge and Kegan P.
- Hegel (1979): *A logika tudománya*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Jánossy F. (1979): *Az akkumulációs lavina megindulása*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Kavafisz, K. (1975): A barbárokra várva. In: *Kavafisz versei*. Budapest: Európa Könyvkiadó. Lyra Mundi.
- Konstandopoulos, A. G. és Modis, T. (2003): Urban guerilla activities in Greece. *Technological Forecasting and Social Change*, 10 May.
- Koestler, A. (1998): *A teremtetés*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Koestler, A. (2000): *Szellem a gépben*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Kornai J. (2010): Innováció és dinamizmus. *Közgazdasági Szemle*, LVII. évf. január. 1–36.
- Kuhn, T. (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.
- Lakatos L. (1998): Az eredeti felhalmozás. *Szociológiai Figyelő*, 1–2.
- Maynard S. J. és Szathmáry E. (1997): *Az evolúció nagy lépései*. Budapest: Scientia Kiadó.
- Mérei F. (1996): *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest: Osiris.
- Modelski, G. és Gardner P. (2002): “Democratization in Long Perspective”, revisited *Technological Forecasting and Social Change*, Vol. 69: 359–376.
- Mokyr, J. (2004): *A gazdaság gépezete*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Pierre N. (1974): Le retour de l'événement Faire de l'histoire. In: Le Goff, J.–Pierre N.: *Faire de l'histoire*. Vol. 1. Paris: Gallimard.
- Orthmayr I. (2002): Polányi M. és a társadalmi evolúció elmélete. *Polanyianna* 1–2.
- Popper, K. (1997): *Megismerés, történelem, politika*. Budapest: AduPrint.
- Rogers, E. M. (1962): *Diffusion of innovations*. New York: Free Press.
- Schumpeter, J. (1976): *Capitalism, Socialism & Democracy*. George Allen & Unwin (Publishers) Ltd.
- Schumpeter, J. (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Simon, H. (1982): Bonyolult rendszerek szerkezete. In: *Korlátozott racionalitás*. Válogatott tanulmányok. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szathmáry E. és Maynard S. J. (2000): *A földi élet regénye*. Budapest: Vince Kiadó.
- Szűcs J. (2006): Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: Domokos M. (szerk.): *A magyar esszé antológiája*. Budapest: Osiris.
- Tél T. és Gruiz M. (2002): *Kaotikus dinamika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? A környezetbarát gazdálkodás és a közösségi vállalkozás esélyei egy aprófalvas régióban

„Nem az a hiba, hogy ez vagy amaz, ami az egyéni vagy a közjóra nézve hasznos volna, nem történik meg, hanem a hiba abban rejlik, hogy lehetetlen, hogy megtörténjen.”

(Széchenyi István: *Hitel*)

Lányi András

land@tatk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: Ahhoz, hogy a fenntarthatóság természeti és társadalmi feltételeinek megfelelő fejlesztést célzó törekvések esélyeiről vagy esélytelenségéről véleményt alkothassunk a hazai agráriumban, olyan szélesebb társadalomtörténeti összefüggéseket is figyelembe kell venni, amelyekkel a vidékfejlesztés vagy az ökológiai gazdálkodás irodalma nemigen foglalkozik. Erre tesz kísérletet a jelen tanulmány a nyugat-magyarországi Őrségben végzett terepkutatás tanulságai alapján. Úgy találtuk, hogy az utolsó két emberöltő drasztikus változásainak sérüléseit hordozó, középosztályaitól megfosztott falvak zömmel ingázó vagy inaktív lakói, tömeges migrációtól szétzilált közösségei nem rendelkeznek a vállalkozáshoz, a helyi források feltárásához és hasznosításához nélkülözhetetlen feltételekkel. A családi gazdaságokat tönkretették a kisebb mezőgazdasági vállalkozásokat sújtó értékesítési, adminisztratív, pályázati és egyéb korlátozások, a kedvezőtlen árviszonyok, a hazai termékek kiszorulása a hazai piacokról. Feleslegüket leginkább a helyi cserekereskedelemben, a szürkegazdaságban értékesítik. A paraszti tudás az elmúlt évtizedekben végzetesen leértékelődött és eltűnőben van. A rendszerváltás haszonélvezői és kárvallottjai, illetve a bennszülöttek és a jövevények közötti bizalom hiánya, régi és friss sérelmek emléke akadályozza az együttműködést, a közösségek formálódását. A helyi hagyományokon, helyi természeti forrásokon alapuló vállalkozások beleütköznek az elmúlt időszak agrárpolitikája által teremtett, kényszerítő gazdasági realitásokba. A kezdeményezők többsége a betelepült (vagy hazatelepült) egykori városiakok közül kerül ki, illetve „világnézeti” vállalkozó. Az ismertett körülmények között gyakran elszigetelődnek, vagy az elszenvedett kudarcok készítetik őket terveik feladására. Az elmúlt húsz év a várakozásokkal ellentétben az agráriumban nem a magánvállalkozás megerősödésének, hanem ellehetetlenülésének korszaka volt. A mai falusi társadalom és gazdaság elsősorban az állami újraelosztás rendszereitől, s a rendszer működését meghatározó helyi szereplők közti részben bürokratikus, részben informális kapcsolatokról függ.

A kutatás célja és helyszínei

Az ELTE Társadalomtudományi Karán létrehozott Közös Örökségünk Kutatóműhely által folytatott vizsgálódások célja a fenntartható vidékfejlesztés lehetőségeinek és akadályainak feltárása. Meg akartunk ismerkedni a környezetbarát gazdálkodási kísérletek és közösségépítő törekvések résztvevőinek tevékenységével,

indítékaival, társadalmi háttérével és fogadtatásával. Kezdetől fogva világos volt, hogy nem érhetjük be az egyéni stratégiák és attitűdök tanulmányozásával, hanem a társadalmi, kulturális és gazdasági körülményekkel kell tisztába jönnünk, mert az áttérés az új technológiákra és együttélési formákra végső soron nem az egyéni, hanem a szűkebb és tágabb társadalmi környezet fogadókészségén múlik. Kutatásunkkal működő vagy szerveződő vállalkozásokhoz kívántunk kapcsolódni, hogy tevékenységüket, sikereiket és kudarcaikat elemezve a gyakorlatban mérhessük fel az ökológiai fenntarthatóság esélyeit a vidéki Magyarországon. Azt reméltük, hogy munkánk végeredménye hozzájárulhat majd a fenntartható vidékfejlesztési politika magyarországi modelljének megalkotásához.

Munkánk során az érintett térségek helyzetével és az ott zajló változásokkal egyetlen szempontból foglalkoztunk: mik az esélyei annak, hogy a korunkban végbemenő drámai változásokra a falusi társadalom az ökológiai és szociális fenntarthatóság követelményeinek megfelelő választ találjon. Mint látni fogjuk, ennek kiderítéséhez egy jóval szélesebb összefüggésrendszert kellett figyelembe vennünk.

A helyi tapasztalatok ellenőrzését szolgálta az egymástól több tekintetben különböző helyszínek kiválasztása. A terepmunka négy területen folyt: az Őrségben, a Közép-Tisza-vidéken, Beregben és Nógrádban. Közös vonásuk, hogy értékes és érzékeny természeti adottságokkal rendelkező vidékeket látogattunk meg: kíváncsiak voltunk, hogy ezek az adottságok mennyiben állíthatók a vidékfejlesztés szolgálatába.

Az Őrség helyzetét az osztrák és szlovén határ közelsége határozza meg. Az elmúlt fél évszázadban a vasfüggöny fenntartása a nyugati határvidékre szigorúbb ellenőrzést, nagyobb elzárttságot kényszerített, mint az ország más részeire; a rendszerváltozás után pedig ugyanez – a külföld közelsége, valamint az aránylag érintetlen természeti környezet – hirtelen és drasztikus változásokat hozott a lakosság összetételében, életmódjában és a gazdálkodás feltételeiben. Itt tehát mintegy felnagyítva tanulmányozhatjuk azoknak a változásoknak a hatását, amelyeken az egész ország keresztülment.

Nógrádban egy olyan községben dolgoztunk, amely korábban azzal hívta fel magára a figyelmünket, hogy lakói szokatlan eltökéltséggel és sikerrel védték meg iskolájukat az utóbbi években zajló iskola-összevonási kampány következményeitől. Az érdekeit érvényesíteni képes, összetartó helyi társadalom, sajnos, ritkaság a mai Magyarországon. Működésének tanulmányozása mindenképpen hozzátartozik a fenntarthatóság kérdésköréhez, hiszen ez utóbbinak nélkülözhetetlen előfeltétele a közösségek revitalizációja.

A Közép-Tisza-vidéken egy ígéretes vidékfejlesztési kísérlet központját kerestük fel. A kezdeményezés a hagyományos ártéri gazdálkodás újjáélesztését összekapcsolta alternatív értékesítési lehetőségek kiépítésével. Feladatunk itt a fenntarthatóság előőrsei által végzett munka bemutatása volt, a kezdeményezés résztvevőinek, illetve a falusi társadalom más csoportjainak a nézőpontjából.

A Beregben is hasonló közösségi kezdeményezések sorsát tanulmányoztuk, egy hagyományosan szegény vidéken, ahol a Tisza közelsége és egyéb tájadottságok kölcsönöznek realitást a környezetbarát gazdálkodásra való áttérésnek.

Az itt következő beszámoló az Őrségben végzett terepmunka tanulságaira támaszkodik. Tíz Őrségi településen jártunk – szinte mindenütt megfordultunk, ahol a szempontjainknak megfelelő gazdasági vagy kulturális vállalkozásokról értesültünk a hólabdamódszerrel végzett előzetes adatgyűjtés során. Az általunk felkeresett falvak: Bajánsenye, Ispánk, Kercaszomor, Magyarszombatfa, Nagyrákos, Őrimagyarósd, Pankasz, Szalafő és Viszák népessége nem haladja meg az 500 főt. Városi ranggal a megismert települések közül egyedül a vidék központja, az 1300 lelkes Őriszentpéter rendelkezik. Több mint negyven interjú készült, a megkérdezettek öt csoportba sorolhatók:

- családi gazdaságok, mezőgazdasági kis- és közép vállalkozók
- kulturális vállalkozások résztvevői
- polgármesterek
- vidékfejlesztési, természetvédelmi szakemberek
- falusi fiatalok.

Előzetes észrevételek a fenntarthatóságról

Egy széles körben elterjedt megállapítás szerint a fejlődés akkor fenntartható, ha a ma élők úgy elégtetik ki szükségleteiket, hogy ezzel nem akadályozzák az utánuk jövőket abban, hogy ugyanezt majd ők is megtehessék. Ez a meghatározás az ökológiailag tudatos gondolkodás számára, sajnos, alig értelmezhető. A fenntarthatóság fogalmának ugyanis az úgynevezett szükségletekhez nincs közvetlen köze. Nem is lehet, hiszen a két fogalom két különböző tudásterületről származik. A gyakran idézett kijelentés pedig egy politikai dokumentumban olvasható, az úgynevezett Brundtland-jelentésben¹, és nem a tudományos meghatározás igényével vetették papírra, hanem egy globális cselekvési program jelszavának szánták.

A fenntartható fejlődés fogalma, amennyiben egy élő rendszer (természeti vagy társadalmi) jellemzésére akarjuk használni, tautologikus, és ezért felesleges. Az élő rendszerekben zajló folyamatokat ugyanis csak addig nevezzük fejlődésnek, ameddig a rendszer teljesítményének növekedése (több vagy bonyolultabb feladat elvégzésére képes, mintázatát szélesebb körre terjeszti ki stb.) úgy megy végbe, hogy a rendszer megújulásához szükséges erőforrások a növekedéssel arányos mértékben, vagy ennél nagyobb mértékben állnak rendelkezésre. Amikor ugyanezek a folyamatok veszélyeztetik, tönkreteszik vagy felélik a rendszer működésének létalapját, legyen az energia, tudás vagy az önszabályozás képessége, akkor nem fejlődésről beszélünk, hanem hanyatlásról, krízisről, adott esetben összeomlásról. Röviden: a fejlődés addig fejlődés, amíg fenntartható. Ami nem fenntartható, az per definitionem nem fejlődés. Az önpusztító növekedés (pl. hódító birodalmak, rákos sejtszövetek, mezőgazdasági monokultúrák esetében) kóros jelenség: nem minősül fejlődésnek, és nem fenntartható. De miért is kellene fenntartani? Mielőtt a fejlődés fenntarthatóságáról formálnánk véleményt, jó lesz tehát eldönteni, hogy civilizációnkat a fejlődés vagy a hanyatlás

szimptomái jellemzik-e. Vajon a növekedés és terjeszkedés most zajló folyamatai gyarapítják a megújuláshoz nélkülözhetetlen szellemi és természeti erőforrásokat, a természeti, valamint a kulturális életformák gazdag változatosságát és harmonikus együttélését, vagy pedig éppen ellenkező hatást gyakorolnak?

A kérdés korántsem teoretikus. Ha értékelni kívánjuk működését, s még inkább, ha stratégiákat készítünk a befolyásolására, igenis tudnunk kell, hogy az adott rendszer fenntartása a célunk, vagy inkább a felszámolása, és elemeinek újjászervezése más működési elvek szerint.

Ami mármost a szükségleteket illeti, először is emlékeztetnünk kell arra a sajnálatos tényre, hogy egy történelmi formáció életképességéről (fenntarthatóságáról) nem sokat árul el, hogy kielégíti-e az alattvalók szükségleteit. Kinek a szükségleteit? És miféle szükségleteket? Mi minősül éppen elismert szükségletnek? A történelemben ezek a releváns kérdések. Egyes társadalmi csoportok nélkülözése, elégedetlensége sértheti jóérzésünket, de nincs összefüggésben a fejlődés témájával. Gyakori eset, hogy egy társadalmi rendszer épp fejlődésének legdinamikusabb korszakában hagyja kielégítetlenül (kifosztott, leigázott, kiszákmányolt, deklasszált stb. stb.) csoportok legelemibb szükségleteit – ez attól még fejlődés lehet, ha nem is az ízlésünk szerint való.

A jövő nemzedékeknek pedig nem szükségletei vannak, hanem jogai. Előre nem látható „szükségleteik” ugyanis a ma élők szükségleteivel összemérhetetlenek. Jogaik viszont kimondhatóak, és immár kimondattak: az emberiség közös öröksége az, ami megilleti őket. Ez az örökség tartalmazza a földi élővilág gazdag változatosságát és változékonyságát az általunk ismert és az ember megjelenésétől napjainkig úgyszólván változatlan színvonalon. Tartalmazza továbbá kulturális örökségünket a maga sokszínűségében, a nemzedékről nemzedékre gyarapodó tudást, amelynek megőrzése és áthagyományozása feltétlen kötelességünk. Nem felesleges ezt hangsúlyozni egy olyan korban, amikor a tudás koncentrációja és hatékonyságelvű szelekciója a helyi tudásnak, a kulturális hagyománynak, azaz szellemi örökségünknek ugyanolyan hatalmas részét pusztítja el visszafordíthatatlanul, mint amennyi az évmilliók alatt felhalmozott genetikai információból vesz el a kihalt fajokkal. Az örökös jogai sokkal egyértelműbb tájékozódási pontot kínálnak munkánkhoz, mint a szükségletek vagy akár a fenntarthatóság homályos értelmű elgondolása. Jogellenes és bűnös minden olyan tevékenység, amely visszafordíthatatlan módon szegényíti az élővilágot vagy a tudás világát.

De a szükségletek fogalmával már csak azért sem dolgozhatunk, mert az alternatív közgazdaság-tudomány képviselői joggal mutatnak rá, hogy közkeletű alkalmazása elhibázott. Civilizációnk fejlődése nem a szükségletekkel, hanem kielégítésük aktuális módjával került kibékíthetetlen ellentmondásba. Az emberi szükségletek a történelem során alig változnak és jól azonosíthatók: megértés és figyelembevétel a társak részéről, biztonság, szabadság, egészség, élelem, hajlék. Kielégítésük eszközei azok, amelyek változnak az idővel, és hatalmas változatosságot mutatnak.²

¹ A szóban forgó jelentést, Közös jövőnk címmel a Környezet és Fejlődés Világbizottság készítette 1984-ben, Gro Harlem Brundtland norvég miniszterelnök vezetésével, az ENSZ-közügyülés megbízásából.

² A szükségletek fogalmáról lásd pl. Ekins, Max és Neef (1992)

Az emberiség örökségét, különösen a biodiverzitást elsősorban nem a szükségletek kielégítésének mértéke, hanem a módja veszélyezteteti. A környezetünket, egészségünket, kapcsolatainkat, kultúránkat, életünk minőségét és politikai intézményeinket egyaránt romboló örömtelen pazarlás, vagyis az irányított kényszerfogyasztás mai rendszere valószínűleg nem több, hanem kevesebb embert tesz elégedetté, kevesebb embert ajándékoz meg azzal a tudattal, hogy értelmes életet él, mint ha „szükségleteinket” más módokon elégténénk ki. Ezt azért is fontos hangsúlyoznunk, mert az úgynevezett fenntarthatóság hívei semmilyen sem okozhatnak több kárt ügyüknek, mint ha azt hangoztatják, hogy a jövő nemzedékek érdekében elkerülhetetlen áldozatokat kell hoznunk. Szó sincs áldozatokról! Szó sincs lemondásról: az értelmes és szerethető élet feltételeinek visszaköveteléséről van szó. Nem csak a jövő nemzedékek számára, hanem lehetőleg már nekünk, mostaniaknak. Legalább mi ne higgyük, és ne is akarjuk másokkal elhitetni, hogy a jó – rossz...

A fenntarthatóság azonban igencsak viszonylagos értelmű fogalom, hiszen a változékonyság és az elmúlás minden természeti és történelmi folyamat lényegi vonása. Mégis, az ember azért *építi* a maga környezetét (épít=éppé tesz, gyarapít, tökéletesít), hogy oltalmazza és megtartsa azt, amit szeret.³ „Hiába ódzkodunk a »szeretet« terminus technikusként való használatától, tény, hogy a kényszerközösségek, amelyek más lények erőszakos alávetésén, a létforrások kizsákmányolásán alapulnak, rövid életűek, csak az erőszak fokozásával tarthatók fenn (pl. hódító birodalmak, a természet kifosztásán alapuló gazdasági növekedés stb.), és maradandó pusztulást hagynak maguk után. A történelem tanúsága szerint az »ökológiai komplexum« elemei közti dinamikus egyensúly fennmaradására⁴ csak addig van esély, amíg a cselekvőképes aktorok meghatározó többsége eltökélt és célszerű erőfeszítéseket tesz az egyensúly fenntartása érdekében. Minden kultúra ilyen »fenntarthatósági« stratégiák összefüggő rendszere, amely leginkább a résztvevők ragaszkodásának, szeretetének tárgyával jellemezhető (értékrend). A pusztító fenntartás kétségbeesett – ugyanis kilátástalan – igyekezete csak a kultúra hanyatlásának, széthullásának korszakait jellemzi. »Talán a legfontosabb ökológiai tapasztalat az a halálmegvető nagyvonalúság, ami szeretni meri a szenvedő és elmúlásra ítélt világot«, írja Erazim Kohák cseh ököfilozófus. Szerencsésebb tehát fenntarthatóság helyett az élet szeretetéről beszélni: »Az élet az igazságról, a jószágról és a szépségről szól, arról, hogy egy sirály szárnyal az öböl felett, és nem fullad olajfoltokba. Arról, hogy az anyaelefánt gyöngéden gondoskodik követelőző kicsinyeiről, és nem orvvadászok elől menekül. Arról, hogy az ember féltő szeretettel óvja a földet, és nem arról, hogy mohóságtól fuldokolva sorvasztja el« (Kohák 2000:99).

Földi lakóhelyünk, az ember ökoszának pusztulása ma olyan értékrend, olyan életstratégiák kialakítását követeli, melyekben központi szerepet kap a több-mint-

³ Az építés fogalmának, mint a megértés-módján-létező különös létmódjának kifejtését I. Martin Heidegger: *Építés, lakozás, gondolkodás*, in Schneller (2005).

⁴ Az ökológiai komplexum kifejezést a humánökológia chicagói iskolája nyomán használjuk, elemei Duncan (1959) szerint a népesség, az őt eltartó fizikai környezet, a megélhetést biztosító technológia és a technológia alkalmazását lehetővé tevő társadalmi szervezet.

emberi világ épségéért, gazdag sokféleségéért viselt személyes felelősség belátása. Ez erkölcsi kérdéssé teszi azt, amit a természettel művelünk s ahogy műveljük: a technológiát, a javak előállításának intézményrendszerét. Hans Jonas szerint egy technológiai civilizációban, ahol „a cselekvés helyét az előállítás foglalja el, az erkölcsnek be kell hatolnia az előállítás területére, amelytől eddig távol tartotta magát, és pedig a nyilvános politikában kell ezt megtennie. A politikának eddig sosem kellett foglalkoznia ilyen széles körű előrelátást igénylő kérdésekkel. Az emberi cselekvés megváltozott természete voltaképpen magának a politikának a természetét változtatja meg” (Jonas 2000: 150). Az ökológiai fenntarthatóság szempontjai túlhaladottá teszik a javak szaporításától, elosztásuk ilyen vagy olyan értelemben igazságos rendszerétől remélt „jólét” technokratikus ideálját. A politika eredeti értelmének helyreállítását kívánják: elkerülhetetlennek tünnetik fel a nyilvános vitát és megegyezést a közjó mibenlétéről. Ehhez az állam és a piac intézményei nem elégségesek. Az ökológiai politika lényege a helyi, szakmai, kulturális és egyéb közösségek önrendelkezésének, a civil társadalom önszerveződésének helyreállítása. Emancipáción nem jogkiterjesztést ért, hanem az egyén kiszolgáltatottságának mérséklését a számára átláthatatlan és ellenőrizhetetlen hálózatok, mechanizmusok, „szükségyszerűségek” uralmával szemben. Földi otthonunkért, utódainkért viselt elháríthatatlan személyes felelősségünknek csak autonóm közösségek részeseiként tehetünk eleget. Az ilyen közösségek azonban nem nélkülözhetik az önrendelkezés anyagi eszközeit: a fenntarthatóság feltétele a helyi-forrás-alapú gazdasági szemlélet, amely nem a globális mutatókban mért teljesítmény fokozását tekinti a gazdálkodás legitim céljának (hatékonyság=haszon=hatalom), hanem a helyi közösség gyarapodását, az élet minőségének javulását. Ezért környezetét nem „használja”, hanem kíméli, nem „elfogyasztja”, hanem részt vesz – a természet és a kultúra – életében. A növekedéssel szemben előnyben részesíti a dolgok emberi léptékének megőrzését, a szabadságban a mások szabadsága iránti elkötelezettséget hangsúlyozza, s nem téveszti szem elől, hogy a szolidaritás alapja nem lehet egyéb, mint a kölcsönös bizalom és megértés, bizalom a megértés lehetőségében, a párbeszéd értelmében. Ha nem így volna, a „fenntarthatóság” pusztán technikai kérdés volna, azonban nem az. Politikai filozófiai és végső soron etikai kérdés.⁵

Most pedig próbáljuk meg tisztázni, hogy a vidékfejlesztésben mit tekintünk ma a fejlődés (*azaz* a fenntarthatóság) ismérveinek!

- A helyi tudásra, helyi munkakultúrára épülő és ezt a tudást gyarapító tevékenységek szerepének növekedését.
- A helyi természeti adottságok hasznosításán alapuló gazdálkodást, ami azonban nem járhat e források megújuló képességét meghaladó mértékű igénybevételel.
- A kisvállalkozások, pl. családi gazdaságok számára kedvező feltételeket, mivel ezek rendszerint változatosabb és kevésbé környezetterhelő gazdálkodást

⁵ Az ökológiai világnézet etikai és politikaelméleti következményeit másutt bővebben fejtegetem, többek között Lányi (1999, 2003, 2009).

folytatnak, méreteikhez képest több embert foglalkoztatnak, jobban építenek a helyi tudásra, erősödésük pedig a helyi társadalom megerősödésétől elválaszthatatlan.

- Élelmiszer-önrendelkezést: ez csökkenti a helyi társadalom kiszolgáltatottságát, egyszerre biztosít több munkalehetőséget és egészségesebb táplálkozást, miközben a felesleges áruszállítás mérséklésével enyhíti a környezetre nehezedő terhelést.
- A helyi közösségek megerősödését. Az ép természeti környezet és az emberséges együttélés érdekében csak összefogásra képes, önmagukban bízó közösségek tudnak sikeresen fellépni.

Migrációs folyamatok, és hatásuk a helyi társadalomra

Az ökológiai elkötelezettségű kutatások rendszerint az ember-természet viszonylatokra összpontosítanak, és figyelmük a szereplők jövőjére irányul, nem a múltjukra. Az agrár-közgazdaságtant a gazdasági teljesítmény összetevői foglalkoztatják, s ezek között a társadalomtörténeti vagy ökológiai összefüggéseknek csak alárendelt szerep jut. A faluszociológia a vidéki Magyarország hiteles leírásával szolgál, azonban a kutatók többségének kifejezett vagy öntudatlan elkötelezettsége egy túlhaladott modernizációs koncepció iránt gyakran érzéketlenné teszi őket az alternatív elképzelések és a sémákba nem illő, marginális jelenségek iránt, melyek a vidék jövője szempontjából esetleg fontosak lehetnek. A tranzitológia specialistái olyan világos fogalmakkal rendelkeznek arról, hogy minek kellett (volna) történnie Kelet-Közép-Európában 1989 után, hogy olykor csak jelentős késéssel veszik észre, ami ténylegesen történt. Nem valószínű, hogy az alábbiak túl sokat tudnának hozzátenni ahhoz a tekintélyes ismeretanyaghoz, ami ezen a négy tudásterületen felgyülemlett, arra azonban kísérletet tehetünk, hogy tereptapasztalataink alapján összefüggést keressünk a különböző szempontrendszerek között.

Ami a falusi társadalom – különösen az aprófalvas térségek társadalma – elszegényedését, leépülését és jövőtlenségét illeti, a magyarázatok többsége gazdasági és gazdaságpolitikai trendekre szorítkozik, és a piaci versenyt, vagy a hazai, illetve az uniós agrárpolitikát kárhóztatja, esetleg védelmezi. Mások a változó viszonyokhoz alkalmazkodni képtelen falusiakat hibáztatják. Az ő viselkedésüket azonban nem érthetjük meg, ha figyelmen kívül hagyjuk azt az elemi – de ritkán emlegetett – tény, hogy a magyar falusi társadalom – csonka társadalom. Olyan társadalom, amelyet megfosztottak a normális működéshez nélkülözhetetlen tényezőktől. Politikai előítéletek, a kollektív emlékezetben keletkezett „fekete lyukak” és a hallgatás kultúrája – az elhallgatásé – okozzák, hogy sem a kutatók, sem maguk a vidéki emberek nem szívesen beszélnek, a fiatalabbak talán nem is tudnak arról az irgalmatlan pusztításról, amit a marhavagonkori népvándorlás egymást követő hullámai vittek véghez falvainkban.

A birtokos és hivatalviselő nemesség – megítélésétől függetlenül – meghatározó szerepet játszott a vidéki élet megszervezésében és az igazgatásban. Kulturális mintákat közvetített, így vagy úgy képviselte kifelé és felfelé a helyi érdekeket, nem utolsósorban eltartott olyan szolgáltatásokat és mesterségeket, amelyek az ő „luxusfogyasztására” épültek. Az Őrségben az arisztokrata Sigray család emlékét őrzik a helybeliek: műemléki nevezetességű szecessziós templom, jelentős szociális és karitatív tevékenység fűződik a nevükhöz. A szovjet megszállás elől külföldre menekültek. Valamivel korábban, legkésőbb 1944-ben itt is sor került a zsidók elhurcolására és kifosztására. Őriszentpéter emeletes épületei minden jel szerint – a Kultúrpatjának otthont adó volt Novák-féle deszkamalom – bizonyosan zsidó vállalkozó tulajdona voltak. A termények felvásárlásában és az erre épülő helyi feldolgozóiparban, valamint a hagyományosan tőkehiányos mezőgazdaság meghitelezésében országszerte döntő szerepe volt a zsidóságnak, amelyet pre-desztinált erre, hogy sokáig nem telepedhetett le a rendezett jogú városokban, és nem vásárolhatott földbirtokot. A terménykereskedő és a hitelező tragikus hiánya mai mezőgazdaságunkban nem csak a téjesítésre és a visszás módon lebonyolított privatizációra emlékeztet, hanem a holokauszt áldozataira is.

A vidéki társadalom szétverésének döntő mozzanata azonban valamivel később, a kommunista diktatúra időszakában következett be: a birtokos parasztság megsemmisítése. Az Őrségi falvakban a téeszervezés első hullámát megelőzte már az osztályellenség kitelepítése. Saád József kutatásai derítették ki, hogy a hortobágyi munkatáborokba hurcolt „kulákok” többsége innen, a jugoszláv, illetve osztrák határ közeléből került ki, vagyis a tisztogatások elsősorban a határsáv megtisztítását, azaz a háborús készülődést szolgálták (Saád 2006). Megfélemlítő hatásuk messze túlmege az érintett néhány száz családon: a félelem, a gyanakvás és a jóvátehetetlen sérelem tartósan mérgezte és mérgezi az emberi kapcsolatokat. *„Aki nagyobb gazda volt, azt kideportálták vagy elvitték. Onnatól jött a téesz. Csak az volt a baj, hogy elvitték vele a tudást is, a szorgalmat is, a több száz éves családi gyakorlatot is, úgyhogy ezek a téeszek tönkrementek pár év alatt. 1200 tehén volt ebben a hosszú faluban. Kivágták a szőlőt, gyümölcsöst, ahogy elvitték a kulákokat”,* emlékezik vendéglátónk. Az erdőket is kivágták, kellett a faanyag. Az értékes fajták helyébe fenyveseket ültettek. A megélhetés hagyományos formái mind veszélybe kerültek. A munkatáborokból hazatérőket pedig eleinte nem is engedték vissza a határsávba, másutt telepedtek le, sokan véglegesen.

A népesedési adatok keveset mondanak a falusi középosztály egyes csoportjainak kieséséről. Az Őrségben például a dzsentrí, a zsidóság és a polgárosodó birtokos parasztság létszáma együtt sem lehetett valami jelentős: a társadalom életében betöltött szerepük bizonyult pótolhatatlannak. Elmenekült vagy deklaszszálódott a földhöz, gazdálkodáshoz értő paraszti középosztály, eltűnt a városok anonim sokaságában, ahol nem számított többé osztályellenségnek. Így tettek jórészt a hortobágyi táborok túlélői is – birtokaik többnyire idegen kézbe kerültek –, de főképpen a gyermekeik, akik okultak a történelmi leckéből. S ha teheték, követték őket azok is, akiket majd a kollektivizálás második, még kegyetlenebb

hulláma foszt meg mindenüktől 1959–61 között. „Azok az emberek mentek el, akik egy közösség karakterét adják, és én erre vezetem vissza, hogy mára ezek a közösségek úgy viselkednek, mint egy juhnyáj”, véli egy helybeli erdész.

Az oszmán hódítás óta ahhoz fogható veszteség – emberéletben és anyagiakban – nem érte falvainkat, mint a második világháborútól a hetvenes évekig. A falusi társadalom lefejezése, majd a parancsuralmi módszerekkel szervezett téeszekben végzett kényszermunka megfosztotta a helyi társadalmat az önszerveződés és az önálló gazdálkodás képességétől. Ez az, aminek a következményeit utódaik most keservesen megszenvedik. A hazai szociológia ráadásul sokáig hajlamos volt összetéveszteni a mozgósítást a mobilitással, sőt a „felfelé mobilitással”. Kevesen vonták kétségbe, hogy a falusiak városba költözése, a mezőgazdasági munka felcserélése az iparban vagy a szolgáltató szektorban végzett tevékenységgel az érintettek életében fejlődést, felemelkedést jelentene. Erőszak ide vagy oda, vélekedtek, a szocializmus építésének korszakában városlakóvá vagy legalább ingázóvá lett emberek jól jártak, és e változások az ország javát szolgálták. Valójában az esetek egy részében kifejezetten deklasszáldásról vagy a politikai üldöztetés előli menekülésről volt szó. Kovács Teréz döbbenetes adatot közöl: 1960-ban, a téesszervezés évében 970 000 olyan – állandó vagy ideiglenes – lakcímváltozást jelentettek be Magyarországon, ahol a bejelentő más településre költözött! (Kovács 2000). A kiugró szám mögött az erőszakos kollektivizálás elől menekülő gazdatársadalom áll. Minden tizedik magyar állampolgár...

De még a tanulatlan falusi proletariátus városi proletárrá „emelkedése” is sok veszteséggel járt. A megszokott környezet és az identitás elvesztéséhez rendszerint a családi és rokoni szálak elvékonyodása járult. A munkásszállók, később a lakótelepek („a munkaerő sorozatvetői”, ahogy a költő, Petri György nevezte őket) befogadták a cselédházak egykori lakóit, de urbanizálódásuk egy igen alacsony fokon megrekedt. Az ipari munka magasabbrendűségét a mezőgazdasággal szemben sokáig evidenciának tekintették ugyan, de még senki se bizonyította. Az ingázók és a város peremén megtelepedők életformáját pedig már a korabeli szociográfia és a szépirodalom tanúsága szerint is a gyökértelenség és az önkizsákmányolás jellemezte.

Való igaz, a modernizáció urbanizációt jelent. Az urbanizáció azonban nem okvetlenül jelenti a népesség összpontosítását a városokban. Jelentheti éppen ellenkezőleg, mint Nyugat-Európában mindenütt, a városi civilizáció áldásainak, a városias szolgáltatásoknak az elterjedését falun. Kelet-Európában az erőltetett iparosítás tervezői és parancsnokai nem ezt az utat választották népeiknek. A mozgósítás egyedüli célja a felduzzasztott ipar munkaerő-igényének kielégítése volt. Nem kellett ehhez valóságos urbanizáció, a kistelepülések urbanizálására pedig éppen nem futotta. Úgy is mondhatnánk, hogy nem az urbanizáció, hanem annak hiánya magyarázza az ipari központok felé irányuló tömeges migrációt: a falvak relatív lemaradásának súlyosbodása, ami a fiatalokat menekülésre készteti.

Ez a tendencia – amelyet a hetvenes években erőteljesen támogat a tervezőasztaloknál „funkciótlannak” minősített településeket elsorvasztó fejlesztési

politika – a jellemzően aprófalvas Őrségben is érezteti hatását. Az általunk megfigyelt tíz községet 1975-től évről évre a mindenkorai népesség kb. 6%-a, a rendszerváltozás után kb. 5%-a hagyja el (a szám együttesen tartalmazza azokat, akik más településen állandó lakosként, illetve ideiglenesen jelentkeztek be), annak ellenére, hogy a közeli városokban elérhető nem mezőgazdasági munkalehetőségek (ruhagyár, téglagyár, cserépüzem, szerelőüzem) – valamint az erdőgazdaság, a kialakuló háztájival együtt (marhatartás, gyümölcsstermelés stb.) – minden munkaképes ember számára biztosították a megélhetést. A fiatalok itthon tartásához azonban ez már nem volt elég. A rendszerváltozást követő években az elvándorlás üteme enyhén mérséklődik. Az agráriumban végbemenő nagyarányú változások ezt, úgy tűnik, nem befolyásolják, pedig a mezőgazdaság leépülése nem kerülte el ezt a térséget sem.

Országosan az ágazat teljesítménye a rendszerváltozás előttinek a 38%-ára csökkent, és a nemzeti jövedelemnek mindössze 5%-át állította elő. Hagyományos piaci összeomlottak kül- és belföldön egyaránt. A szövetkezeti vagyon privatalizálásának sajátos magyar útja a falusiak többsége számára nem tette lehetővé, hogy a mezőgazdaságból megéljenek.⁶ Az önálló gazdálkodáshoz kellő tudással, tapasztalattal nem rendelkező családok felszerelés, pénz és piaci kapcsolatok nélkül jutottak többnyire túlságosan kis méretű földbirtokokhoz. A téesszvagyon java részét káeftékben és egyéb utódsszervezetekben hasznosító falusi elit vállalkozásai az odáig foglalkoztatottak egy töredékének biztosítottak csak munkát. A feldolgozóiparban és az élelmiszer-kereskedelemben pedig nemzetközi cégek jutottak monopóliumokhoz, és törték le az árakat, miközben a termelési költségek folyamatosan nőttek, azaz az agrárról ismét szélesre nyílt.⁷

Az Őrségiek elsőrendű megélhetési forrása, az állattartás az itt jelzett folyamatok következtében ellehetetlenült, az állatállomány, mint látni fogjuk, radikálisan lecsökkent, az ágazat gazdasági jelentősége háttérbe szorult. Azonban a kilencvenes években a többség bejáróként még talált magának munkát a környező városokban. Zalaegerszeg, Szentgotthárd, Körmend és Zalalövő iparát fellendítette a nyugati határ közelsége, s a mezőgazdaság ellehetetlenülése vélhetőleg ezért nem érintette tragikusan a helybelieket. Az Őrségi Nagyrákosról szóló esettanulmányában Szabó Piroska 2005-ben a foglalkoztatottak közel 80%-ára teszi az eljáró munkavállalók arányát.⁸ A kedvezőtlenebb közlekedési adottságokkal rendelkező Őrségi falvakban ez a szám, persze, akkor is alacsonyabb lehetett.⁹ Az ingázók egy része idővel beköltözött a városokba, és legfeljebb a hétvégeken látogat haza, ami hozzájárul a falvak elöregedéséhez. Helyben viszont egyre kevesebb munkalehetőség kínálkozik. „A fiatalok nagy része munkanélküli, akik meg dolgoznak, azok eljárnak Körmendre, Szentgotthárdra, Lentibe, Csesztregre.

6 A kilencvenes években országosan mintegy 600 ezerrel csökkent a mezőgazdasági keresők száma. Beluszky és Sikos (2007: 95).

7 A falusi rendszerváltozás főbb folyamatait és azok nagyságrendjét illetően a kérdéssel foglalkozó szakirodalom – az értelmezések különbségeitől függetlenül – egyetért: lásd Harcsa, Kovács és Szelényi (1994), Fertő és Mohácsi (2001), Szalai (2001), Laki, Gazsó és Pitti (2008) vagy Kovács Imre és munkatársainak tanulmányai (Kovács 2002).

8 Szabó (2005).

9 Beluszky és Sikos i. m. adatai szerint az aprófalvakban országosan a keresők 60–70%-a bejáró munkavállaló.

Itt nincs munka. Aztán először elmennek dolgozni, aztán el is költöznek, mert ide nem terveznek családot.” Az utolsó évek drámai fejleménye, hogy az említett ipari üzemek a környéken sorra bezártak, vagy tömegesen bocsátják el alkalmazottait. Az addigi bejárók most a munkanélküliek számát szaporítják. Súlyosbítja a falvak elszegényedését, hogy napjainkra elfogytak vagy megcsappantak azok a kiegészítő jövedelmek is, amelyek a mezőgazdaság összeomlásának évtizedében még többé-kevésbé stabilizálták a falvak életszínvonalát: a kárpótlási pénzek, a szövetkezetből kivitt vagyontárgyak eladogatása, a korai nyugdíjaztatás, az előző évtizedekben „felhalmozott” lakásvagyon értékesítése, melyekre Harcsa, Kovács és Szelényi hívják fel a figyelmet fentebb hivatkozott tanulmányukban.

Az elvándorlás okozta létszámvesztéséget a vizsgált időszakban mindvégig ellensúlyozta, ha nem is egyenlítette ki a bevándorlás, amiről később esik majd szó. (Migrációs nyereséget az általunk bejárt térség mindössze 1998–2000 között könyvelhetett el, amikor hirtelen ismét megnőtt a kilencvenes években – várakozásainkkal ellentétben – megcsappant betelepülési kedv. Érdekes, hogy a falvak életében és riportalanyaink emlékezetében mégis a kilencvenes évek bevándorlóinak játszanak fontosabb szerepet.) Egészében véve, várakozásainkkal ellentétben, a hetvenes-nyolcvanas években valamivel többen költöztek az Őrségbe, mint a későbbi években, csak hogy az elvándorlás még erőteljesebb volt. 1995-ig szerény természetes szaporulat is mérsékelte a migrációs veszteséget. Ezzel együtt, az Őrség lakóinak száma az elmúlt negyed században egyenletesen csökkent. A mi tíz településünkön 1975-ben 5176 lélek élt, 2008-ban mindössze 3686. Ami a nagyjából egyenletes migrációs adatok mellett szembeszökő, hogy a kilencvenes évek második felétől kezdve – és nem előbb – a népesség csökkenésében már nagyobb szerepet kap a negatívba forduló természetes szaporulat, miközben a migrációs veszteség valamelyest csökken. Az előző évtizedek vándormozgalma ugyanis értelemszerűen a fiatalokat érintette, s ma már a falvak elöregedése „magától” gondoskodik a születendő gyermekek számának drasztikus csökkenéséről, s az elhalálozások relatíve gyakoriságának növekedéséről. Sajátos őrségi jelenségnek tűnik ráadásul a fiatal férfiak házassági hajlandóságának hanyatlása, amelyre több helyi adatközlőnk utalt. Ezt a kétlaki, gyökértelen életforma terjedésével magyarázták. Az otthon maradók számára pedig a keresőmunka és a családalapításhoz nélkülözhetetlen megélhetés hiánya nehezíti a fészekrakást. A lányok mintha élelmesebbek lennének, férjhez mennek városon – a falu persze elveszti őket és gyermekeiket –, korábban pedig sokan a határőrség állományából választottak férjet maguknak. „A lányok mozgékonyabbak, kicsit intelligensebbek, tanulnak és elmennek”, hallottuk. „A fiúk nem tanulnak, nem mennek el és nincs párjuk...” A fiatalok nem versenyezhetnek a földeket, értékesebb régi házakat összevásárló osztrákokkal. „Minden ilyen régi házat külföldiek meg pestiek vesznek meg. A helybeliek nem nagyon vesznek itt házat. Aki el tud menni, az inkább elmegy, mert munkahelyszinten nem talál semmi megélhetést.”

A helyben születő gyermekek számának rohamos csökkenése itt is az iskolák bezárásával járt. Jelenleg az Őrségben csupán Őriszentpéteren és Pankaszon

működik nyolcosztályos általános iskola, a többi község gyerekei – egy-két még működő alsó tagozat diákjainak a kivételével – reggelente buszra szállnak, hogy Őri, Zalalövő vagy Körmen általános iskolájába eljussanak. A csökkenő költségvetési normatíva mellett az általános iskola fenntartása egyre nagyobb áldozatot követel az önkormányzatoktól: gyakorlatilag minden egyéb fejlesztési célt törölni kell terveikből, ha az iskola fenntartása mellett döntenek. De kinek fejlesztenek, ha nem lesz gyerek, érvelnek a pankaszi szülők, akik meg tudták győzni polgármesterüket az iskola szükségességéről. A gyerekes családok általában oda települnek, ahol van iskola. Azok a gyerekek, akik már az általános iskolát is idegenben végzik, nagy valószínűséggel elhagyják szülőfalujukat. Az álságos, és a szakirodalomban többször megcáfolt pedagógiai érvekkel alátámasztott iskola-összevonások három valóságos célt szolgálnak. A gazdaságtalannak és ésszerűtlennek ítélt magyar településszerkezet „korszerűsítését”; az új, de alkotmányosan nem létező alsó közigazgatási szint, a többcélú kistérségi társulás szerepkörének növelését, valamint a roma integrációt.¹⁰

Ez utóbbit a lehető legrosszabbul szolgálja. Ahol az összevont intézményben a roma tanulók száma egy bizonyos hányadot meghalad, ott a gyermekeik előmenetelért aggódó többségi szülők rendszerint megtalálják a módját, hogy távolabbi vagy alapítványi iskolákba vigyék gyermekeiket. Az esetek többségében azonban éppen ellenkezőleg, a legszegényebb és legtöbb beilleszkedési gonddal küszködő roma gyerekek nem jutnak el a központi intézménybe. Pankasz az egyetlen őrségi település, ahol jelentős számban élnek romák, akiket a téglagyár létrehozása idején telepítettek ide. A gyár megszűnt, a romák azonban fakitermelésből és egyéb munkákból ma is megélik, az együttélés sem a községben, sem az iskolában nem okoz konfliktusokat. A romakérdés megoldása ugyanis csak helyben lehetséges, mert a helyi szereplők közötti együttműködési hajlandóságon múlik (Miklóssy 2007). A központi beavatkozás és a központosítás csak árthat ennek a folyamatnak.

Mint jeleztük és köztudott, a hetvenes évektől kezdve az Őrségben a folyamatos elvándorlással párhuzamosan egy ellentétes irányú népmozgás is kibontakozott. Miközben az őshonos lakosság fiatalabb része elhagyja szülőhelyét, egyes városlakók szemében megnőtt a szinte érintetlen természeti környezetben meghúzódó csendes és hangulatos őrségi falvak vonzereje. Elsősorban a budapesti értelmiség körében vált divattá házat vásárolni az Őrségben. Sokan a végleges leköltözés mellett döntöttek. Ezek egy része olyan gyökeres életformaváltáshoz keresett alkalmas terepet, amelybe a mezőgazdasági munka, esetleg az állattartás is beletartozott. Az önellátás vagy a biogazdaság kísérletei azonban ritkán bizonyultak sikeresnek, rendszerint a felkészültség vagy a tőkeerő hiányzott hozzá. Mások – művészek, programozók stb. – távmunkából vagy bárhol végezhető önálló alkotó tevékenységből tartották fenn magukat, nekik azonban ritkán alakult ki bensőségesebb kapcsolatuk a helybeliekkel. A nagyvárosi civilizációból kiábrándult, vidéken önmegvalósítást vagy lelki nyugalmuk helyreállítását remélő

¹⁰ Erről lásd Váradi (2007); Hermann és Varga (2006); Horn (2006); Kapornai és Bíró (2008).

új telepések elkötelezett, az őslakosoknál néha elkötelezettebb őrségek lettek, azonban – vagy talán éppen ezért – a békés egymás mellett élés szinte sohasem válik valóságos együttműködéssé újak és régiek között.

Figyelemre méltó, hogy a nyolcvanas évekhez képest a rendszerváltozás után nemcsak az elvándorlás, hanem a bevándorlás is átmenetileg csökkenő tendenciát mutat: mindenki ott próbál boldogulni, ahol odáig élt – hátha most sikerülni fog. Az ezredforduló körül azután ismét megszorodnak a vidékre vágyó város-lakók. Egy részük csak nyaralás céljára használja őrségi ingatlanát – ezek között a magyarok mellett osztrákok és más nemzetiségek is szép számmal akadnak.¹¹ Magyarszombatfán, Szalafőn és másutt a falukép szempontjából meghatározó, műemlék jellegű épületek szinte kivétel nélkül városi emberek tulajdonában vannak, ezek többsége külföldi. A nyaralóközönség jelenléte vásárlóereje folytán élénkítő hatást gyakorolhatna a helyi gazdaságra – mármint ha volna mit eladni.

A „gyüttmentek” jelentős csoportját alkotják az osztrák, esetleg német vagy holland földbérlet – ténylegesen: földbirtokosok –, akiket a zsebszerződések az őrségi termőföld egyharmadának birtokába juttattak, óvatos becslés szerint. Magyar munkást nem foglalkoztatnak, és nem is töltenek túl sok időt magyarországi birtokukon. A többség intenzív szántóföldi gazdálkodást folytat, és okosan sáfárkodik az itteni támogatási rendszer lehetőségeivel. Megjelenésük komoly feszültség forrása: felverik a termőföld árát (európai viszonylatban így is nagyon olcsón jutnak hozzá), a helybeliek nem versenyezhetnek velük, s így többé nem juthatnak földhöz azok, akik fejlesztenék gazdaságukat, sem azok a fiatalok, akik most kezdenének vállalkozásba. A gazdák joggal állítják, hogy a kormányzat magukra hagyta őket, hiszen előttük sem ismeretlenek az uniós tagországokban alkalmazott módszerek, amelyek a földvásárlást, földbérletet helyben lakáshoz, hazai nyelven szerzett mezőgazdasági képesítéshez kötik (Tanka 2003).

Az Őrségben az elmúlt két évtizedben tehát egyszerre lehettünk tanúi nagyarányú urbanizációs és dezurbanizációs népmozgásnak. Miközben a munkájukat, megélhetésüket veszített falusiak közül egyre többen költöznek a városokba, helyüket a zsúfolt, zajos és lepusztult nagyvárost elhagyó középosztály és értelmiség gyermekei foglalják el, akik felfedezik a falusi környezet szépségét, szellemi értékeit és egészségükre gyakorolt kedvező hatását. Beilleszkedésük kérdésére később még visszatérünk, mivel a bevándorlók fontos szereplői lesznek az Őrség megújulását szolgáló kezdeményezéseknek, különösen kulturális téren.

Úgy tűnik tehát, hogy kritikus időszakban érkeztünk az Őrségbe, amelyet a népesség összetételének alapvető változása jellemez:

- Lassan kiesik a munkából a mezőgazdasághoz értő utolsó nemzedék, és több mint kérdéses, hogy tudásukat és gazdaságaikat át tudják-e adni az utánuk jövőknek, akiket a romló megélhetési viszonyok választ el az állítanak.
- Milyen választ adnak az ingázó-háztáji életforma ellehetetlenülésére a fiatalabbak, akik közül most sokan elveszítették városi állásukat. Elvándor-

¹¹ A dezurbanizáció világjelenség, hazai megjelenéséről és a migránsok típusairól beszámol többek között Kovács (2000), valamint Csíte és Kovács (2002).

rolnak, vagy helyben teremtenek maguknak új megélhetési lehetőséget – ez is napjainkban dől el, de az érintettekkel folytatott beszélgetések inkább tanácsalanságukról árulkodtak, a vágyaik és lehetőségeik között tátongó, áthidalhatatlan szakadékról. Az mindenestre világos volt, hogy nem belőlük hiányzik a szülőföldhöz való ragaszkodás, hanem a falvakból hiányzik a gazdasági és kulturális életképesség.

- A házak és birtokok egy számottevő része külföldi kézre került, az „új földesurak” többsége ezúttal is az osztrák határ túloldaláról érkezett.
- Migrációs jelenség a turizmus is. Az Őrség lakossága a nyári szezonban szinte megkétszereződik. Az átutazóktól a visszatérő nyaralókon át a bebíró háztulajdonosokig sokféle módon, de jelen vannak az Őrség életében. Azonban a helyi társadalom életében nem vesznek részt – vagy a helyi társadalom nem vesz részt az ő életükben –; és a megnövekvő idegenforgalom hasznából is aránytalanul szerény mértékben részesednek a helybeliek, aktivitásuk lényegében kimerül a szoba kiadásában.

A kétféle és ellentétes irányú népmozgás következményei igen sajátosak. Az őslakosság egy jelentős része munkaidejét lakóhelyétől távol, városi munkahelyén tölti, idehaza csak a családjával érintkezik és a ház körüli teendőket foglalkozik. A „gyüttmentek”, ahogyan a helyi népnélv a betelepülőket nevezi, különböző mértékben ugyancsak ingáznak korábbi vagy jelenlegi városi otthonuk, kötelezettségeik vagy társaságuk és az Őrség között. Azt mondhatjuk, hogy az emberek többsége nincs egészen otthon a falujában, többféle helyszínen között osztja meg az idejét és a figyelmét, sok időt tölt közlekedéssel. Kialakul a távollevők társadalma: az emberek többsége ideje nagy részében „távol van” olyan célpontoktól, amelyeket aznap még okvetlenül el kell érnie (munkahely, iskola, közintézmények). Értelemszerűen nem vesznek részt a helyi társadalom életében, hiszen túl sokat vannak távol, s ha hazatérnek, örülnek, hogy végre otthonuk falai között lehetnek. De okuk is mind kevesebb adódik az együttlétre: érdekeik, kapcsolataik más- és másfelé vonzzák őket, egyre kevesebb közös ügyük akad. Nem csoda, hogy jelentősen lecsökken az élő találkozások száma a helybeliek között, idővel tehát a helyi közösségek elsorvadnak.

A gazdálkodás feltételei¹²

Miből élnek az Őrségek? Nem kerülhetjük meg ezt a kérdést, bár a megválaszoláshoz nem rendelkezünk kellő adatokkal. Kutatásunk a fenntarthatóság korábban ismertetett szempontjaira tekintettel nagyjából két vállalkozási formára szorítkozott, nevezetesen a családi gazdaságokra és a közösségépítő kezdeményezésekre, ennek megfelelően választottuk ki interjúalanyainkat. A fenntarthatóságot szolgáló vállalkozások esélyeit azonban messzemenően befolyásolja a gazdálkodási

¹² Az Őrség mezőgazdasági viszonyairól részletesebben szól Györke Zsuzsanna és Varga Enikő: Mozaikok az őrségi gazdálkodásról című, e kutatás keretében készült esettanulmánya, melyre a jelen összefoglaló is támaszkodik.

viszonyok általános alakulása, amiről a megkérdezettek igen ellentmondásos képet festettek. Ha megpróbáljuk összegezni megfigyeléseinket, azt mondhatjuk, hogy megélhetésük valamennyi hagyományos forrása veszélybe került. Ennek katasztrofális hatásaival mégsem találkozhatunk, amit megmagyaráz, hogy az itteniek megszokták és meg is tudják oldani, hogy megélhetésüket a falvainkban megszokottnál is többféle forrásra és tevékenységre alapozzák. Aki megpróbál két lábon állni, az tönkremegy, de ahol négy- vagy ötféle lábon áll a családi gazdaság, ott még ma sincs nagy baj.

Vegyük hát sorra a megélhetés forrásait!

A térség mezőgazdaságát meghatározó ágazat évszázadokig a szarvasmarhatartás volt. Egyik adatközlőnk, a kérdés szakértője szerint a legeltetési állattartás legalább annyira jellemezte az Őrséget, mint az istállózás, tehát a legeltetés elhagyása nem a tradícióval, hanem a jelenlegi nyomorúságos viszonyokkal magyarázható. A téeszidők háztáji gazdaságainak is az állattartás volt az egyik fő profilja. A jól működő tejbegyűjtési rendszer, a stabil húsipari kapcsolatok – és a téesz-infrastuktúra a háttérben – kifizetődővé tették az ágazatot. A kilencvenes években ezek a kedvező feltételek sorra megszűnnek, és az állatállomány mintegy 40%-a 1991 és 2000 között eltűnik (az általunk felkeresett tíz faluban összesen 1061-ről 627-re esik vissza, ezen belül a tehénállomány megfelelődik, ami a tejgazdaságok ellehetlenülését jelzi). A fogyatkozás 1994, tehát a téeszprivatizáció óta válik drasztikussá, és tart azóta is. Az általunk meglátogatott falvakban a rendszerváltozás idején átlag száz szarvasmarhát tartottak, ma ez a szám 10 körül mozog. Tanulságos kivételt képez Őrimagyarósd, ahol nem volt tsz, hanem szakszövetkezet működött. Itt a szarvasmarhatartás folyamatosan fennmaradt, és az állomány csak kismértékben csökkent, míg a tőle nyugatra fekvő, hasonló adottságú külső-őrségi falvakból már a kilencvenes években szinte eltűnt a lábasjószág.

Az előállítási költségek alá szorított felvásárlási árak, a gazdák kiszolgáltatottsága a bizonytalan piaci partnerkapcsolatoknak, a korszerű eszközök hiánya, és nem utolsósorban a fiatalok idegenkedése a rendkívül munkaigényes, szoros családi munkamegosztást követelő állattartástól még azoknak is a kedvét szegte, akik a téesz feloszlása után megfelelő hozzáértéssel és racionális üzemméretben kezdtek állatokkal foglalkozni. „Minden eszközzel rendelkeztem: traktor, eke, borona, kombajn, kaszálógép, vetőgép, tárcsák, hát minden”, sorolja egy rokkantnyugdíjas. 24 tehénük volt, amellett sertést hizlaltak, kaszálórét, szántóföld is volt épp elegendő. Mindent el kellett adniuk. „A férjem beteg lett, amikor a kamion elvitte azokat a gyönyörű szarvasmarhákat! Fájt a szívünk, és belebetegedtünk.” Nem volt más választásuk, a tejbegyűjtő rendszer megszűnt, a tej ára az előállítás költségeit sem fedezte, ha egyáltalán akadt, aki átvegye. „Évek óta nincs csarnok. Napi 150 liter tejet adtunk a disznóknak. 48 forintot fizetnek a tejért annak a nyomorult parasztnak, a vizet meg itatják a nyomorult emberekkel.” Most csak annyi a gazdaságuk, amennyit saját maguk elfogyasztanak. „Ha a kertben nem termelnék meg mindent, meg nem lenne disznó, baromfi, az a nyugdíj semmire se lenne elég. A fiam meg aztán eladja az összes birtokot, aztán megél egy darabig belőle.”

Tanulságos módon kivételt képez az a néhány külső-őrségi település, ahol soha nem volt termelőszövetkezet, hanem szakszövetkezetek létesültek, melyek keretében a jószág és a föld megmaradt a családok kezében. Itt fennmaradt a szakszövetkezet utódja, a termelési és értékesítési szövetkezet, és számottevő állatállománnyal rendelkezik. (A nehéz viszonyokra jellemző, hogy a hagyományosan állattartó faluban, ahol a szakszövetkezet valamikor az egész falunak munkát adott, jelenleg alig pár családot tart el a tehenészet. Alkalmazottakra, gulyásra, legeltetésre nem futja többé.) Egy másik faluban 900 sertéssel működik hizlalótelep – és egyetlen alkalmazottal. A telepet fenntartó állatorvos pár a munka túlnyomó részét maga végzi – mert csak így éri meg. E vállalkozások önállósága erősen korlátozott: ugyanaz a partner („integrátor”) gondoskodik a növendék állatokról, adott esetben a tápról is, aki a hizlalt jószágot – alacsony áron – átveszi.

Az állattartási hajlandóság olyannyira megcsappant, hogy a kaszálóréték rekvitívációjában érdekelt Nemzeti Park jelentős támogatás mellett is csak néhány gazdát talált, aki az NP által kezdeményezett üszőkihelyezési programba bele mert vágni. Az Őrség szívében létesülő új tejfeldolgozó üzem tulajdonosa pedig úgy tervezi, hogy az egyenletes mennyiségű és minőségű ellátás érdekében Szlovéniából fogja hozatni a tejet. (Ahol az agrárpolitika igencsak eltér a hazaitól, és a családi gazdaságok prosperálnak.)

Szinte kivételszámba megy az a tíztehenses, idősebb gazdálkodó, aki három-négy községet lát el tejjel – esténként, fejés után maga hordja ki a frissen fejt tejet ügyfeleinek. Általában, ahol még egy-egy tehén akad, a tej – ugyanúgy, mint a sertéshús, a szárnyas, a gyümölcs, a zöldség, a pálinka vagy a méz – a helyi cserekereskedelemben talál gazdára. Az ételkészítés-önellátás a családokban és a településeken szerény mértékben megvalósul ugyan, de nem ösztönöz a gazdasági tevékenység fokozására, mert az így szerzett vagy megtakarított jövedelem szerepe a családi költségvetésben általában nem túl jelentős. Sokan az idősebbek közül inkább kedvtelésből, megszokásból vagy nosztalgiából foglalkoznak a ház körül állattal, méhekkal, gyümölcssel, veteménynel. Egyesek azt állítják, hogy már a helybeliek is szívesebben veszik a tejet a TESCO-ban, mint a szomszéd őstermelőtől.

A megmaradt családi gazdaságok egy jellegzetes csoportját azok a gazdák alkotják, akik munka-, természet- vagy állatszeretetből, hagyománytiszteltetből, mondhatni, világnézeti okokból vállalkoznak. Hagyományos termékekkel foglalkoznak: tökmagolajjal, mézzel, gyümölcspálinkával, kecskesajttal, hajdinával, tönkölybúzával. Félreértés ne essék, e piaci szempontból pillanatnyilag „gazdaságtalan” vállalkozások értelméről, létjogosultságáról meg vagyunk győződve. A mezőgazdaság mindig is több volt, mint üzlet. Életforma-választást jelentett és jelent ma is, egy értékes hagyomány folytatását. Választása tehát ízlés, meggyőződés, életstratégia kérdése, s a jövedelmezőség – bizonyos kritikus határok között – csak egyike a számításba jövő szempontoknak.

Sajnos, az így vagy úgy piacra termelő háztáji gazdaság – a hetvenes és nyolcvanas évek falusi konjunktúrájának motorja – gyakorlatilag eltűnt, leépült, és maradványai jelenleg a szomszédosági barterkapcsolatokban, helyi szürkegazdaságban

vegetálnak. A megváltozott körülmények között a nadrágszíjparcellákon – induló tőke híján – korszerűtlen technológiával folytatott gazdálkodás nem lehetett életképes, fejlődni, korszerűsödni pedig nem tudott. A megkérdoztetek ezt kivétel nélkül a téeszprivatizáció visszásságaival magyarázzák. Úgy vélik, az agrárpolitikának akkor vagy a szövetkezetek együtt tartását és belső átalakítását kellett volna szorgalmaznia, vagy a mezőgazdasági kisvállalkozókat kellett volna olyan helyzetbe hoznia, hogy megállhassák a helyüket piaci körülmények között. Egyik sem történt meg, ellenben az új földosztás igazolhatatlan előnyök és hátrányok forrása lett. „Az őrségi ember, már én is annak vallom magam, nem lusta fajta”, mondja egy évtizedekkel ezelőtt betelepült biogazdálkodó. „Ami van neki a kertben, műveli, próbálkozik, csak ebből élni nem lehet. Az erdő volt az régebben, ami pluszpénzt hozott. Mindig volt annyi faanyag, amit el lehetett adni, valakinek építkezett a gyereke, tanult, jól jött az. Aztán jött a kárpótlásnak nevezett dolog, ami nem volt az, nagy kitolás volt az a néppel. És rátérhetünk erre a témára is, ami magyarázza, hogy miért megy most rosszabbul az Őrségnek, mint régen. Hiszen munkalehetőség akkor sem volt sokkal több, csak az alapvető lehetősége volt több. Például volt öt hold erdeje, ami majdnem két hektár. Jött a téesz aztán, az elvette, majd be lehetett adni a kárpótlási igényt. Én is beadtam a miénket. Ugye, volt egy táblám. De idejött az XY városból egy bőrrönd jeggyel és 94 névvel. Bagóért megvette a kárpótlási jegyét a szerencsétlen helybelieknek. És ő 94 tárcsát megemelt akkor, amikor a helyi megemelte a maga egyét. Most, amikor itt osztalékra kerül az erdő, 96 egységet kiemel ő, miközben a helyi egyet.”

A visszaemlékezők egyetértének abban, hogy a legjobb földek, a banki támogatás, a szövetkezetek eszközparkja és üzleti kapcsolatai Földkiadó Bizottságok intézkedései nyomán az egykori szövetkezeti, állami és pártvezetők által létrehozott vállalkozásoknak jutottak, a többség pedig kilátástalan körülmények között vágott neki az egyéni gazdálkodásnak.¹³ Ezzel maguk is tisztában voltak, ezért, és nem csak a gazdák tájékozatlansága miatt volt könnyű dolga a kárpótlási jegyeket felvásárló spekulánsoknak. A gazdák emlékezete szerint „a téesz vezetősége jelölte ki a bizottságot, hogy ki ossza ki a földeket és melyeket. Volt az a rész, amit a tagoknak adtak ki, és volt egy kárpótlási. Na most a téesz azt adta kárpótlásba vissza, ami a tagjainak nem kellett már”. Ahogy egy szomszédos göcseji faluban hallottuk: „az itteni emberek tapasztalata az volt, hogy bármit tegyenek is – hiszen tíz bordájukat eltörték, a nagyapámat a földje végében verték agyon –, a törvény mindig az erősebbnek ad jogot. Az a három család, aki visszavásárolta a magáét, a kárpótlás során az eredeti birtok tíz százalékát kapta vissza; ellenben a téeszelnők a tízszeresét...”

¹³ Ezért nem érthetünk egyet azzal a vélekedéssel, hogy a téeszek szétverése „a veszélyesnek ítélt téeszvezetés hátterbe szorítását” szolgálta volna. (Az idézet Csíte, Csurgó, Himesi és Kovács agrárpolitikai „hatásvizsgálatából” származik [Csíte, Csurgó, Himesi és Kovács 2002], a vélemény azonban meglehetősen közkeletű.) Ennek az ellenkezője is elképzelhető, nevezetesen, hogy az állami és szövetkezeti vagyon menedzserei elérkezettnek látták az időt – nálunk ugyanúgy, mint a Szovjetunióban – a köztulajdon magántulajdonná alakítására, elköttyavetyélésére és felvásárlására mélyen ár alatt, ráadásul oly módon, hogy ennek a folyamatnak a nyertesei ők maguk legyenek, szemben a második gazdaságban beindult spontán újrapolgárosodás résztvevőivel. Aki a politikuskok tetteire figyel, és nem a jelszavakra és nyilatkozatokra, az nehezen térhet ki e felismerés elől. S ha valamiért, hát ezért nincs ma Magyarországon parasztság. A nyolcvanas években még volt és egyre inkább akart lenni, modernizálódni, öntudatos „utóparaszti” osztállyá válni, bármit jelentsen is ez. Nem a fejlődés logikája akadályozta meg ebben, hanem nyers hatalmi tények – bárki meggyőződhet erről, aki a politikai beavatkozás nyomán keletkezett friss, még alig hegedő sebeket a helyszínen tanulmányozza.

A beszélgetések során egyértelművé vált, hogy a múlt sérelmei közül a privatizáció körüli visszásságok élnek a legélénkebben az emberek emlékezetében. Ezek máig tartó gyűlölség, bizalmatlanság forrásai, ami a falvak lakóit sok esetben elidegeníti vezetőiktől, egyúttal magyarázattal szolgál nekik a saját későbbi kudarcaikra. A gazdatársadalom annak idején talán könnyebben beletörődött a földek kollektivizálásába – amikor az állam mindenkivel egyformán bánt el –, mint abba, hogy idegenek, és pedig nagyon is ismerős idegenek birtokába jusson, ami egykor az övék volt.

A téeszprivatizáció évében a kistermelői összeírás 112 főfoglalkozású egyéni gazdálkodót talált azon a tíz településen, amelyre mostani vizsgálódásaink kiterjedtek. Az ezredfordulóra számuk 83-ra apadt. Frissebb adatokkal nem rendelkezünk, adatközlőink elbeszélése és az állatállomány rohamos fogyatkozása azonban nem hagynak kétséget afelől, hogy ez a tendencia azóta csak fokozódott. A gazdaságok jövedelmezőségére és a gazdálkodás nagyságrendjére nézve eligazítással szolgálhat az alkalmazottak száma. 1994-ben összesen 18 munkás állt állandó alkalmazásban a 114 gazdánál. 2000-ben a 83 gazda összesen 9 állandó alkalmazottat foglalkoztatott.

Az Őrség jelenleg legnagyobb forgalmat bonyolító mezőgazdasági vállalkozása harminc embernek ad munkát. Ez egy virágkertészet, amely az európai élmezőnyhöz tartozik, és stabil üzleti kapcsolatokkal rendelkezik külföldön. A rendszerváltozás idején alapított, elhivatottsággal és szakértelemmel vezetett vállalkozás ugyanakkor az ökológiai fenntarthatatlanság iskolapéldája. A szaporítóanyag Hollandiából, a tőzegtalaj Litvániából, a műanyag fólia Olaszországból érkezik, a teherautó német, a növények egy csehországi elosztó központból jutnak el a vevőhöz – a magyar vevőhöz is. A nemzetközi piacon csak így lehet helytállni, a tulajdonos érvei kivédhetetlenek.

A nagyobb földterületek gazdái – 2-300 hektárokról van szó – szántóföldi növénytermesztéssel, elsősorban gabonafélékkel foglalkoznak, többnyire osztrákok, köztük egy-két magyar család. A gabonafélék túlsúlyát természetesen nem a természeti adottságok magyarázzák, amelyek erre a célra itt kevésbé kedvezőek, hanem az ország agrárpolitikája. Aránylag legkevesebb munkabefektetéssel és költséggel a legtöbb támogatási forráshoz így lehet hozzájutni – még akkor is, ha az agrár-környezetvédelmi támogatás kedvéért elvetett hajdinát utóbb aláforгатják a tavaszi veteménynek. S ha semmi se temett, mondják, vadkár fejében az élelmesebb külföldi vállalkozó akkor is szép summához jut.

Az Őrségben egyébként a mezőgazdasági szakigazgatás illetékesének becslése szerint mintegy 6000 ha föld hever parlagon. Ebbe az elhanyagolt, bozóttá lett kaszálóréték is beleszámítanak. Egyes községekben mégis földhiányra panaszkodnak: a határ nagyobb része erdő vagy beerdősült terület, a megművelhető földek pedig már magánkézbén vannak, ha tulajdonosuk nem is mindig műveli azokat.

A családi gazdaság ellehetetlenülése és a városi munkahelyek vesztes fogyatkozása egyszerre, párhuzamosan ment végbe az elmúlt években. A helyzet következményeit még senki se látja át. Sokan reménykednek abban, hogy a kieső jöve-

delmet az idegenforgalom pótolja majd. Aki ki tud adni egy házat vagy házrész, az tavasztól őszig nagy valószínűséggel folyamatos bevételre tesz szert. Aki pedig ugyanezt nagyban csinálja, fogadót, vendéglőt nyit, az jelenleg a legsikeresebb helyi üzletágba fektet. Az idegenforgalom bevételei azonban igen egyenlőtlenül oszlanak meg a falvak és lakóik között, és messze elmaradnak a lehetőségektől. Az Őrség idegenforgalma egyáltalán nincs „kitalálva”, és a szoba kiadásán kívül semmi nem szolgálja azt, hogy a vendég tartósan itt maradjon, elfoglalja magát – és költse a pénzét.

A nyugati határ közelsége nemcsak osztrák kirándulókat – és osztrák földbérletet – vonz ide, hanem az ausztriai munkaerőpiacot is elérhető közelségbe hozza. Az elhelyezkedni nem tudó falusi fiatalok körében népszerűek a szomszédos országban végezhető alkalmi munkák, melyekhez se szakértelem, se nyelvtudás nem szükséges.

Az ország más tájegységeihez képest korlátozott gazdálkodási lehetőségek (agyagos talaj, sok erdő, kevés művelhető terület) ahhoz is hozzászoktatták az Őrségieket, hogy országos közszolgáltató hálózatoknál vállaljanak munkát, a vasútnál, határőrségnél, az áram- vagy gázszolgáltatónál. Jelenleg a legnagyobb munkaadó az Őrségben a Nemzeti Park¹⁴, amellyel egyébként a helybelieknek korántsem felhőtlen a viszonya. (Erről egy másik tanulmányban számolunk be.) Az állami erdészeti vállalatnál ugyan egyre kevesebben dolgoznak, az erdészettel szerződő (kiszervezett) fakitermelő cégeknél azonban adódik munkaalkalom. A reprivatizált és rengeteg tulajdonos között megoszló magánerdők pedig nem csak fűtőanyaggal szolgálnak télire. Sok család a faanyag eladásával egészíti ki jövedelmét, amikor megszorul. Mások, nem is kevesen, karácsonyfát természetnek földjeiken, ami biztos kiegészítő jövedelemnek számít errefelé.

Végül fontos és aránylag egyre fontosabb jövedelemforrást jelent a családok életében a társadalombiztosítási juttatás, valamint a szociális segély. Mindenekelőtt a nyugdíj, hiszen a fiatalok elvándorlásával egyre nő falvainkban az öregek részaránya. A határőrségnél a kordedvezményes nyugdíj már negyvenéves kortól jár, más, kevésbé szerencsés emberek munkahelyük elvesztése után rendszeres szociális segélyre szorulnak, vagy megromlott egészségükre hivatkozva rokkantsági ellátásban részesülnek. Az önkormányzatok a közmunkaprogram keretében költségvetési pénzből a tartós munkanélkülieket foglalkoztatják. A társadalombiztosítás és a szociálpolitika szerepe tehát egyre nő. Az Őrségi aprófalvak polgármestereivel folytatott beszélgetések igazolják azokat a becsléseket, amelyek szerint az aprófalvak lakosságának kétharmadát a keresőkorú inaktív, valamint a nyugdíjas népesség alkotja.¹⁵

Azonban a munkanélküliek számának növekedésével sem csökken a mezőgazdasági munkaerő hiánya. A fiatal mezőgazdasági vállalkozók számára hirdetett pályázaton alig akadt jelentkező. A Nemzeti Park a mezőgazdasági munkára lé-

tesített státuszok egy részét nem tudta betölteni a jelentkezők alkalmatlansága folytán. Több kisvállalkozó panaszkodott, hogy nem talál megbízható munkást. Az említett tejfeldolgozó távoli községekből utaztatja dolgozóit. Mindez jól mutatja a mezőgazdasági szakértelem rohamos eltűnését, az ágazat alacsony presztízsét immár a falusi lakosság körében is, akiket két nemzedéken keresztül arra nevelték, hogy „a földet túrni” az elmaradottság jele, alábbvaló, mint a városi munka. Másrészt igazolja a közismert tényt, hogy a tartósan munka nélküli népesség leépülése elkerülhetetlen, alkalmatlanná válnak a munkavégzésre.

A pályakezdőkkel és tizenévesekkel folytatott beszélgetésekből az derült ki, hogy a felsőoktatásban részt vevő fiatalokban is él, sőt talán erősebben él az elkötelezettség szülőfalujuk iránt, mint kevésbé iskolázott társaikban; ismerik a vidéki életforma lehetséges előnyeit – azonban esélyük sincs rá, hogy hazatérhessenek. A városi értelmiség körében egyre népszerűbb kétlaki életformát – anyagi okokból – nem engedhetik meg maguknak, az legfeljebb távlati terveik között szerepel. Az értelmiségi állások száma pedig falun ma kevesebb, mint volt akár száz évvel ezelőtt. A műszaki és agrárértelmiség jelenlétét feleslegessé tette a gazdaságok elaprózódása és a mezőgazdaság fokozatos felszámolása. Tanító, pap, kultúros, jegyző, sőt orvos és gyógyszerész foglalkoztatását is már csak a nagyobb községek engedhetik meg maguknak. Értelmiség híján és kellő vásárlóerővel, érdekérvényesítő képességgel rendelkező középosztály híján a különféle szolgáltatások eltűnedeznek, az infrastruktúra minősége, és ezzel együtt a vidéki élet minősége romlik. A város és a falu közötti különbség nemhogy csökkenne, mint Európa nyugati felén, de szakadékká mélyül. Ehhez már csak az kell, hogy a tömegközlekedési hálózatok leépülése akadályozza a városok megközelítését, amit napjainkban a vasúti szárnyvonalak bezárása, a járatok ritkítása, az országutak karbantartásának elmulasztása idéz elő, hogy a falvak sorsa megpecsételődjék. A falusiaknak azonban nincs más választásuk, maradni fognak, mert nincs hová menniük. Belátható időn belül Magyarországon a városi munkalehetőségek száma nem fog szaporodni. A városi, városkörnyéki településhálózat infrastruktúrája pedig még az elmúlt évtizedek migrációs sokkjának feldolgozására sem képes. A falusi fiatalok többségének tehát a szülőhelyén kellene majd értelmes életlehetőséget, megélhetést, családalapításra alkalmas körülményeket találnia.

A jövőképes, helyi forrásokra és adottságokra építő, azaz „fenntartható” vidékfejlesztésnek éppen ez a tétje. A fenntarthatóság korábban felsorolt ismérveinek az Őrségben – és a falusi térségek többségében – a mezőgazdaság és az ehhez kapcsolódó tevékenységek felelnének meg a leginkább. Ezt elsősorban a kedvező természeti adottságok indokolják, de alátámasztják a világ gazdaságban végbemenő folyamatok is. Nemcsak a keresleti nyomás növekedésére gondolunk, ami előbb-utóbb az árszínvonal emelkedéséhez fog vezetni. A földrészek közötti gazdasági kiegyenlítődé – amely rohamléptekkel halad előre – hamarosan mérséklő hatást gyakorol a világkereskedelemre. Nem lesz értelme többé az interkontinentális élelmiszer-forgalomnak, amelyet az üzemanyag árának emelkedése is gazdaságtalanná tesz. A földrészek és országok, ha tehetik, visszatérnek az ökológiai fenntarthatóság szempontjából már ma is szorgalmazott élelmiszer-

¹⁴ Jelenleg 61 főállású dolgozónak ad munkát, ebből 16 fő foglalkoztatására a közmunkaprogram nyújt fedezetet.
¹⁵ Részesedésük az ezres lélekszámot el nem érő településeken már Beluszky Pál és Sikos Tamás 2007-ben publikált adatai szerint is meghaladja a 60%-ot (Beluszky és Sikos i. m.).

önellátáshoz, és felfedezik ennek előnyeit: ellenőrizhető forrásból jobb minőségű élelemhez jutnak ismét. Ebben a helyzetben a magyar mezőgazdaság visszaszerzheti hazai piacát, és termékei keresettek lehetnek más európai országokban is. Ha ugyan lesz még Magyarországon mezőgazdaság. Ha magyar kézben lesz még. Az Őrségben készített interjúk azonban egyöntetűen arról tanúskodnak, hogy a távlati kilátások és a jelen lehetőségei között nincs semmi összefüggés.¹⁶

Eddig főleg a mezőgazdasági vállalkozás belső akadályairól beszéltünk, s érintettük a szakértelem, a földterület, a hitel és a korszerű technológia hiányát. Szólnunk kell azonban a külső akadályokról is, amelyek a vállalkozásokat ellehetetlenítik.

A családi gazdaságokkal szemben támasztott értékesítési korlátok gyakorlatilag áthághatatlanok, azaz megfelelnek hallgatólagos céljuknak, ami nem egyéb, mint ennek az Európa-szerte elismert, támogatott, és a vidék népességmegtartó képessége szempontjából nélkülözhetetlen gazdálkodási formának a felszámolása. Kizárólag nyersterméket értékesíthetnek, így a saját készítésű lekvár, sajt, hurka, sonka, pálinka stb. értékesítése még a gazda saját házában is büncselekményszámba megy. Ez a falusi turizmus vonzerejét is a töredékére csökkenti. Még a rendezvényeken, vásárokon sem árusíthatnak, mert nem tudnák kigazdálkodni a kitelepülési engedély árát, nem felelnének meg az ÁNTSZ előírásainak és több más bürokratikus kikötésnek, melyek teljesítése komoly többletköltséggel járna.¹⁷

Az Őrségi vásáron helyi gazdával csak kivételként találkozhattunk, az árusok többsége profi vásároló volt, az országban bárhol kapható kommersz termékekkel. Nem tart – de nem is tarthat – helyi terméket a kulturális fesztiválokon megjelenő büfés sem. Őriszentpéter központjában, az út mentén ellenben egész nyáron papírládából árusítják a kínai fehérneműt. Tavasztól ősziig két zöldséges stand látja el a nyaralókat a Bosnyák téri nagybani piacról ideszállított, részben külföldi zöldséggel, gyümölccsel, miközben az őshonos helyi gyümölcsfákat kivágják. Őrségi termék, ezt mondani se kell, a két nemzetközi élelmiszer-kereskedelmi lánc boltjában sem kapható. Piac pedig sehol sincs az Őrségben, bár az idegenforgalom valószínűleg bőségesen eltartaná. Állítólag nincs rá igény: helybeliek és nyaralók egyaránt hozzászoktak a mindenütt egyforma kiszerelésben kapható műkajához, vagy a szürkegazdaságból elégítik ki igényeiket. Így a helyi gazdálkodók minden értékesítési lehetőségtől meg vannak fosztva, a turisták és nyaralók pedig a helyi ízekről. Ez a helyzet visszahat a gazdaságra: az eladhatatlan termék egy idő után eltűnik, a gazdálkodó családok csak annyi húst, tejet, lekvárt, pálinkát, aszálványt állítanak elő, amennyit a rokonság elfogyaszt. Biotermékkel,

helyi termékkel próbálkozó kereskedő riportalanyunk az elmúlt években már nem talált vállalkozásához partnereket a térségben.

A kereskedelmi korlátozásokkal kapcsolatban elterjedt, de álságos a hivatkozás az uniós szabályozásra. A közösségi előírások az osztrák, szlovén vagy olasz farmereket nem akadályozzák. Az országok többsége ugyanis a maga jól felfogott érdekében megalkotta azokat a helyi rendelkezéseket, amelyek a hagyományos helyi termékek előállítását és kisvolumenű értékesítését kivonják a szigorú uniós előírások hatálya alól. A magyar kormány ezt a gazdák és képviselőik ismételt kérése dacára elmulasztotta, szembehelyezkedve többek között az általa is elfogadott corks nyilatkozat elveivel. Így a pusztulásra ítélt családi gazdaságok nálunk többé nem jelentenek konkurenciát a földeket tízezerhold-számmra felvásárló befektetőknek, sem a piacot igénytelen és egészségtelen tömegtermékkel elárasztó nemzetközi üzlethálózatoknak.

Ugyanez a diszkrimináció figyelhető meg az állami pályázatoknál. A fejlesztési forrásokért folyó versengésből körmönfont és nehezen átlátható szabályozás zárja ki a mezőgazdasági kisvállalkozókat. A korlátozás hol a mezőgazdasági tevékenységet sújtja, hol a település vagy éppen az üzem méretével kapcsolatos, hol az önrész nagysága, hol a pályázat benyújtásának abszurd és alig teljesíthető bürokratikus feltételei teszik lehetetlenné részvételüket.

A Leader Programból, ami a helyi társadalom önrendelkezését hivatott biztosítani a fejlesztési döntésekben, a mezőgazdasági vállalkozás – valamint az iskolák és szociális intézmények – támogatását eleve kizárták, arra hivatkozva, hogy ezek a célok az UMVP más pályázati kiírásaiban szerepelnek már. A Leader és az UMVP összekapcsolása alkalmat adott arra is, hogy formálissá tegyék a helyi Leader Szövetségek autonómiáját. Döntéseiket a külön e célra létrehozott, kellő terepismerettel és személyi kapacitással nem rendelkező megyei Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatalok felülbírálják, vitás esetekben pedig az utolsó szót a szakminisztériumban mondják ki. A tavaly benyújtott és elbírált Leader-pályázatokról egyébként idén ősszel még sehol sem született jogerős döntés, és idén, úgy látszik, már nem is kerül sor a (tavaly beadott) pályázatokra megítélt összegek folyósítására.

Az Őrség területének jelentős része természetvédelmi védettséget élvez. Ezért az itteni gazdálkodók a területalapú támogatás mellett a legkönnyebben az agrár-környezetvédelmi programba kapcsolódva juthatnak némi pótlólagos forráshoz. Az ezzel kapcsolatos kötelezettségeket azonban a gazdák többsége a gazdálkodásra károsnak és értelmetlennek ítéli.

Költségvetési támogatásban részesülhetnek még a fiatal gazdák is, ha átveszik a családi gazdaságot. A hajlandóság ezúttal is alatta marad a várakozásnak. Ebből is látható, hogy az embertelen szabályozási környezetben, sokféle diszkriminációval sújtott, szegényes technológiával és forgótőke nélkül működő családi gazdaságok jövőjét hogyan ítélik meg a fiatalok.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy az Őrségben kiegyensúlyozott, harmonikus viszonyokat találtunk. Nincs munka, de rátermett munkavállaló sem igen

¹⁶ Másféle jövőt látnak maguk előtt, akik a vidék túlnépesedéséről beszélnek. Márpedig ebben sokan egyetértenek. A neoliberalis közgazdász, Mihályi Péter ugyanúgy a vidéken „felesleges” népesség, különösen a bővített újratermelődő szegénység városba menekítését szorgalmazza, mint a társadalmi igazságtalanság áldozatai mellett elkötelezett Laki L. László. A Csíre András és Kovács Imre szerzőpáros is azt fájlatja korábban idézett Falusi történetében, hogy az agráriumot érintő reformok „nem oldották fel a vidék túlnépesedtségét és elmaradottságát”. Túlnépesedés – mihez képest? A megélhetés elvesztése nem bizonyítéka a túlnépesedtségnek. Városaink túlnépesedtségéről is beszélhetnénk, amennyiben a pályakezdő fiatalok ott hasonló elhelyezkedési nehézségekkel küzdenek. Az elmaradottságtól pedig – ha valamit, ezt bebizonyította a szocialista iparpolitika – nem szabadít meg, ha a nyomort a városokba költöztetjük.

¹⁷ 2010-ben az agrárkormányzat civil kezdeményezés nyomán módosított több, régóta sérelmezett jogszabályt, és eltörölte a családi gazdaságok útjában álló feldolgozási és értékesítési tilalmak egy részét.

akadna. Nincs szabad föld, de hiszen így is épp elég hever parlagon. Nincs kereslet helyi termékekre, s még szerencse, hogy nincs, mert termék se volna. S ha se kereslet, se kínálat, mivégre akkor a piac? Ha a családi gazdaságok megszűnőben, mi értelme volna a nekik kedvező szabályozásnak? A pályázatok java részéből a családi gazdaságokat kizárták, de jobb is így, mert úgyse ismernék ki magukat a pályázati bürokrácia labirintusában, nem tudnák megfizetni az önrészt, és tönkremennének az utófinanszírozásban.

Az együtt-nem-működés erőforrásai

A saját erejére és adottságaira támaszkodó, s ezért távlatos gondolkodásra képes vidékfejlesztés legfontosabb tényezője az összetartó helyi társadalom. Manuel Castells szerint (Castells 2006) a nemzetállami keretek relativizálódása a helyi identitások felértékelődéséhez vezet, különösen a kulturális és/vagy gazdasági szempontból magára hagyott, hátrányos helyzetű népesség körében. A helyi közösségeket azonban – nemcsak Magyarországon – alaposan kikezdte a globalizáció és a migráció, s a szegény emberek spontán összefogása érdekeik védelmében – ha egyáltalán képesek erre – nem ajándékozta meg őket új identitással, írja Castells, ha nincs a pusztá védekezésen túlmutató közös céljuk, saját jövőképük. Az ilyen közösség- és identitásteremtő „projektek” példaként ő a helyi környezetvédő mozgalmakat hozza fel, s az ökológiai öntudat erősödésétől reméli a helyi társadalmak identitásának megújulását. Ezek rendszerint hagyományos helyi tudásokat mozgósítanak, és nyilvánvalóan közös, lokális érdekekre hivatkozhatnak – hiszen a környezet mindig helyben van.

Terepmunkánk színhelyeit ennek megfelelően választottuk ki: olyan településeket kerestünk, ahol kulturális, gazdasági vagy környezetvédelmi célokért szervezkedő csoportokról hallottunk. Feltételeztük, hogy az említett három dimenzió a fenntarthatóság fogalomkörében egymástól elválaszthatatlan. Az Őrségben a közösséget megmozgató kulturális rendezvények vonták magukra a figyelmünket. A regionális központban működő kulturális egyesület évente két ízben rendez fesztivált, ahol a gazdag és igényes művészeti program mellett a fő vonzerő az Őrségi porták bemutatkozása. Ugyanez a csapat havi rendszerességgel megjelenő újságot ad ki és közösségi rádiót működtet. Hasonló kulturális központ kialakításába kezdett egy másik faluba betelepült színművész. Egy kollégája az Őrséggel közvetlenül szomszédos göcseji aprófalú polgármestereként hagyományos eljárással épített fából új templomot a kihálófélben lévő településnek. Nem messze onnan, a térség őshonos, lassan eltűnő gyümölcsfajtaikat gyűjti és menti egy elhivatott szakember. Kezdeményezése nyomán és odaadó segítségével több falu határában ültetnek gyümölcsöst, amely a helyi fajtákat génbankként őrzi meg az utódok számára. Más falvak tavasszal rönkhúzásra, ősszel tökfesztiválra hívják a látogatókat, s a népszokások felelevenítése, a rendezvényszervezők tettekrelessége mögött eleven közösségeket sejtettünk.

Amikor közelebbről ismerkedtünk meg vállalkozásaikkal, zavarba ejtő tapasztalatokat szereztünk. A térséget megmozgató nagy kulturális rendezvényektől a

helybeliek távol tartják magukat, s bár korántsem turistacsalogató eseményekről van szó, a közönség szinte teljes egészében a nyaralóközönségből és az esemény hírére érkező turistákból áll. A nyitott porták között a bemutatkozó családi gazdaságok kisebbséget alkotnak az Őrségbe települt művészekhez képest. A vállalkozásban részt vevő őstermelők – részben „gyüttmentek” maguk is, részben elkötelezett lokálpatrióták – inkább kivételszámba mennek, hiszen a családi gazdaságok többsége érthető okokból kerüli a nyilvánosságot, mivel a szürkegazdaságba szorult. A regionális központ szerepét betöltő település előjárói nem támogatják sem az újságot, sem a fesztiválokat, melyek programja megítélésük szerint nem érdekli választóikat. „Azt hallottam vissza, hogy ez az én ügyem, meg a barátaimé, akik ezért idejönnek”, mondja az ünnep szervezője. „Számukra ennek nincs jelentősége, értéke... és jobb lesz nem összeszűrni velem a levelet, mert a lakossági szavazatoknál ez nem lesz egy pozitív dolog.” A helyi előjárók inkább az Őrségi vásárt részesítik előnyben, amely nélkülöz minden helyi vonást, sörátorokkal és az országjáró vásároló kereskedők portékáival van tele. Tény, hogy a helybeliek ezen a rendezvényen jóval számosabban vesznek részt – fogyasztóként, természetesen, hiszen a kínálati oldalon őstermelőként nem lehetnek jelen, s nem is valószínű, hogy a szemérmetlenül magas kitelepülési díjat (napi 14 000 Ft körül) ki tudnák termelni. (Annál is kevésbé, minthogy feldolgozott terméket Magyarországon őstermelő nem értékesíthet – szemben szlovén, osztrák vagy olasz kollégáival, akik számára ez a jog magától értetődő.)

Pünkösdkor, a Virágzás Ünnepének nyitó hangversenyén, ami egyedülálló művészi élményt nyújtott, a református templomban a helyi iskola tanárai és tanulói közül eggyel sem találkoztunk – kizárólag a bebíró szombathelyi családok hozták el gyermekeiket (akik naponta Szombathelyre járnak iskolába). A helyi általános iskolások számára kirándulást szerveztek a hónapokkal előre beharangozott rendezvény napjára. A szervezők korábban maguk sem fordítottak kellő figyelmet az évről évre hatalmas fáradtsággal összehozott programok népszerűsítésére. Azt remélték, hogy amit kínálnak: „*legyen egy ünnep, és legyünk együtt*”, vonzani fogja a helybelieket, és nem szorul reklámra. Fájdalmasan tapasztalják azt is, hogy míg kezdetben legalább a leköltözők közössége részt vett a kulturális rendezvényeken, lassan ők is elmaradoztak, mintha hasonultak volna az itteniekhez, s ma már „*mindenki önmaga guruja*”, szellemi közösséget nem igényel.

Más, a kulturális turizmust élénkítő vállalkozások sem tudtak meggyökeresedni. A sikeres pályázatok nyomán beinduló kezdeményezések (pl. a vakok számára létesített, egyedülálló Batthyány–Strattmann tanösvény) elhaltak az érintett települések érdektelensége következtében. A tavaszi rönkhúzás hagyományát felelevenítő faluban a lelkes szervezők évről évre egyre nehezebben tudják megnyerni társaik együttműködését a mozgalmas és mulatságos felvonuláshoz. A templomépítés, kultúrpagta, pajtaszínház, újság, rádió mögött kivétel nélkül „gyüttmentek”, betelepülők állnak, támogatóik, közönségük túlnyomó része nem a helyi társadalomból kerül ki. „*Ez már lassan ki is halt, azt kell, hogy mondjam*”, állítja az egyik messzi földről érkezett polgármester. „*Ez a folyamat már a legvégén tart. Ugyanis a faluközösségek egyáltalán nem működnek, a hagyományos*

falusi ünnepek már csak turistalátványosságok... A városba költözött családoknak a falusi szülőház ugyanolyan nyaraló, mint a városiaknak."

A göcseji erdész szép elgondolását megvalósító őshonos gyümölcsös, a „tündérkert” telepítését is „gyüttment” szorgalmazta, s egy olyan polgármester karolta fel, akinek lakása, cége egy nagyvárosban található. Az osztrák kézilabda-válogatott magyar származású mesteredzője is egy közeli faluban polgármesterkedik, ahol a minőségi turizmus követelményeinek megfelelő sporttábort létesített. Mindez korántsem volna baj, éppen ellenkezőleg, a hiányzó, elüldözött falusi értelmiség utánpótlásának megjelenését üdvözölhetnénk. Csak hogy az esetek túlnyomó többségében egyelőre áthidalhatatlan az újonnan jötteket a bennszülöttektől elválasztó szakadék. Szó sincs ellenséges érzületről, csupán közönyről és óvatos, de leküzdhetetlen bizalmatlanságról. A jövevényt barátságosan fogadják, magyarázza egy betelepült gazdálkodó, *„ha megmarad abban a státuszban, hogy hülye pesti, akkor ez így tulajdonképpen mehet a végtelenségig... amíg a helybeli úgy érzi, hogy ő külön ennél a városi embernél, akármiben, amíg ő ezt a lelkében fel tudja dolgozni, hogy az valahogyan idekeveredett, majd visszamegy, és addig ő a függőny mögül röhög rajta, hogy csetlik-botlik a fűnyíróval...”*.

A kommunikációs szakadék létét megérteni könnyű, áthidalni nehéz. Az Őrségbe szerelmesedett művészegyéniségek, new age proféták, életforma-kísérletek úttörői, titkos és nyilvános önmegvalósítók a városi társadalomban is, ahonnan érkeztek, inkább különcök, kívülállók voltak. A vidéki életéről alkotott elképzeléseik néha távol álltak a valóságtól, de nem is okvetlenül a helybeliekhez akartak közelebb kerülni, amikor falura költöztek, hanem önmagukhoz. Akik pedig az ökológiai fenntarthatóság vagy az egészséges életmódra való áttérés jegyében a gazdálkodás hagyományos módozataival próbálkoztak, olyasmibe kezdtek, amit a helybelieknek épp a legutóbbi évtizedekben kellett feladniuk – önhibájukon kívül. Nem csoda, ha a jövevények nem találtak helybeli partnereket. S az sem, hogy az alja tömegkultúrára szoktatott, tanulatlan embereknek nem kellett, de még az autentikus népi kultúráról, hagyományőrzésről alkotott elképzeléseikkel sem illett össze az a kultúra, amit a bevándorlók magukkal hoztak. A közösségi vállalkozások mögött elszánt világjobbító szándékot szép számmal találtunk, helyi közösséget sehol sem. A kivitelezés minősége – a magyarföldi templomtól a vizsáki pajtaszínház előadásán át a Virágzás Ünnepe és a Hétrét Fesztivál programjáig – világszínvonalon áll, azonban az Őrségi közönség nem vesz részt a saját kulturális életében. Már csak azért sem, mert ezek a kulturális kezdeményezések, amennyiben egyáltalán ambíciójuk volt, hogy a helyi közösségekhez szóljanak, szervi hibában szenvedtek: ti. idegenek, jövevények voltak. Az Őrségi emberek pedig nem bíznak többé az idegen, városi jövevényben.

Erre pedig jó okuk van. A gyökerek a távoli múltba nyúlnak. „Batthyány elvette a nemességüket, a császár a vallásukat, a kolhoz a földjüket, jószágukat” – foglalta össze valaki. Sokféle népbarát, sokféle világjobbító szándék próbálkozott már erre felé. Néphatalmat, majd ismét piaci versenyz gazdaságot, szabad kereskedelmet, s más csodatévő szereket igyekeztek eladni nekik, újabban műemlékvédelmet,

természeti értéket, biogazdaságot. Megmagyarázzák nekik, hogyan kellene élniük a maguk földjén, majd így vagy úgy megszerzik maguknak a földeket és a házakat, melyekből az idegen tud csak „népi” műremeket varázsolni. Sokan jöttek, sokszor rászédtek őket, az Őrségiek legalábbis így magyarázzák. De óvatos tartózkodásuk mélyebb okai közt esetleg olyasmit is találunk, ami nem az idegenekkel kapcsolatos. Nem velük, egymással szemben tette őket gyanakvóvá a történelem. Egykori kitelepítettek és az ő kitelepítőik, téesszervezők és a saját földjük végében agyonvert kiscsapatok leszármazottai élnek egymás szomszédságában, és mindenki tudja, ki kinek a házat lakja, kinek a földjét birtokolja. Egymást megfigyelni és jelenteni a határsávban kötelesség volt – menekülőket a határon átsegíteni pedig megélhetés vagy tisztesség dolga. Megtanultak hallgatni, elhallgatni, és azt is megtanulták, hogy nem azok járnak jól, akik társaikkal összefogva próbálnak javítani a sorsukon – azokra megtorlás vár és kegyetlen büntetés. Hanem azok, akik mások rovására vagy éppen a mások szerencsétlenségét kihasználva kötik meg a maguk külön alkuját a mindenkori hatalommal. (Hiszen a Hortobágyra sem azt a családot vitték okvetlenül, akinek a legnagyobb földje volt, hanem akinek a nevét a tanácselnök a lajstromba beírta...)

Mindezt nehéz és fájdalmas belátni annak a biovállalkozónak, természetvédelmi szakembernek, kultúraszervezőnek, művészembernek, aki a legjobb szándékkal közeledik feléjük. Még nehezebb az Őrségieket meggyőzni arról, hogy ezek a mostani kezdeményezések esetleg a javukat szolgálhatnák. Mert ha így volna is, van abban valami sértő és megalázó, ha az embernek a maga portáján mások, jövevények akarják megmondani, hogy mit tegyen és mit ne tegyen.

A fenntarthatóság előőrsei

A fenntarthatóság – tanulmányunk második fejezetében megfogalmazott – ismérveinek megfelelő kezdeményezések többségének fő vonása s egyúttal paradoxona az Őrségben, hogy résztvevőik felnőttkori pályamódosítás nyomán, rendszerint jövevényként, érzelmi alapon vagy intellektuális meggyőződésből kezdtek a számukra új életet vagy legalábbis az élet új értelmét jelentő gazdálkodásba. Paradoxnak azért nevezem ezt a helyzetet, mivel korábban szoros összefüggést tételeztünk a fenntarthatóság és a helyi tudás, a helyi közösségek léte között. Ehhez képest úgy találtuk, hogy az elmúlt évtizedekben az Őrségi falvak életében mindennemű folytonosság megtört, a lakosság részben kicserélődött, a hagyományos struktúrák szétestek. Az egymást követő, sodró erejű változások, egymással ellentétes irányú migrációs hullámok a közösségeket szétszórták, a gondolkodás, az együttműködés és a megélhetés hagyományos formáit pedig ellehetetlenítették. Elsősorban nem a helybeliek, hanem a városból kitelepülő vagy visszatelepülő jövevények körében találjuk meg azokat, akik az ezredforduló kihívására a választ a természetközeli életforma és a környezetbarát gazdálkodás falusi hagyományaiknak felelevenítésében keresik. Tanulmányunkban igyekeztünk rámutatni ennek okaira. A társadalomtörténeti folyamatok mellett figyelembe kellett vennünk a

fenntarthatóság szempontjából kedvező – és Európa-szerte virágzó – családi gazdaságokat irgalmatlanul sújtó hazai agrárpolitikát. A történelem magyarázatot ad a kezdeményezéshez kellő tudás, vagyon, bizalom és önbizalom hiányára, a gazdasági környezet pedig arra, hogy az önálló vállalkozásra képes kevesek számára miért járhatatlan vagy kockázatos az az út, amelyet elméleti megfontolások alapján „fenntarthatónak” kellene mondanunk, miközben megfigyeléseink azt bizonyítják, hogy a mai hazai gyakorlatban nem az.

Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? S miként tehető fenntarthatóvá? Az alábbiakban néhány őrségi kezdeményezés példáján keresztül közelítjük meg a kérdést. Mint látni fogjuk, közös vonásuk, hogy a fenntartható alternatíva nem spontán és nem naiv magától értetődéssel következik valamely hagyományból vagy éppen a jelen körülményekből, hanem éppen ellenkezőleg, tudatos elköteleződés eredménye. Nem okvetlenül jelent gazdasági értelemben sikeres alkalmazkodást az adott körülményekhez. Hőseinket sokkal inkább ezeknek az adottságoknak a tudatos elutasítása, konstruktív kritikája motiválja. Megfigyeléseink megerősítik azt a gyanúunkat, hogy a fenntarthatóság hazai előőrseit külföldi társaiktól az intellektus magas és a jövedelmek alacsony színvonala különbözteti meg. S ha így volna, akkor legalább ebben a tekintetben egy töretlen és jogfolytonos hazai hagyomány talaján állunk, s eszünkbe juthat a naplóíró Széchenyi István kifakadása: micsoda képtelenség, hogy Magyarországon olyan újítások követelnek önfeláldozást, amelyeket más országokban józan számításból, önértékből visznek véghez.

A Ferjancz házaspár kitűnő példája ezeknek a „világnézeti” vállalkozóknak, akik – a dolgok természetes rendjének megfelelően – nem gazdálkodni, hanem élni akartak, amikor lakóhelyüknek az Őrséget választották. Élni azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a harmonikusabb, függetlenebb, természetközeli falusi élet ígért a huszonéves pesti villamosmérnöknek és élete párjának. Madártávlatból sikertörténet az övék – pürroszi sikertörténet, mérhetetlen tömegű küszködéssel, ár ellenében. *„Mi vagyunk itt már a legnagyobb gazdák a faluban. Mindenki eladott minden állatot, minden földet, a TESCO-ban veszi a nem tudom mit, mi meg gazdálkodunk, meg hát működik is.”* Az étel-miszer-önrendelkezés elvét elsősorban a saját háztartásukban kívánták megvalósítani, ennek megfelelően alakították gazdaságukat, éppen akkor, amikor a falusiak többsége már szabadulni igyekezett a mezőgazdasági munkától. *„Közben ugye a '90-es évek elején-közepén az volt, hogy a termőföld senkinek se kell. Az emberek, a parasztemberek egy része úgy gondolta, hogy ő beül egy ilyen 36 fokos tápoldatba, és nézi a tévét, és akkor marha boldog lesz ettől. Tehát szabadulni akart ettől a gumicsizmás nyomortól. A falusi ember a mai napig is be akar költözni legalább egy ilyen Körmend kaliberű kisvárosba. A városi ember meg ugye menekülne onnan. Ezt szoktam mondani a globalizációról, hogy senki sem érzi jól magát ott, ahol éppen van. Valahol marha jól ki van találva. Mindenki szeretne valami mást csinálni.”*

Többek között kecskét is vettek, de *„szegény, az mekegett nagyon egyedül”*, és akkor rájöttek, hogy az állatok nem szeretnek egyedül lenni, tehát hoztak neki társat. Megszerették a kecskét, s felvitték százas létszámig az állományt, de aztán

már nem győzték, felhagytak vele. Jelenleg a vendégszállás mellett elsősorban szarvasmarhával foglalkoznak, extenzív, azaz legeltetési tartásban, ami az állat és a rét szempontjából egyaránt a legelőnyösebb. Hatvan hektár rét, gye, kaszáló tartja el a gazdaságot, nagyjából ez az az üzemméret, ami ma Európában biztos megélhetést nyújt egy farmercsaládnak. Ferjanczék nem ismerik ezt a biztonságot. Ha nem verik magukat adósságokba, nem tudták volna előteremteni a gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen gépparkot. A hazai agrártámogatás töredéke annak, amit a lengyel vagy a szlovén gazda elérhet, a piacot a multik uralják, a falusiak is ott vásárolnak, nincs megbízható munkaerő, a bonyolult és szigorú állat-egészségügyi és egyéb előírások rettegésben tartják a gazdákat, vállalkozásuk fejlesztésére nem is gondolhatnak: *„mi megpróbáltunk ebben a legegyszerűbb variációban létezni. Pontosan azért, mert tudtuk, hogy nem léphetünk feljebb, mert akkor kinyírnak bennünket”*. Bár Ferjancz a helyi gazdakör elnöke, az összefogásban rejlő lehetőségekre csak rálegyint. *„Ez egy ilyen vad világ”,* jellemzi helyzetüket, *„mert egy dán paraszt el tud menni szabadságra, mert neki a gazdaszövetkezetbe megszervezik azt, hogy akkor valaki helyettesítse egy hétig. Ott minden működik, Magyarországon semmi sem működik. De hát ez olyan dolog, hogy Magyarországon mindenki magára van utalva, ez egy ilyen hely... Nincs munkamegosztás, itt nem bíznak egymásban, itt senki se csinálja meg a ráosztott feladatot, hanem mindenki úgy kavar...”*

A kilencvenes években itt megtelepedő városi jövevények többsége számára az Őrség az életformaváltás lehetőségét ígérte. A nagyvárosi civilizáció – s nem utolsósorban saját életútjuk – válságának menekültjei lévén, ízlésük, szellemi útkeresésük arra predesztinálta őket, hogy a közösségépítő, alternatív életformateremtő kísérletek alanyai legyenek. Az egyik őrségi zsákfaluban megtelepedő antropozófus közösség szellemi műhelyként működött, és egy időben sok érdeklődőt vonzott az országból. Belső konfliktusai azonban később meghasonláshoz vezettek, ami az ilyen életforma-kísérletek gyakori velejárója. A szokatlan körülmények között, többé-kevésbé belterjes életet élő „kísérleti” közösségek fennmaradása nagymértékben múlik a vezető karizmáján, a társak bizalmán, s épp ezeket kezdik ki az életformaváltás váratlan nehézségei. Jelenlétükhöz lazább szálakkal több kezdeményezés kapcsolódott, amelyben a bevándorló értelmiségé volt a fő szerep. Ezek közé számíthatjuk bizonyos értelemben az őriszentpéteri teleház kulturális vállalkozásait is (Hétrét Fesztivál, Virágzás Ünnepe, újság, rádió), egy környezetbarát autó kifejlesztésének és majdani gyártásának kísérletét, de a bio-gazdálkodás felé is történtek komoly lépések ebben a körben. Közepes kapacitású lekvárfőző üzem létesült, amelyet most talán ambiciózus, felkészült fiatal csapat vesz át. A társaság egyik tagja pedig bioalmalé-üzemet próbált létesíteni, de ez a kísérlet kudarcot vallott, mert nem sikerült megfelelő kapcsolatot kialakítani a helyi termelőkkel. A beszállított alma rohadt volt, munkásai cserbenhagyták, szövetkezetalakítási kísérletét „kolhoz nem kell!” felkiáltással hártották el.

Az Őrségbe települt városi értelmiségiek sokat tehetnének a helyi közösségek megújulása érdekében, de mint láthattuk, inkább egymás mellett, s nem együtt élnek a helyi társadalommal, és a mentalitások és életformák markáns különbsége

egy nemzedék életében nem is tűnik áthidalhatónak. A befogadó társadalomból hiányzik az ehhez kellő nyitottság, együttműködési készség és az önbizalom. Nézőpont kérdése, melyik csoportot látjuk ma hontalanabbnak: az Őrségben menedéket kereső és találó városiakat, vagy a megélhetés hagyományos formáitól elzárt, ingázó, és falvaik „megszállását” beletörődéssel szemlélő – vagy éppen abból élő – őslakosokat. A helyzet mindenesetre épp elég frusztráció forrása mindkét fél számára, s ez nem könnyíti meg együttélésüket.

Félreértések, kölcsönös bizalmatlanság és sérelmek gyakran kísérik az újdonsült őrségiek vállalkozásait. Leginkább éppen akkor, amikor saját világukból kilépve kezdeményezéseikkel a helyi társadalmat szólítják meg. Egy alföldi tanyasi múlttal, de fővárosi karrierrel a háta mögött bebíró művész beilleszkedésének története tanulságos ebből a szempontból. Először őt is a táj ragadta meg, de egy már-már mesébe illő történet rávezette, hogy ennél szorosabb kötelék köti ehhez a vidékhez. A szomszéd faluban ugyanis véletlenül rábukkant arra az idős asszonyra, aki családjával a hortobágyi kitelepítés éveiben nehéz kétkezi munkával felhúzta azt a tanyasi vályogépületet, amelyben ő egy évtizeddel később napvilágot látott.

Az Őrségi falu közepén, a saját portáján létrehozott kis kultúrcentrum programjai azonban kezdetben több idegenkedést váltottak ki a falusiakból, mint rokonszenvet. Éveken át kitartó igyekezete talán csak akkor vezetett igazi áttöréshez, amikor egy olyan vállalkozást kezdett patronálni, amely végre nem „adni” akart valamit a falusiaknak, hanem „visszaadni”. Egy göcseji erdész, évtizedes munkálkodás eredményeként, a helyben őshonos gyümölcsfafajták páratlanul gazdag, mintegy 500 változatot magában foglaló gyűjteményével rendelkezik. Akkor látott munkához, amikor tapasztalta, hogy a helybeliek, s még inkább a régi kertek, ingatlanok új tulajdonosai hogyan vágják ki az egész évben termő régi gyümölcsösöket. A gyűjtemény célja, „*hogy itt, nagyon kicsiben, létrehozzam a hagyatékunkat, azoknak az embereknek, akik veszik hozzá a fáradságot, hogy bepillantsanak ebbe a hagyatékba, és ez megragadja őket, és megpróbálják tovább őrizni. Ennek a vidéknek a hagyatéka sokszorosan gazdagabb, és ebből semmit nem tud kamatoztatni*”, hangoztatja. A sokféleségnek nagyon is gyakorlatias értelme volt: más és más alma- vagy körtefaj terem nyáron, ősszel, más gyümölcs őrzi meg a frissességét tél végéig, megint más az ecetnek, aszálványnak, pálinkának való. „*Ha lesz olyan ember, aki ebből értéket csinál, akkor érték lesz belőle, ha nem, akkor felferi a gaz.*” A fajtagazdagság a gyümölcsnemesítés kultúrájának egészen korai jelenlétére utal. „*Annak a pár évszázadnak a művét mi pár évtized alatt tönkretesszük.*”¹⁸

Művész ismerősünk közvetítésével eljutott a hír faluja polgármesteréhez is, a nevezetes gyűjteményben ráadásul az itteni kertek fájáról metszett oltványok is szép számmal akadtak. Megszületett a terv: telepítsenek gyümölcskertet a faluban és környékén őshonos fajtákból. A polgármester gondoskodott a telekről, a temetővel épp átellenben, ahol ma már a 2-3 éves fácskák álló kert szemléletes

formában hirdeti a feltámadás ígérteit. A több mint ötven magonc mellett táblán olvasható a fajta talán sosem hallott neve, valamint azé a helybeli vagy innen elszármazott családé, melynek gyermeke védnökséget vállalt az illető fácška felett. A „Tündérkert” példája remélhetőleg követőkre talál más községekben is. Megmentheti még a lassan pusztuló gyümölcsösöket. Ha sikerülne mozgalmat indítani az őshonos fajták felkutatására és nyilvántartásba vételére, ez az ott-honhoz és a hagyományhoz való kötődés kézzelfogható lehetőségét teremtené meg, főleg a fiatalság számára. S tekintve, hogy a faluban jól felszerelt községi pálinkafőző üzemel, és az Őrségben a lekvárfőzés, aszalás hagyományai is eleve-nek, a vállalkozás a környezetet egyszerre gyarapító és hasznosító gazdálkodás sikeres példája lehetne.

De ettől ma még sajnos, távol vagyunk. Magyarországon tilos értékesíteni olyan terméket, amely nem a Gyümölcsfa Hitelesítő Intézet nyilvántartásában szereplő gyümölcsfélésegből készült. A nyilvántartásba vételi eljárás nemcsak roppant költséges és körülményes, de abszurd is, hiszen az uniformizálás kényszere homlokegyenest ellene mond a biológiai sokféleségnek, ami a változatok azonosíthatatlan és minden szabványosításnak ellenszegülő sokféleségén alapul. Erdészünk évtizedes munkájának eredménye, a zalai községben létesült faiskola és főleg ennek szaporítása felettébb gyanús, többé-kevésbé büntetendő. Az pedig súlyos jogi következményekkel járna, ha az így megmentett fajokból készült lekvár, aszálvány vagy pálinka értékesítésre kerülne. Márpedig haszonnövényeket szerelemből, hazafias buzgalomból tartani nem sokan hajlandóak. „*Mindenki Európában foggal-körömmel védi a hagyatékát, kivéve minket. A horvát, a szlovén, az osztrák a saját kolbászával, kenyérével, borával, pálinkájával vendégel meg minket. Ebből valahogyan profitálni tud. Nálunk ehhez ennyi meg ennyi ÁNTSZ-engedély kell. Egyetlen gyümölcsfajta engedélyezése belekerülne úgy 250 000 forintba*” – állítja.¹⁹

Egy létező biogyümölcsös tulajdonosai – pár faluval odébb – éppen ezért nem is gondolkodnak piaci értékesítésben. A fák szerelmese ezúttal is egy erdőmérnök, aki ifjúkorában, 1963-ban települt az Őrségbe, ahol feleségével nyugdíjas korukban, húsz esztendeje kezdtek biogazdálkodáshoz, meggyőződésből, szakmai érdeklődésből és szórakozásból is. „*A földhöz kell egy olyan belső készlet, hogy az ember szeresse, amit csinál. Ehhez kell a szeretet, amit nem is tudok elmagyarázni... jön a tavasz, és a föld illata... és az ember úgy érzi, csinálnia kell, be kell vetnie. Volt egy fiatalember, aki azt mondta, szép-szép, amit csinál, csak mi lenne ebből az ő haszna? Hát az egészséged, te marha...*” Fazekasék azonban csak konyhakertméretű gazdaságot visznek, hiszen a vegyszermentes termesztés több kézi munkát, több időt igényel, s ők már nem fiatalok. A felesleget kizárólag háznál árusítják, s habár a felesége lekvárjának, mint büszkén mondja, fergeteges híre van, nem folyamodtak

¹⁸ Az őshonos hazai gyümölcsfafajtákat pusztulásra ítéltő rendelkezések és piaci trendek hatása közismert, a kézenfekvő ellenintézkedések mégis elmaradnak. Ember és természet sok évszázados együttműködésének alkotásaival a jövő nemzedékek már nem találkozhatnak a Kárpát-medencében – egyetlen emberöltő életellenes, rövidlétű gazdálkodása fosztja meg őket örökségüktől. A kérdés szakértője kb. 500-ra teszi a kivesző tájfajták számát: „A kedvező telepítési statisztikák mellett van mintegy 500 tájfajta, ...amelyek részben elvesztése és technológiai befolyásolása agrárkörnyezetünk rehabilitációját is szinte reménytelenné teheti” (Surányi 2005).

¹⁸ Hasonló keserűséggel és megokolt aggodalommal szólaltak fel a téma legkiválóbb szakértői a 2009 májusában rendezett parlamenti nyílt napon, lásd különösen Surányi Dezső és Szabó Tibor hozzászólásait, in Ángyán (2009).

biominősítésért, és soha nem tervezték a gazdaság fejlesztését, „mert akkor jönnek az ilyen jogi, közegészségügyi, adózási és társadalombiztosítási kéményseprők, hogy mást ne mondjak, akik megakadályozzák, hogy elinduljon egy ilyen... Nincs ugyan minősítésünk, de ez egy bizalmi dolog, az emberek tudják, hogy mi tényleg biót adunk... Ha lenne valakinek 10–15 millió forintja, meg úgy tíz hektár földje, és negyven éves lenne, akkor így egy stratégiai dolgot lehetne csinálni”, de ahhoz három év kell, amíg egy gazdaság vegyszermentesbe fordul, további kettő, hogy minősítsék a terméket. A negyvenévesek azonban már nem látnak perspektívát a mezőgazdaságban, ami az adott körülmények között nem is csoda. Az ő gyermekei is Pesten élnek.

Városból visszatért műszaki értelmiségi viszi tovább nagyapja, a legismeretebb őrségi tökmagolaj-termesztő hagyományát. Gazdasága a Hétrét Fesztivál keretében látogatható „nyitott porták” egyike, de ő is csak a háznál értékesít, előre bejelentkező vendégeket fogad. Az olajütő és egyéb berendezések ára nem is térül meg így, s a gazdaság örömét elveszi a rettegés a felvett hitel miatt. Nem is engedhetné meg magának a minőségi termelés fényűzését, ha nem állna több lábon ő is: „civilben” egy külföldi cégnek dolgozik. Mint látjuk, a hagyományos vagy biominőségű termékek előállítói számára a jelenlegi körülmények között az üzemszerű termelés, vállalkozásaik bővítése, termékeik legalizálása inkább veszteség és mérhetetlen mennyiségű felesleges adminisztráció forrása volna, s ezért nem is szerepel terveik között.

Az Őrség klimatikus és talajviszonyai mellett azonban a gazdálkodás leginkább kifizetődő formája mindig is az „erdőélés” és az állattartás volt: ezek adtak biztos kenyeret az itt élők kezébe. Az ötvenes-hatvanas években alaposan tönkretett erdők rekultivációja, a faállomány összetételének helyreállítása, a korszerű kezelés és vágásmódok bevezetése, a tájidegen és invazív fajok eltávolítása (nemritkán a lakosság heves ellenkezése mellett: az akác gyorsan növekszik és jól ég) a Nemzeti Park feladata. Az erdő továbbra is nagy szerepet játszik az Őrség gazdasági életében, mint elsőrendű munkalehetőség (park, erdőgazdaság, fakitermelő vállalkozások), családi spórkassza (magánerdők), és nem utolsósorban mint idegenforgalmi vonzerő. Az erdő szolgáltatásaira épülő fenntartható vagy közösségi vállalkozásra azonban nem találtunk példát. Tudomásul vettük, hogy az itt termő kiváló minőségű bútorfából csak Olaszországban lehet bútort készíteni, s azt Magyarországon drága pénzért árusítani, ellenben a környéken nincs bútorgyártás, de még a koporsógyártó üzemek is bezártak. Deszkánál igényesebb, nagyobb hozzáadott értéket adó termékre, úgy látszik, a magyar nem való. Azon sem csodálkoztunk, hogy a lázas építkezéssel telt utóbbi két évtizedben az olcsó agyagban és olcsó, de képzett szakmunkásban egyaránt bővelkedő őrségi tetőcserép- és téglagyártásnak miért kellett tönkremennie. Azon csodálkoztunk csupán, hogy az ország, amely a termeléssel nagyjából felhagyott, és mindent külföldről szerez be, így-úgy megvan még. Ez a magyar csoda. Hogy miből élünk. Bármiből, amiről nem kell számlát adni.

Ami vadon és szokatlan bőségben terem erdeikben, a vargánya gomba, a gyógynövény, az is csak ingyen kapható – ha megvendégelik, megajándékozzák vele az embert. A jó gombalelő helyek titka apáról fiúra száll, s a gyógyfüvet termő

legelőkön nem legel többé tehén, de módszeres gyűjtés, gyógyfűtermesztés sem folyik sehol, bár akadnának még, akik értenek hozzá; és valahányszor az Őrség jövője, a gazdálkodás kihagyott lehetőségei szóba kerülnek, ez is mindig felmerül: bizony, ebben a természetes fűveskertben talán lehetne a gyógynövényekkel kezdeni valamit ...

Az alábbiakban olyan gazdákról lesz szó, akiket a legeltetési állattartás felelevenítésének lehetősége foglalkoztat – vagy már meg is buktak vele.

„A férjem beteg lett, amikor a kamion elvitte azokat a gyönyörű szarvasmarhákat! Huszonnégy darab gyönyörű növendék marha. Fájt a szívünk, és belebetegedtünk... de évek óta nincs csarnok (értsd: tejbegyűjtés). Napi 150 liter tejet adtunk a disznóknak... 48 forintot fizetnek a tejért annak a nyomorult parasztnak. A vizet meg itatják a nyomorult emberekkel.” Mármint a reggeli italt és efféléket, tej helyett és tej címen. Tar Benedek pedig szívinfarktust kapott aznap, amikor gazdasága összeomlott, s bár túlélte, az ő története nem sokban különbözik azoknak a gazdáknak a történetétől, akik felkötötték magukat az üres istállóban, miután teheneiket a kolhozba hajtották. Az a szerződés, amelyben – el- és felismerve a nagyüzemi mezőgazdaság fölényét – annak idején a szövetkező parasztok kis vagyongájukról lemondtak, volt olyan önkéntes és jogszerű, mint a mostani kapituláció a piacgazdaság győztes erői előtt. És a győztes mindent visz: földet, tehenet, egészséget. „Minden eszközzel rendelkezem”, mondja, „traktor, eke, borona, kombájn, kaszálógép, vetőgép, tárcsák, hát minden.” 29 hektár szántó. 22 hektár rét. Senki se mondja, hogy ebből ne lehessen megélni, pedig hát nem lehet. Vagy hogy a szabadpiachoz, spontán árképzéshez köze volna annak a folyamatnak, melynek eredményeként a feldolgozóipar és a kereskedelmi hálózatokat monopolizáló cégek majd a felvásárlási ár ötszöröséért értékesítik Tar Benedekék tejét, miután az értékes tápanyag egy részét kivonták belőle „Ha a kertben nem termelnénk meg mindent, meg nem lenne disznó, baromfi, a nyugdíj semmire se lenne elég. A fiam meg aztán eladja az összes birtokot, aztán megél egy darabig belőle. Itt nincs munka. A fiatalok először elmennek dolgozni, aztán el is költöznek. Ide nem terveznek családot.” Mintha sírfeliratokat böngészni a temetőben. Falvak sírfeliratát.

Akadnak azonban, akik nem tudnak ebbe beletörődni. Akiket nem riaszt vissza az állattartás számtalan nehézsége, és nem akarják elhinni, hogy erről a szépséges vidékről, ezekből az örökölt istállókból, rétekről eltűnik a jószág s elvándorol az ember. Falvanként egy-egy fiatal gazdát ha találtunk, aki az őstermelőként, mellékesen és kicsiben űzött marhatartást főhivatásként folytatná, ha tehetné, és ehhez kedvet, hajlamot érez. Szüleik gazdaságát vették vagy veszik át, családjuk rendelkezik az induláshoz kellő eszközökkel, s a hozzáértést, állatszeretetet odahaza sajátították el. Szinte kivétel nélkül kisbirtokos gazdacsaládok gyermekei. A szülők között akadt, aki megjárta a Hortobágyot, s onnan is visszatért. Itt az Őrségben háztájiban egyébként mindig lehetett állatokkal foglalkozni. Akik közülük tejgazdaságban gondolkodnak, maguk értékesítenének, mert csak a közvetítő kerekedelemtől függetlenül látnak esélyt a megélhetésre. A közös értékesítéstől (értékesítési szövetkezettől) azonban húzódoznak, a kockázat-

közösség vállalatához nincs meg a kellő bizalom, ismeretség. Az is igaz, hogy az együttműködés kockázata a mezőgazdaságban nagyobb, mint más ágazatokban. Pedig a tejbegyűjtő eszközei, a hűtőház s egyebek még megvannak a környéken. Inkább tejárúsító automatákat vásárolnának, amelyeket a környező városokban állítanának fel: jól járna velük eladó, vevő egyaránt. A helyben létesült új feldolgozóüzemhez egyelőre nem fordulnának, a fél tucat gazda együtt sem volna képes olyan tejhozamot biztosítani naponta, amennyi a sajtgyártáshoz ott kellene.

Mostanában egyébként nem a tej, hanem a húsalapú tartás látszik kifizetődőbbnek. A legújabb rendelkezések végre különbséget tesznek a kis volumenű termelésre, őstermelők kiszolgálására berendezkedett vágópontok és a nagy vágóhidak között – ez lehetővé teszi, hogy a tökehúst, később esetleg feldolgozott terméket is maguk értékesítsék. Terveikben azonban az óvatos, lépésről lépésre történő fejlesztés szerepel, lábadozó nagybeteghez ez illik. A sikeres együttműködés tapasztalata valószínűleg az egyetlen, ami meghozhatja a bizalmat az összefogáshoz, a közös vállalkozáshoz. Akad a környéken még mutatóba egyéni vállalkozó is, tejszövetkezet is jelentős állatállománnyal, meg olyan család is, aki takarmánygabonát termel nagyban, több száz hektáron. Ezek a gazdaságok azonban az összefogásban nem érdekeltek, értékesítési csatornáik már kialakultak, s úgy-ahogy elboldogulnak az egyre növekvő termelési költségek és az egyre csökkenő felvásárlási ár közötti résben. Aminek kárát látja a család, kárát látja a jószág is, amely az istállót életében alig hagyhatja el. A tehénésztük fejlesztéséről gondolkodó fiatal gazdák részben ugyanazok, akik a Nemzeti Park tarkamarkaprogramjában korábban részt vettek. Néhányan közülük főállásban a park dolgozói. Számításba veszik egy újabb vemhesüsző- vagy szopósborjú-kihelyezési program eshetőségét, az agrár-környezetvédelmi és a földalapú támogatást (nálunk a kettő együttvéve sem túl nagy összeg), valamint a fiatal gazdák indulását támogató pályázati lehetőségeket. A kutatás keretében megrendezett szakmai konzultáció után elhatározták, hogy elkészítik a jövőképes szarvasmarhatartó gazdaság modelljét, s az sem kizárt, hogy egyszer belevágnak...

Változások a társadalom szerkezetében

Tereptapasztalataink alapján megkockáztathatunk néhány feltevést a vidéki társadalom szerkezetében 1989 óta végbement változások természetéről. A politikai fordulat a magántulajdon helyreállítását, az egyéni vállalkozás szabadságát, a piaci versenyzás kiépítését tűzte napirendre, és ezzel párhuzamosan az állam gazdasági szerepének csökkentését és ártértelemezését. Ami a vidéki társadalmat illeti, húsz évvel a rendszerváltozás után az Őrségben tett megfigyeléseink nem arra utalnak, mintha ez a program megvalósult volna. A magánvállalkozás és a piaci viszonyok túlsúlyának megteremtésére irányuló törekvést a hazai és nemzetközi erőviszonyok realitásai részben kudarcra kárhoztatták.

Az Őrségben a kilencvenes évek elején számos, részben a helyi adottságokra alapított ipari üzem működött: téglát, cserépkályhát, tetőcserepet, deszkaárut,

koporsót, valamint ruhaneműt állítottak elő, továbbá téesz-melléküzemágként szerelőüzem is működött, amely az egész régióból vett fel megrendeléseket. Ezek az üzemek azóta kivétel nélkül megszűntek. A környező városokba ellenben nemzetközi vállalatok települtek, amelyek a helyben többé nem foglalkoztatott munkaerőt alkalmazni tudták. A cégek azonban az utóbbi években nagyarányú leépítéseket hajtottak végre, egyeseket felszámoltak. Az ingázó munkavállalók természetesen elsőként estek áldozatául a változó üzletpolitikának. A régió ipartörténetében tehát a magánvállalkozás újjászületése egyelőre múltó epizódnak bizonyult. Komolyabb ipari vállalkozás hazai vállalkozó kezén egy sem maradt, a multik pedig visszahúzódnak.

Ami a mezőgazdaságot illeti, a háztáji gazdaságokban, tsz-melléküzemágakban és termelőszövetkezeti szakcsoportokban a hetvenes évektől kezdve felemás, féllégális módon, kicsiben, de mégiscsak helyreállt a gazdasági magántulajdon, és a hiánygazdaság réseiben megtelepedve kvázipiaci viszonyokat teremtett. A „második” gazdaság vállalkozóinak karrierje azonban a rendszerváltozás és a téesz-privatizáció után országszerte megtörik. Parasztpolgárosodás helyett agrárválság következik, minden várakozás dacára. Az egykor erőszakkal kollektivizált földek magánosításának vesztesei pedig a helybeli gazdálkodók lesznek, míg nyertesei a pénzügyi befektetők, valamint az állami-termelőszövetkezeti „első” gazdaság vezérkara. A kisbirtokos parasztság kiszorul a piacról, és ismét visszahúzódik a szürkegazdaságba, ahol a kommunista diktatúra idején vegetált. Tőkés mezőgazdasági üzem, amely bérmunkásokat foglalkoztatna, alig akad a térségben. A piacra termelő magánvállalkozók száma, akár egyénileg, akár értékesítési szövetkezet keretében tevékenykednek, elenyészően csekély. Ezek a trendek egyértelműen a piacgazdaság visszaszorulásáról árulkodnak. A melléktevékenységként mezőgazdasággal foglalkozók inkább önellátásra rendezkedtek be (naturálgazdálkodás), vagy a kölcsönös szívésségek helyi piacán értékesítenek (reciprok csereviszonyok).

A családi gazdaságok nem számítanak a versenyszektorhoz – ezek az archaikus parasztgazdaság túlélői. A tőke és a bérmunka hiánya, valamint a piaci versenyre való képtelenségük összetéveszthetlenné teszi őket a tőkés kisvállalkozóval.

A térség legnagyobb munkaadója a Nemzeti Park. Az önkormányzati intézmények, közművállalatok, az állami erdészet és a határőrség alkalmazottaival együtt az állami-közületi állások száma ma már minden bizonnyal meghaladja a versenyszektorban foglalkoztatottakét. (Az állásukat elvesztett bejáró dolgozókról sehol sincs pontos adat.) Ide kell számítanunk azokat a nonprofit vállalkozásokat is, amelyek szinte kizárólag költségvetési támogatásból tartják fenn magukat. Az állami szektorhoz tartoznak továbbá a közmunkán foglalkoztatottak, a rendszeres munkanélküli segélyen, rokkantsági ellátáson élők, valamint a nyugdíjasok is mint a társadalombiztosítás javadalmazottjai (mellesleg, aktív életükben nagyrészt állami vagy szövetkezeti alkalmazottak voltak). Köztes helyzetet foglalnak el az állami vállalatoktól – takarékosági vagy statisztikai okokból – kiszervezett kényszervállalkozások, mint pl. az állami erdészetnek dolgozó fakitermelő kft.-k, amelyek továbbra is a régi munkaadójukat szolgálják ki, csak hogy az többé nem fizet utánuk járulékot.

Még egyértelműbb a kép, ha nem a munkavállalók, hanem a vállalkozók számát vesszük figyelembe. A több bér munkást foglalkoztató, piacra termelő tőkés vállalkozások száma elenyészően csekély. Egy kertészeti vállalat. Néhány vendéglő. Egy fazekasüzem. Egy tejgazdaság. Az új sajtüzem. Mindez még a hatezer lelkes Őrségben is roppant kevésnek számít.

Az állam gazdasági szerepe azonban ennél is messzebbre terjed. Hiszen a gazdasági verseny – különösen a mezőgazdaságban – ma Európa-szerte nem a vásárlókért folyik elsősorban, hanem az állami és az államok által kiosztott uniós támogatásokért. A fejlesztési források központi újraelosztása ma ugyanúgy meghatározza a települések és településcsoportok sorsát, mint az államszocializmus rendszerében (vö. Vági 1982). A föld nem gabonát terem, hanem földalapú vagy agrár-környezetvédelmi stb. támogatást. A posztállami rendszer nem kapitalista, természetesen nem is szocialista. Gazdaságában nem a piaci verseny törvényei érvényesülnek, és nem a központi tervezők bölcs előrelátása. Hanem a kollektív felelőtlenség és a korrupció. Ezt a rendszert pályázati rendszernek nevezik. A vidéki Magyarország a pályázók társadalma. A piaci versenyben magára hagyott hazai kis- és középvállalkozóknak esélyük sem maradt a túlélésre. A folyamatos költségvetési hiányra ítelt – tervszerűen és módszeresen alulfinanszírozott – önkormányzatok sem álmódíthatnak tényleges önállóságról. A kulturális vállalkozások megélhetésében – a közép- és felső középosztály elszegényedése és az értelmiség eltávolsága folytán – az üzleti bevétel alig játszik szerepet, pályázatokból élnek. Maga az államháztartás pedig azonnal összeomlana, ha eleget kívánna tenni alkotmányos kötelezettségeinek a különféle szolgáltatások terén, és nem pályázattá-versenyeztetné saját intézményeit az alapfeladatok ellátásához nélkülözhetetlen forrásokért!

A pályázók és pályázttalók társadalmában senki sem tehet semmiről. Az állam mossa kezeit: a döntés felelőssége nem a közhivatalnokot terheli. A pályázó nem vállalkozhat és nem szolgáltatathat, ha nem tud elcsípni egy jó kis pályázatot, tehát csak arra vállalkozhat és olyasmit szolgáltatathat, ami a pályázati kiírásokba belefér. A pályázati kiírásokat a helyi és szakmai problémákban járatan, névtelen és így felelősségre nem vonható bürokraták készítik, több száz oldalas terjedelemben, laikus számára érthetetlen madárnyelven. Pályázatot írni, kiírást olvasni külön tudomány: a pályázattíró cégek kiváltsága. A pályázatok nem a pályázó valóságos terveit tartalmazzák, arra senki sem kíváncsi. A pályázatok hűségnyilatkozatok, amelyek azt bizonyítják, hogy a folyamodó kész a kiíró által támogatásra méltatott mindenkorai cél megvalósítására, és aláveti magát a teljesíthetetlen adminisztratív feltételeknek, a pályázttaló kénye-kedvének. A pályázati döntéseket alkalmi zsűri hozza, a döntéshozók személyükben nem felelősek, és semmiképpen nem érdekeltek abban, hogy jó döntést hozzanak. Ezért formális szempontok szerint, vagy a rájuk nehezedő politikai, gazdasági, baráti és rokoni nyomásnak megfelelően döntenek: itt konvertálódik készpénzre a nagy fáradtsággal felhalmozott kapcsolati tőke. A döntéshozók személye a nagyközönség előtt ismeretlen, ezért nem vonhatók felelősségre. A megbízók és a bennfentesek előtt persze nagyon is ismerős. A pályázati döntések tehát a szívességek és viszonzószívességek, zsaro-

lások és érdekeszámítások bonyolult erőterében születnek, amely a teljesítmények nyilvános versenyétől ugyanolyan távol áll, mint a racionális tervezéstől, és diktatórikusnak sem nevezhető. Sajátos, új rendszere ez a hatalomgyakorlásnak, szakszerű leírásával még adós a politológia. A vidéki Magyarország sorsa azonban már ma is pályázatokon dől el.

Kivéve azokat az eseteket, amikor egy tetterső, ambiciózus egyéniség kerül a község élére. Tanulmányaink egyik fontos tanulsága, hogy a sikeres kezdeményezésekben falun összehasonlíthatatlanul nagyobb a polgármesterek szerepe, mint városban. Az Őrség polgármesterei között népi mesemondó, filozófus, szállítmányozási vállalkozó, mesteredző, színész is található többek között. Többségük feladatára felkészült, a falu sorsa iránt elkötelezett személy. Egykori tekintélyes gazdacsaládok leszármazottai ugyanúgy megtalálhatók köztük, mint a szocialista állami és gazdasági apparátus helyi vezetői. Akadnak köztük elszármazott, majd hazatelepült falubeliek, de jövevények is, akiknek vagyoni vagy társadalmi helyzete olyan előnyökkel kecsegtet, amelyek le tudták győzni a messziről jött emberrel szembeni bizalmatlanságot. A civil társadalom szétesett, a falut összetartó, de még a falut megosztó hagyományos kapcsolatok világa is a múlté. A lakosság három fő csoportja – egyrészt az inaktívok: öregek, munkanélküliek, rokkantak, másrészt a betelepülő jövevények, végül az eljáró munkavállalók – más és más okokból, de nemigen hallatja hangját a helyi közéletben. Jóformán nincs is közélet, inkább rokoni kapcsolatok vannak, és erős, kezdeményező egyéniségek, akiknek vezetését a falu tudomásul veszi.

A személyek és személyes kapcsolatok meghatározó szerepét nem tartjuk se jónak, se rossznak, adottságnak tekintjük. Megpróbáljuk összekapcsolni a politikai – pontosabban: hatalmi – döntésektől függő gazdasági újraelosztással. Érteni, nem megítélni szeretnénk a kötelező szolgáltatások, kialkudott szívességek, politikai hűség fejében elnyert kiváltságok rendszerét. Méricskéljük a távolságot a kettős – állami és polgári – társadalomszerkezet és az alatta vegetáló-bomladozó utóparaszti társadalom között, hogy vajon nőtt vagy csökkent Erdei Ferenc kora óta? Ha történelmi párhuzamot keresünk – találunk. Úgy találjuk, hogy a gyöngye állam szerveire rátelepülő s abból táplálkozó kusza magánviszonyokat a központi újraelosztás csatornáin keresztül érkező pénz élteti, ennek elosztása azonban többé nem az állam kiváltsága, de nem is spontán, piaci folyamatokon múlik, hanem a kialakult és immár megszilárdult alá- és fölérendeltségi viszonyokon, politikai szövetségeken, alkalmi alkukon, s mindenekelőtt a szereplők formális és informális társadalmi helyzetén, amelyen változtatni a maguk erejéből nem képesek, de ami négyévenként, a választások nyomán újra és újra átrendeződik anélkül, hogy ez a rendszer lényegét érintené. Nem piaci versenygazdaság épül vidéken az állami abszolutizmus romjaira, hanem egy új hűbériség elemei töltik ki a központi hatalom visszavonulása nyomán keletkezett űrt.²⁰

²⁰ Óvatosabban fogalmaz, de részben hasonló következtetésekre jut Kovács Imre A poszt-szocializmus vége című írásában, amely a többször idézett Hatalom és társadalmi változás című válogatást vezeti be. „A redistribúció új rendszerének” létrehozásáról beszél, és úgy találja, hogy az újjászerveződő politikai osztály csoportjai a redistribúció és a privatizáció feletti ellenőrzés jogáért küzdenek, de közös érdekük (ez teszi osztállyá, és pedig politikai osztállyá tagjait), hogy

ABSTRACT: To understand the chances and difficulties of the efforts at harmonizing the natural and social conditions of sustainability in the domestic agrarian sector, we have to consider a wider socio-historic context that is rarely dealt with in the literature on rural development and ecological farming. This study tries to achieve this aim relying on the conclusions of our field research carried out in the Őrség, a region in Western Hungary. According to our experiences, the villages that have suffered deep injuries during the drastic changes over the last sixty years, have been divested of their middle class and give home to mainly commuting or inactive people. These communities disarranged by mass migration, are not in possession of the tools necessary to reveal and utilize the local resources. The family farms have been destroyed by the marketing, administrative, tender call and other limitations, the unfavourable price relations and the fact that the domestic products have been ousted from the local markets. They market their surplus products primarily in local bartering, that is in the grey economy. The farmers' knowledge has fatefully been devaluated during the last decades and, since they are aging and dying, it is disappearing. The lack of trust between the winners and the losers of the transition, between the natives and the immigrants and the memory of fresh injuries obstruct cooperation and disrupt communities. The enterprises built on local traditions and local resources must face the pressing economic reality created by the agrarian politics of the former period. Most of the initiators are immigrants from the cities (or people returning home) or „ideological” entrepreneurs. Amongst the circumstances presented in the study they often get isolated or their failures make them give up their plans. Contrary to the expectations, the previous twenty years have brought about the collapse rather than the strengthening of the private enterprises in the agrarian sector. Today's rural society and economy primarily depends on the system of state redistribution and the local stakeholders' relations that determine the operation of the system and are both bureaucratic and informal.

Irodalom

- Ángyán J. és tsai (szerk.) (2009): Tájgazdálkodás, tájfajtak, génmegőrzés. Az Országgyűlés Mezőgazdasági Bizottságának kiadványa.
- Beluszky P. és Sikos T. T. (2007): *Változó falvaink*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Castells, M. (2006): *Az identitás hatalma*. Budapest: Gondolat.
- Csité A., Csurgó B., Himesi Zs. és Kovách I. (2002): Agrárpolitikai hatásvizsgálat. In: Kovách I. (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás – a poszt szocializmus vége*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Csité A. és Kovách I. (2002): Falusi történet. In: Kovách I. (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás – a poszt szocializmus vége*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Duncan, O. D. (1959): Human Ecology and Population Studies. In: P. M. Hauser és O. D. Duncan ed(s): *The Study of Population*. Univ. of Chicago Press.
- Ekins, P., Max-Neef M. ed(s). (1992): *Real-life Economics*. London: Routledge.
- Fertő I. és Mohácsi K. (2001): Az agrárágazat versenyképessége. In: *Európai Tükör*, MEH Integrációs Stratégiai Munkacsoport.

- Harcza I., Kovách I. és Szelényi I. (1994): A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. In: *Szociológiai Szemle*, 3.
- Hermann Z. és Varga J. (2006): Az oktatás finanszírozása. In: *Jelentés a közoktatásról*. Budapest: Oktatásfejlesztési Intézet.
- Horn D. (2006): A kistelepülések kisiskolái – társulás? In: *Önkormányzat és közoktatás*. Budapest: Oktatásfejlesztési Intézet.
- Jonas, H. (2000): Az emberi cselekvés megváltozott természete. In: Lányi A. (szerk.) *Természet és szabadság*. Budapest: Osiris.
- Kapornai J. és Bíró Gy. (2008): A többcélú kistérségi társulások finanszírozási gyakorlata. *Új Pedagógiai Szemle*, 1.
- Kohák, E. (2000): Az ökológiai tapasztalat változatai. In: Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság*. Budapest: Osiris.
- Kovács I. (szerk.) (2002): *Hatalom és társadalmi változás – a poszt szocializmus vége*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Kovács T. (2000): Migrációs folyamatok Magyarországon a rendszerváltozás után. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J.: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs: MTA RKK.
- Laki L. L., Gazsó F. és Pitti Z. (2008): *Társadalmi zárványok*. MTA Politikatudományi Intézet.
- Lányi A. (1999): *Együttéléstan*. Budapest: Liget Műhely.
- Lányi A. (2003): Létezik-e ökológiai politika? In: Lányi András: *Létezik-e?* Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Lányi A. (2009): *Porcelán az elefántboltban*. Budapest: Heti Válasz Kiadó.
- Miklóssy E. (2007): A cigánypolitika katasztrófája. *Valóság*, 50/6.
- Saad J. (2005): *Telepessors*. Budapest: Gondolat.
- Schneller I. (2005): *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Budapest: Terc Kft.
- Surányi D. (2005): A pomológiai érték a kárpótlások utáni helyzetben. In: Schwartz, Szarvas és Szilágyi (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA.
- Szabó P. (2005): Életstratégiák Nagyrákoson. In: Schwartz, Szarvas és Szilágyi (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA.
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyar újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Tanka E. (2003): Mi lesz veled, magyar föld? *Valóság*, 46/10.
- Vági G. (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Váradai M. M. (2007): Kistelepülések és kisiskolák. In: Kovács K. (szerk.): *Függőben*. Budapest: MTA RKK.

ebből más társadalmi csoportokat kizárjanak. Ennek eszköze a nyilvánosság és a civil társadalom függő helyzetének fenntartása, a társadalmi önszerveződés kísérleteinek ellehetetlenítése. Kovách azonban feltételezi egy a politikai osztálytól független gazdasági elit létezését, sőt 2002-ben még attól várta a politikai elit ellenőrzését és hatalmának korlátozását – talán Szalai Erzsébet élénk visszhangot kiváltó gazdasági elitkutatásainak hatására. Az azóta eltelt közel évtizednyi időben bebizonyosodott, hogy 1. a poszt szocializmusnak koránt sincs vége: a többpártállami viszonyok között a politikai osztály redistribúciós monopóliumát azóta is sértetlenül őrzi; 2. a redistribúció és privatizáció teremtette gazdasági elit, valamint a gazdasági elit által finanszírozott politikai osztály egyetlen egységet alkot, melyen belül a politikai és gazdasági pozíciók között az átjárhatóság és a konvertabilitás úgyszólván korlátlan.

Heleszta Éva (1941–2010)

Feleky Gábor

feleky45@gmail.com

Feleky Gábornak, a SZEMLE volt főszerkesztőjének búcsúját hallják, aki mindenképpen szeretett volna jelen lenni, de akit ebben egyetemi kötelezettsége (egy évfolyamnyi végzős szociológushallgató vizsgáztatása) akadályozott meg.

***

Persze hogy tudtuk, hogy eljön.
Tudtuk azt is, hogy mikor jön el.

Tudtuk azt, hogy Éva, nővérünk az időben, barátunk, kollégánk, TÁRSUNK (harcostársunk, cinkostársunk, útítársunk) elmegy.

A hír mégis megütött bennünket.
A fejünk még nem tisztult ki az ütéstől.

Nincs ez jól elrendezve!
Hova ez a sietség?
Túl korán jött ez még, ha tudjuk is, hogy a halál a JOBBAKÉRT mindig IDŐ ELŐTT jön.

És elviszi tőlünk az EMBERT.
Elviszi tőlünk a SZEMTANÚT. Elviszi a szakma intézményesülésének, közéletének, műhelyeinek és mindennapjainak RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELŐJÉT. S így most már örökre le is késtünk arról, hogy megvalósíthassuk kollégánk nagyszerű elgondolását, amely valahogy így hangzott: *„Évával kellene interjúznunk, ő az, aki ezekről a dolgokról a legtöbbet tud.”*

Éva úgy tudott, látott és hallott közülünk a legtöbbet a DOLGOKRÓL, hogy elsősorban SZOLGÁLT.

Szolgált intézetekben, szerkesztőségekben, szakmai társaságban.
Kisebb és nagyobb irodákban, szerkesztőséginek kinevezett szobákban, konferenciák idejére ideiglenesen összetolt asztalok mögött.

Ügyintézett, szervezett, cipelt, számolt, kimutatásokat készített, kérelmeket írt, folyóiratokat csomagolt, postázott, levelezett, pályázatkészítés terhe alatt rogyadozott, kéziratokat fogadott és továbbított, panaszokat hallgatott, szerzőkkel bajlódott.

Szelíden, csendesen, mosolygósan.

S az utóbbi években persze már egyre fáradtabban.

Egyre inkább KIFELÉ jöve, félig már emigrációban, de még a kezünket fogva.

Kevesebbet mosolygott, de a dalban megénekelte lányhoz hasonlóan „*csak néha-néha sírt*”.

Utóbb – karácsony tájékán – a fiúkkal még levelet váltottunk vele, hiányoltuk, biztattuk, a tavaszt és a kora nyarat emlegettük, meg egy üveg szép bort, amely mellett majd újra elbeszélgetünk a SZEMLÉRŐL, meg hát úgy mindenről.

Valójában BECSAPTUK Őt.

A saját lelkünket akartuk megnyugtatni, hogy elmondhassuk Neki, amíg lehet, hogy szeretjük.

Hazudtunk hát nyárról és borról.

Akkor már tudható/sejthető volt, hogy az a palack felbontatlan marad.

Februárban még üzent. Mentegetőzött, hogy nem válaszolt előbb, de ahogy írta: „*nagyon sok problémám, két műtétet volt. Most kezdek valahogy élni...*”

Most pedig elengedte a kezünket.

KIÜRÜLTEK A SZOBÁK!

Évtizedes rítus törik meg: ha az intézeti KAPUN belépve a portás megállít, szemével kérdi, hová, már nem mondhatom neki, hogy HOZZÁ jöttem. Ez volt a varázsszó, s kimondva azt, beengedtettem.

Most már ez sincs.

KAPUN belüli keresnivalóm is egyre kevésbé. Hogy is mehetnék üres szobákba!

Hisz Ő már nincs ott, s most már nem kérdi nevetve, mint tette oly sokszor, hogy „*na és ahhoz mit szól, Gábor?*”

Nem tudnék, s most sem tudok jól válaszolni.

Mert nem nagyon értem, hogy miért ment el az ÚTITÁRSUNK, akinek most már még az sem engedtetett meg, hogy „*valahogy éljen*”.

Magam elé képzelem, hogy utoljára még körülüljük a szerkesztőségi asztalt. Öten vagy hatan vagyunk, de az is lehet, hogy nyolcan vagy tízen.

A mellettem balra levő szék azonban gazdátlan marad. Itt szokott ülni Éva. Most a szék üres.

Ülünk, de egyikünk sem beszél.

Tudjuk, de nem értjük, s ezért a hallgatásunkkal próbáljuk feldolgozni ezt a számunkra IDŐ ELŐTTI halált.

Úgy vagyunk, mint a Losonczy Ágitól hallott gyönyörű történetben a teherhordó indiánok, akik megálltak, amikor úgy érezték, hogy az ELŐRESIETÉSSSEL megsérül az élet és az idő természetes rendje, mondván:

„TÚL GYORSAN JÖTTÜNK.

A LELKÜNK MÉG NEM ÉRT UTOL BENNÜNKET.”

Heleszta Éva emlékére

Tibori Tímea

tiborit@socio.mta.hu

A franciák vallják: aki hosszú időre és távolra megy – meghal egy kicsit.

Heleszta Éva elment. Kezdetben kérdéseket fogalmazott meg önmagának és a külvilágnak arról a nyilvánvalóságról: miért éppen én? Miért éppen most? Aztán felhagyott a kérdésekkel, tiltakozással, és jeltelenül távozott.

Nem búcsúzott senkitől. Akik szerették, barátai, kollégái, ismerősei voltunk/ vagyunk, és most szomorúsággal, csalódottan állunk ravatala előtt. Beszélni szeretnénk vele. De most nem érvelhetünk sem okosan, sem kisszerűen. Lehajtott fejjel gondolunk rá, hiszen nagy a veszteségünk. Mindig megbízható partnerünk volt a különböző feladatok ellátásában. Érdeklődése, szakértelme, emberismerete alapján önállóan választott munkatársakat, tennivalókat.

Hűséges volt. Ez jellemezte kapcsolatait családi, munkatársi körben. De *kritikus is volt*, mert értékítélete alapján nem engedett látszólagos előnyökért saját felfogásából.

Biztonságot adott és biztonságra törekedett. Önismerete alapján nem vállalt olyan feladatokat, amelyekhez nem volt teljes körű szakismerete, csak olyanokat, amelyekben élvezte az alkotás lehetőségét, a megvalósítás izgalmát és szépségét.

Kitartó volt. Jeltelenül, pontosan és örömmel dolgozott. Ebben a légkörben intézte a Szociológiai Kutatóintézet könyvtárügyeit, a Magyar Szociológiai Társaságét, a Szociológiai Szemléjét. Pontatlan kifejezést használtam – Heleszta Éva nem intézkedett, nem voltak számára akták, ügyek, hanem olyan feladatok, közösen vállalt célok, amelyeket fontosnak tartott. Azonosult velük, és kereste a jó megoldásokat. Alkalmanként tanácsot kért, de segítséget nem.

Büszke ember volt, aki felmérte erejét, lehetőségeit, ennek rendelte alá minden tevékenységét.

Barátok voltunk.

Visszagondolva: „Minden barátság azzal a homályos érzéssel kezdődik, hogy valahol már találkoztunk. Még inkább, mintha ikrek lettünk volna. S ezért a találkozás csak viszontlátás. Amikor pedig az ember barátjától elszakad, tudja, hogy az a távozás csak látszat. Valahol együtt marad vele úgy, ahogy együtt volt vele a találkozás előtt.”

Fájdalmasan, önző módon felróttam: Heleszta Éva úgy ment el messzire, hogy nem búcsúzott el. Személyének elvesztése újra fogalmaztatja velünk mindazt, amit

a barátságról, becsületről, megbízhatóságról, emberi méltóságról tartunk. Vele együtt egy picit mi is meghalunk.

***

Megrendüléssel búcsúzunk.

Ravatalánál itt állnak a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézete munkatársai, a Magyar Szociológiai Társaság tagjai, és mindazok, akiket megajándékozott barátságával, szeretetével, figyelmével.

Megkésve közhelyeket rebegünk, formátlanul részvétet nyilvánítunk, de ez méltatlan Heleszta Évához.

Emeljük fel tekintetünket, tárjuk ki a szívünket, és fogadjuk el a döntését. Heleszta Évának el kellett mennie. Hosszú időre, messzire!

Nyugodjon békében!

Kezdeményezés a Fényes Elek Társadalomtudományi Egyesület (FETE) létrehozására

Harcsa István

istvan.harcsa@ksh.hu

A 2009 nyarán megalakult Fényes Elek Műhely (FEM)¹ kettős célt tűzött ki maga elé. (1) A FEM keretei között – a szakmai közérdeklődésre számító témákban – műhelykonferenciák szervezése. A kellő alapozottsággal megszervezett műhelykonferenciák tanulságait összegezve *szakmai ajánlások kerültek megfogalmazásra*, amelyek egyszerre szóltak az adatgazdákhoz és társadalomtudományi célú adatfelhasználókhöz, sőt a kormányzat adott témában illetékes szakembereihez. Ezek a szakmai ajánlások egyúttal iránymutatást is adtak a jövőbeni tevékenységhez. (2) A másik cél egy társadalomtudományi egyesület létrehozása, amely alapvetően a szakmai közpolitika, ezen belül is a társadalomtudományi célú adatfelhasználás kultúrájának az elősegítését tűzi ki célként, és ennek műveléséhez nyújt megfelelő intézményes keretet.

Az eddig eltelt időszakban rendezett műhelykonferenciák arról is meggyőztek bennünket, hogy a szakmai ajánlások „orientáló ereje” meglehetősen kevés, ezért feltétlenül szükség van a tervezett egyesület megalakítására, amely megfelelő intézményes keretet biztosíthat a társadalomtudományi célú adatfelhasználók szakmai igényeinek a képviseletére. Alapvető gondnak érezzük ugyanis azt, hogy jelenleg nincs olyan intézményes forma, amely az adatfelhasználók szakmai igényeit hatékonyan tudná érvényesíteni és közvetíteni.

A helyzetet az is súlyosbítja, hogy a társadalomtudományi adatfelhasználók között nincs meg az a minimálisan szükséges együttműködés, amely a szakmai érdekek harmonizálását segítené elő, és ennek következtében az adatgazdákhoz el sem juthatnak az olyan igények, amelyek egyezményes standardokra alapozva jelennének meg. Ilyen körülmények között az adatgazdák is joggal szoktak arra hivatkozni, hogy célszerű lenne, ha a társadalomtudományi adatfelhasználók először egymás között egyeztetnék a szakmai, és ezen belül is a módszertani elképzeléseiket.

A fentiek alapján úgy véljük, hogy az egyesület *céljai között első helyen szerepel a párbeszéd, a nyilvánosság és a szakmai együttműködés*, mint leginkább hangsúlyos törekvések. Az alapelveket pedig *a minőség, hatékonyság és nyitottság jegyében fogalmaztuk meg*.

Reméljük, hogy működése során az egyesület egyaránt elnyeri a felhasználók és az adatgazdák bizalmát, és ily módon a szakmai közpolitika egy új lehetőséggel gazdagodhat.

Az egyesület alapítói által szerkesztett szándéklevelet azzal a céllal kívánjuk közreadni, hogy egyrészt tájékoztassunk a kezdeményezésről, másrészt köszönettel vesszünk minden olyan reflexiót, amely segítheti a kitűzött célok megvalósítását. Nem titkolt célunk továbbá bátorítani az egyesülethez való csatlakozást.

A szándéklevél mellett hasznosnak véljük a FEM május 26-án rendezett műhelykonferenciáját követően megfogalmazott „A mikroadatokhoz való kutatási célú hozzáférés szabályozásához” című szakmai ajánlás közreadását. Ebben a jelenlegi helyzetről szóló tömör „látlet” mellett – ajánlasként – számos olyan fontos feladatot vázoltunk fel, amelynek jelentős része beépülhet az egyesület tevékenységi körébe.

SZÁNDÉKLEVÉL a Fényes Elek Társadalomtudományi Egyesület (FETE) létrehozására

A Fényes Elek Műhely (FEM) tagjai kezdeményezik a Fényes Elek Társadalomtudományi Egyesület (FETE) létrehozását az alábbiakban megfogalmazott célok elérése érdekében.

Célok: párbeszéd, nyilvánosság, szakmai együttműködés

A magyarországi társadalomtudományi adatfelhasználók egyesületét azzal a szándékkal alapítjuk meg, hogy előmozdítsuk a társadalomtudományi célú adatfelhasználás kultúráját.

Célunk mindenekelőtt az, hogy

- fórumot biztosítsunk az adatok tudományos és statisztikai célú felhasználóinak, hogy egymással kapcsolatba lépve megosszák tapasztalataikat és eredményeiket,
- kezdeményezzük és segítsük a párbeszédet, aktív tapasztalatcserét a kutatás és elemzés céljára alkalmas adatokat létrehozó szervezetek és az ilyen adatok felhasználói között, különös tekintettel a szakmai eredmények és vélemények összegzésére, közös állásfoglalások kialakítására,
- szorgalmazzuk a Magyarországon keletkező társadalomtudományi kutatás és elemzés céljára alkalmas adatok minél szélesebb körű hozzáférhetőségét,
- elősegítsük olyan módszertani eredmények létrejöttét, amelyek hozzájárulnak az adatok minőségének folyamatos javulásához,
- széles körben ismertté tegyünk a közpénzen (KSH, APEH, ONYF, OEP stb.) létrehozott adatok felhasználásával készült elemzéseket, kutatási eredményeket,

¹ A FEM, valamint az MSZT Társadalomstatistikai szakosztályának a megalakulásáról a *Szociológiai Szemle* 2009/3. száma adott hírt.

- kezdeményezzük a társadalomtudományi kutatásokat támogató adatbank létrehozását.

Alapelvek: minőség, hatékonyság, nyitottság

Az egyesület civil szakmai szervezetként jön létre, hangsúlyozva ezzel függetlenségét az államapparátustól, üzleti vállalkozásoktól. Tagjai olyan társadalomtudományi felhasználású adatokkal dolgozó szakemberek, valamint intézmények, akik és amelyek fontosnak tartják az egyesület céljait, azzal azonosulni tudnak, és képesek tenni a célok eléréséért. A tagok anyagilag és szakmai munkával is támogatják az egyesület működését.

Az egyesületnek jóváhagyás után pártoló tagjai is lehetnek, és pártoló tagként szervezetek is támogathatják működését. Alapító pártoló tagként a Magyar Közgazdaságtudományi Egyesület és a Magyar Szociológiai Társaság vesz részt az egyesület alapításában.

Hiszünk abban, hogy

- minőségi munkát csak együttműködve, egymással kapcsolatot tartva lehet végezni,
- a megfelelő munkamegosztás minden résztvevőnek javára válik,
- a munka minden fázisában a lehető legmagasabb szakmai színvonalat kell elérni,
- a nemzeti adatvagyon hasznosításában az állami szervezetek szerepvállalása nem kerülhető ki, és ez az államnak, illetve a nevében eljáróknak nem lehetősége, hanem kötelezettsége,
- az állami erőforrások hatékony és költségtakarékos felhasználása alapkövetelmény,

végezetül pedig abban, hogy

- a szereplők működésének nyilvánossága, átláthatósága minden fenti elv érvényesülésének fundamentuma.

A célok elérésének eszközei, tevékenységek

Az egyesület a szakmai közpolitika jegyében a következő három alapeladatra koncentrálna:

- a) a mikroadatokhoz való kutatási célú hozzáféréssel kapcsolatos tevékenység támogatása,
- b) közpénzekből létrehozott mikroadatokat tartalmazó társadalomtudományi gyűjtemény létrehozása és fenntartása,
- c) a kutatók szakmai igényeinek közvetítése a nagy adatgazdák felé, és ezen igények intézményes keretek közötti érvényesítése.

A szakmai közpolitika jegyében tervezett fontosabb tevékenységek

1. *Párbeszéd és együttműködés az adatfelhasználóknál és az adatgazdáknál levő adatok kapcsán.* Az egyesület tagjai saját szakmai munkájuk során igyekeznek

megosztani tapasztalataikat az adatgazdákkal. Törekednek ugyanakkor arra, hogy az adatgazdától a lehető legteljesebb tájékoztatást szerezzék meg, és olyan kapcsolatot építsenek ki velük, amely alapot adhat a sikeres együttműködésre.

2. *Párbeszéd és együttműködés az adatfelhasználók és adatgazdák között a jövőben létrehozandó adatok kapcsán.* Az egyesület tagjai és egésze figyelemmel kíséri a statisztikai szolgálat által tervezett, kutatási célra alkalmas adatgyűjtéseket. Szakmailag megalapozott véleményt mond az ezekben tervezett változtatásokról, illetve készen áll arra, hogy ilyen véleményt alkosson az adatgazda kezdeményezésére. A tartalma, egyéb különlegessége vagy költsége miatt különleges figyelmet igénylő adatbázisok esetében – véleménye mellett – maga is javaslatot tesz változtatásokra. A szervezet célja az, hogy partnerként működjön közre a társadalomtudományi felhasználású adatokkal kapcsolatos lényeges változtatások esetében.
3. *A társadalomtudományi felhasználású adatok hozzáférhetőségének javítása.* Az egyesület, figyelembe véve az adatfelhasználásra vonatkozó nemzetközi ajánlásokat és az azokkal kapcsolatos tapasztalatokat, jó gyakorlatokat, valamint a hazai jogszabályi adottságokat, törekszik a magyarországi társadalomtudományi felhasználású adatok hozzáférhetőségének javítására. Ajánlások kidolgozásával tevékenyen segíti a magyarországi gyakorlatot a hozzáférést lehetővé tevő számítástechnikai, statisztikai és egyéb technikák kifejlesztésével. Szakmai útmutatások kidolgozásával és közzétételével elősegíti az adatok hozzáférést, a minél gördülékenyebb és a felhasználók számára minél kevesebb kompromisszumot igénylő lebonyolítást. Kezdeményezi olyan jogszabály-módosítás és akkreditációs rendszer kidolgozását, ami által érzékeny adatok nem anonimizált kutatása is lehetővé válik a megfelelő felkészültségű felhasználók számára. Hangsúlyt fektet arra, hogy a felelősség vállalásának körülményei, az adatgazdák számára is megnyugtató, az adatgyűjtés hitelét megerősítő rendszere alakuljon ki. Hosszú távon olyan metaadatbázis felállítását szorgalmazza, amely megkönnyíti az adatok értelmezését, minél sokoldalúbb felhasználását, és a kapcsolódó jó gyakorlatok megismerését.
4. *Az egyesület egyik fő tevékenységi területe, hogy elősegítse a hivatalos statisztikai szolgálat által végzett adatgyűjtéseket, illetve az adminisztratív célból gyűjtött nyilvántartások adatainak kutatási célú hasznosítását.* Az e téren megjelenő kutatói igények összehangolt képviselésére az egyesület Felhasználói Tanács létrehozását kezdeményezi.
5. *Az egyesület támogatja, hogy a TÁRKI Adatbankon belül külön gyűjtemény jöjjön létre a közpénzekből finanszírozott kutatási adatbázisokból.*
6. *A módszertani eredmények és tapasztalatok gazdagítása érdekében az egyesület célzott kutatásokat kezdeményez.*
7. *A megfelelő kutatói szakmai érdekképviselés érdekében az egyesület intézményes keretek között partneri kapcsolatot épít ki a statisztikai szolgálat tagjaival, valamint minden további, jelentős adatbázist kezelő adatgazdával.* Ennek ke-

retében el kívánja érni, hogy az Országos Statisztikai Adatgyűjtési Program (OSAP) egyes kiemelt adatgyűjtéseinél, vagy akár a teljes programban, sőt e program tervezési szakaszában véleményt formáljon, meghívottként részt vehessen az előkészítő üléseken, egy-egy adatgyűjtési programra vonatkozóan ajánlásokat terjeszthessen elő az OST részére.

A későbbiekben el kell érni, hogy az egyesület teljes jogú tagja legyen – egy megújított tartalommal működő – Országos Statisztikai Tanácsnak (OST).

Törekszik továbbá arra is, hogy véleményt formáljon a kodifikálás idején a nyilvántartásokat elrendelő vagy módosító jogszabályokról.

8. *A szakmai programok megvalósítása érdekében az egyesület megfelelő anyagi forrásokat igyekszik megszerezni (pályázati vagy egyéb formában).*

Az együttműködés módjai, fórumai

Munkacsoportokban

A tagok megosztják tapasztalataikat más tagokkal is, lehetőség szerint írásos, a későbbi felhasználást könnyebbé tevő formában.

A kommunikáció terepei lehetnek szervezett fórumok, műhelymunkák, online és offline kiadványok. Az egyes fórumok a szakmai színvonal fenntartása érdekében csak korreferensek által megvizsgált munkákat fogadnak be. A nem online formában zajló fórumok eredményeiről minden esetben online is elérhető ismertető készül.

Önálló honlap

SZAKMAI AJÁNLÁS

a mikroadatokhoz való kutatási célú hozzáférés szabályozásához

Fényes Elek Műhely – 2010. május 26.

A jelenlegi helyzet

Az államigazgatás és a statisztikai szolgálat működése során számos olyan adatot állít elő, amelyek másodlagos hasznosítása – megfelelő hozzáférés esetén – nagyon komoly új érték létrehozására adna lehetőséget a tudományos kutatás, illetve az államigazgatás szereplői számára. Ezek az adatbázisok – a maguk teljességében – jelenleg az adott hivatalok munkatársain kívül nem hozzáférhetők, mert személyes vagy adótitoknak minősülő adatokat tartalmaznak.

A hozzáférést mindenekelőtt az 1992. évi LXII. Adatvédelmi, a 2005. évi XC. Elektronikus információszabadság, az 1993. évi XLVI. Statisztikai, valamint a 2003. évi XCII. az Adózás rendjéről szóló törvény szabályozza.

Az adatok hozzáférhetőségének kedvező hatását kutatások igazolták, és jelentős részben ezekre alapozva született meg a 2007. évi CI. törvény, amely alapján a döntéshozók személyes, egyedi azonosítókat is tartalmazó adatbázisokból és nyilvántartások adatainak anonimizálását és akár összekapcsolását kérhetik.

Mivel azonban a törvény bizonyos esetekben kötelezővé teszi az anonimizálást, nem könnyíti, nem könnyítheti az anonimizálatlan adatok hozzáférését. Alapvető gondot jelent emellett az, hogy ezen adatbázisokból csak a kormányhivatalok vezetői és más állami vezetők kérhetnek adatot.

Nem ismert, hogy jelenleg hány, milyen minőségű és adattartalmú adatbázis, nyilvántartás készül rendszeresen, mivel a jogszabályok nem támogatják ezek egységes és hatékonyan karbantartható nyilvántartását. A kialakult gyakorlat tartós konzerválódásához az is hozzájárul, hogy a jogszabályok nem tartalmaznak szankciókat az adathozzáférés vagy adatátadás kötelezettségének a megsértése esetén. Gyakori, hogy az egy jogszabályban meghatározott célú adatgyűjtést a kötelezett állami intézmény elvégzi, ám az eredmény közzétételéről nem gondoskodik, mivel azt a jogszabály már nem írja elő. Jellemző, hogy a közzétételről rendelkező jogszabály vagy vezetői döntés nem kísérli meg az elemi adatok elérhetővé tételének megoldását, tevékenységét e téren azok összefoglaló statisztikájának közzétételére korlátozza.

Pozitív fejleménynek tekinthetjük, hogy a kormányzati munka keretében elkezdtek foglalkozni az állami nyilvántartásokban szereplő adatok átláthatóságát szolgáló feltételek megfogalmazásával, ezen belül is a nyilvántartások adattartalmát rögzítő naprakész adatbázis megteremtésével.² Továbbra is komoly gondot okoz azonban az, hogy csupán egyetlen részterületen próbál megoldást találni oly módon, hogy nem készítettek a kapcsolódó területek egészére fókuszáló átfogó koncepciót, következésképpen a megoldáskeresés nem illeszkedik az adminisztratív nyilvántartások sokcélú hasznosítását kitűző összehangolt programba.

A nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan ezen átfogó programban kellene megoldani többek között a nyilvántartások összekapcsolhatóságát, és lehetővé tenni statisztikai célú hasznosíthatóságukat szélesebb felhasználói kör számára.

Az Európai Parlament és a Tanács – a közszféra információinak további felhasználásáról szóló – **2003/98/EK irányelve** szabályozza a másodlagos felhasználást, ám Magyarország jelenleg még nem ültette át maradéktalanul joggyakorlatába az irányelvet. Ugyanígy az OECD 2004-ben e tárgyban kiadott közleménye³ is hangsúlyozza, hogy a közpénzekből finanszírozott adatállományokhoz való kutatói hozzáférés fontos követelmény, hiszen a másodlagos hasznosítás keretében előállítható új érték nagyon komoly mértékű.

Fontos lehet továbbá a minimális anonimizálás melletti, illetve ezen eljárás nélküli adathozzáférés terén elindult EU-s kezdeményezés⁴ és az ott szerzett tapasztalatok hasznosítása, ugyanis vannak olyan adatbázisok, amelyek kutatása csak teljes körű hozzáférés mellett hozhat érdemi eredményeket.

Általános probléma tehát, hogy az adathozzáféréssel kapcsolatosan hiányoznak a mindenki által megismerhető egyezményes szabványok, illetve érvénye-

² IRM. Előterjesztés a Kormány részére az állami nyilvántartásokban jogszabály alapján nyilvántartandó adatok körének átláthatóságát, továbbá az állami nyilvántartások hatékonyságát biztosító kormányzati intézkedésekről. 2010. április.

³ OECD Principles and Guidelines for Access to Research Data from Public Funding. Declaration on Access to Research Data from Public Funding – adopted on 30 January 2004 in Paris.

⁴ The ESSnet Project „Decentralised Access to EU-Microdatasets”. 2010.

sítésük. *Nincsenek olyan intézményes keretek, amelyekben a nagy adatgazdák és a felhasználók – a kölcsönös érdekek alapján – kialakíthatják ezeket a szabályokat.*

A jövőben hasznosítható ajánlások

A mikroadatokhoz való kutatási célú hozzáférést illetően három cél elérése különösen fontos; ezek:

1. a jogilag már lehetséges adatkérések elérhetőségének, átláthatóságának javítása,
2. a már létező jogi keretek között zajló adatátadások szakmai hátterének javítása,
3. a nem anonimizált adatok hozzáférési lehetőségének kidolgozása.

E célok elérése érdekében a következő fontosabb feladatokat lehet megfogalmazni.

1. Ha a kormányzatnak az a célja, hogy a nemzeti adatvagyon a hozzáférés jogosítványainak célszerű szélesítése által (is) hatékonyabban kívánja használni, akkor a témakörben illetékes kormányzati intézményeknek mielőbb el kell kezdeniük azon *jogszabályok koordinált felülvizsgálatát*, amelyek gátolják a nemzeti adatvagyon igen nagy részét kitevő adminisztratív nyilvántartások statisztikai, illetve kutatási célú hasznosítását. E felülvizsgálatot egy összehangolt, átfogó koncepció keretében kell megvalósítani, amelyben az egyes részterületeken megjelenő szakmai kérdéseket kellő hatékonysággal csak egymással harmonizálva lehet megoldani. E munkálatokat az Adatvédelmi Biztos Hivatalának aktív közreműködésével kell megszervezni.
2. Jogos társadalmi igény, hogy a Magyarországon eddig elsősorban az adatok védelmére koncentráló jogszabályalkotás és az adatbázisok széles körű hasznosításának – eddig többnyire elkülönülő – szempontjai egymáshoz közelebb kerüljenek. Ennek szellemében a jogszabályi felülvizsgálatot jelentős mértékben segítené, ha a mikroadatokhoz való hozzáférés terén olyan *intézményes kereteket* alakítanának ki, ahol a nagy adatgazdák és a felhasználók a kölcsönös érdekek alapján fogalmaznák meg a szakmai igényeket. Célszerű lenne, ha mindkét fél részéről, tehát az adatgazdák, illetve a felhasználók (szakmai szervezetek, kutatóintézetek) részéről is kezdeményezés indulna a megfelelő intézményes keretek kialakítására, amibe az adatvédelemmel foglalkozó szakembereket is be kell vonni.
3. Az adott helyzetben – első lépésként – célszerű lenne, ha a kutatókat tömörítő *szakmai társaságok kezdeményeznék a mikroadatok anonimizálásával, valamint az azokhoz való hozzáféréssel foglalkozó szakmaközi „Felhasználói Tanács” (Munkacsoport) létrehozását*. Az adatgazdákkal való tárgyalások alkalmával ez a tanács képviselné a kutatói oldal szakmai érdekeit.
4. A jogszabályi rendezés keretében – a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan – *ki kell dolgozni az adminisztratív nyilvántartásokhoz, valamint a statisztikai szolgálat által kezelt adatállományokhoz való (anonimizált, valamint*

anonimizálatlan) *kutatói hozzáférés hatékony módozatait*, és azokat jogszabályban kell rögzíteni.

5. Az érzékeny adatok esetében a kutatói hozzáférést nagymértékben segítené egy olyan *kutatói akkreditációs rendszer*, amely a megfelelő hozzáférési jogosultsággal rendelkező szakemberek számára biztosítaná a mikroadatokhoz való hozzáférést.
6. A jogi keretek megteremtésén belül fontos lenne annak megfogalmazása, hogy az adatgazdák számára *az alapfeladatok közé kell sorolni az alapadatokra vonatkozó közérdekű adatszolgáltatást*. E megoldással egyértelművé válna, hogy a közérdekű adatszolgáltatással összefüggésben melyek azok a tevékenységek, amelyeket a költségvetés finanszíroz, és melyek azok, amelyeket az adott intézmény a bevételi kötelezettsége érdekében végez. Ehhez hasonlóan az adatszolgáltatók számára is alapfeladattá kell tenni a közérdekű adatszolgáltatást, ha működésük feltétele az állami pályázatokon való részvétel vagy a közadatkeresőben való jelenlét.
7. Az egyes adatgazdáknál kezelt adatállományok tartalmáról szóló *leírások (metaadatok) készítését kötelezővé, eredményeit pedig hozzáférhetővé kell tenni*.
8. *Az adathozzáférés biztosításának vagy az adatátadás kötelezettségének a megsértése esetén hatékony szankciókat kell alkalmazni*.
9. *Számos nemzetközi kezdeményezés indult el a mikroadatok kutatási célú hasznosításának elősegítésére*. A legfontosabb közülük talán az EU egyik folyamatban lévő FP7 pályázati felhívása,⁵ amely a társadalomtudományi adatbankok és a nemzeti statisztikai hivatalok közötti együttműködés fejlesztését célozza. Ismereteink szerint a felhívásra jelentkező konzorciumban nem lesz magyar tag sem a KSH, sem más intézmény részéről.

Másik fontos fejlemény a CESSDA-ERIC megalakulása, amely európai szinten fogja biztosítani a részt vevő tagországok számára a mikroadatokhoz való hozzáférést. Sajnálatos, hogy Magyarországon még nem született döntés arról, hogy mely összeurópai társadalomtudományi infrastruktúra fejlesztésében fogunk részt venni, és fennáll a veszélye annak, hogy kimaradunk az egyik legfontosabb infrastruktúra használatának lehetőségéből. Remélhető azonban, hogy az NKTH által koordinált NEKIFUT projekt⁶ eredményeként stratégiai infrastruktúráként fogjuk kezelni a mikroadatokhoz való hozzáférés csatornáit.

5 INFRA-2010-1.1.3: European Social Science Data Archives and Remote Access to Official Statistics – <http://euroalert.net/en/calls.aspx?idc=183>

6 Nemzeti Kutatási Infrastruktúra Felmérés és Ütítv (NEKIFUT) Projekt (<http://www.nekifut.hu>)